

СнТ 4512

ДИШНИК
НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 86, 1993

ANNUAIRE
DE
L'UNIVERSITÉ DE SOFIA
„ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTÉ D'HISTOIRE

Tome 86, 1993

ГОДИШНИК

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 86

1993

ANNUAIRE

DE

L'UNIVERSITE DE SOFIA
„ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 86

1993

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Доц. *Георги Бакалов* (отговорен редактор), проф. д-р *Величко Георгиев*,
доц. *Димитър Попов*, доц. *Драгомир Драганов*,
доц. *Димитър Вечев* (научен секретар)

СЪДЪРЖАНИЕ

Петя Георгиева – Праисторическото селище при с. Негованци, Радомирско	5
Димитър Попов – Залмоксис – Гебелейзис и обредът стрелба с лък	27
Стефка Ангелова – Средновековен некропол край Южната стена на Дръстър (Силистра)	59
Славчо Чолаков – Антропологично проучване на средновековен некропол от Дръстър	107
Павлин Димитров – Към културата и социалната характеристика на българския феодален град през XIII–XIV в. (по данни на сграфито-керамиката). 137	
Веселка Гъркова – Саксония и Югоизточна Европа през XV–XVII в.	147
Павлина Йосифова – Прибалтийският въпрос в Руската империя през 60-те години на XIX в. Правителствената политика и славянофилите	207
Таня Бонева – Подницата – модел на света (към семантиката на вещите и специализацията на труда в селските общности на Балканите)	229

SOMMAIRE

Petya Georgieva – The Prehistoric Settlement near Negovantzy, Radomir Region	5
Dimitar Popov – Zalmoxis – Gebeleizis and the Ritual Bow Shooting	27
Stefka Angelova – The Medieval Cemetery at the Southern Wall of Drustur (Silistra)	59
Slavcho Tcholakov – An Antropological Study of a Medieval Cemetery at the City of Drustur	107
Pavlin Dimitrov – To the Cultural and Social Characteristic of the Bulgarian Feudal Town during XIII–XIV C. (Based on the Data of Sgraffito Pottery)	137
Veselka Garkova – Saxony and South-Eastern Europe during XV–XVII Centuries	147
Pavlina Iosiphova – The Baltic Question in the Russian Empire during 1860 -s, the Government Policy and the Slavophiles	207
Tanya Boneva – Podnitsa – a Model of the World (Semantics of the Artefact and Labour Division in the Peasant Communities on the Balkans)	229

ПРАИСТОРИЧЕСКОТО СЕЛИЩЕ ПРИ С. НЕГОВАНЦИ, РАДОМИРСКО

ПЕТЯ ГЕОРГИЕВА

Петя Георгиева. ПРАИСТОРИЧЕСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ У НЕГОВАНЦИ ПОД РАДОМИРОМ

Поселение было исследовано малыми зондажами в 1983 году. Было установлено, что на этом месте была жизнь в позднем энеолите – культура Криводол-Салкуца, в раннюю бронзовую эпоху и в раннюю железную эпоху. В сделанных зондажах были открыты останки ненарушенных строительных горизонтов только из позднего энеолита. Некоторые из ситуаций дают основание предположить, что речь идет о поселении на свайной платформе. Возможно, что поселение ранней бронзовой эпохи было также свайное, так как болотистость местности не позволила бы другого вида поселения в этот период.

Petya Georgieva. THE PREHISTORIC SETTLEMENT NEAR NEGOVANTZY, RADOMIR REGION

The settlement was explored by small sounding in 1983. It was found that it was inhabited during the late Eneolithic – the Krivodol-Salcuta culture, the early Bronze Age and the early Iron Age. Remains from undestroyed horizons from the late Eneolithic only were discovered in the soundings that were made. Some of the situations support the hypothesis that it was a settlement a pile platform. It is possible that the early Bronze Age settlement was on piles as well because the marshy terrain would not have allowed for a different type of settlement in that period.

Селището се намира в местността Блато, землището на с. Негованци, Радомирско, на около един км западно от стадиона на селото и на 100 м южно от р. Блато. Разположено е на около 15-20 дка площ. Местността, в която се намира, е била доскоро заблатена. През 80-те години, с цел пресушаване на блатата, там се прокопават отводнителни канали. Един такъв канал, успореден на р. Блато, ориентиран в посока изток – запад, пресича северната част на селището. Теренът се обработва със селскостопански машини.

През 1983 г. там бяха проведени сондажни разкопки с цел установяване на стратиграфията¹. До канала бяха заложени три сондажа: № 1, с дължина 4 м и широчина 2 м; сондаж № 2, с дължина 7,50 м и широчина 2 м и сондаж № 3, с дължина 12 м и широчина 2 м. Сондажи № 1 и № 2 бяха проучени до стерилна почва, а в сондаж № 3 бе свален само горният 45-50 см пласт орница.

В сондажи № 1 и № 2 бе установена следната стратиграфска ситуация (обр. 1). Горният 30-35 см пласт от тъмнокافява хумусна почва съдържа материали от неолита и ранната бронзова епоха. Това е пластът на пясина от пръстта, изхвърлена от канала и на орницата. Следва 40-50 см пласт от тъмнокافява хумусна почва, в който не личат нива. Материалите от него са от ранната бронзова епоха. След свалянето му и в двата сондажа се достигна до малки струпвания от камъни и началото на пласт, обилно примесен с патрошени горели мазилки.

В сондаж № 1 камъните струпване нямат правилна форма и заемат площ 1х1,5 м. Камъните лежат върху пласт от горели патрошени мазилки. Този пласт е с дебелина около 40 см. При разчистването му се установи, че горелите мазилки са най-вероятно деструкции от пещ. След пласта с мазилките следва 40-50 см сиво-черен пласт, примесен с малко ситни парченца горели мазилки. След свалянето му се достигна до стерилна жълтокафява почва и очертанията на вкопан в нея жлеб, ориентиран в посока изток-запад. Установи се, че в него са били набити колове с различни размери. По-големите колове са с полукръгло хоризонтално сечение (дебели до 35 см) и са забити по-дълбоко, на дълбочина около 40 см от засеченото ниво на прокопаване на канала, а по-малките са кръгли и са забити по-плитко – на 15-20 см (обр. 1:а). В запълнителя на жлеба и на дупките от коловете имаше парченца патрошени горели мазилки. С изключение на фрагмента от огнището, никъде в рамките на сондажа не бе установено подово ниво. Вероятно в случая става дума за останки от жилище, построено върху наколна платформа в местност, периодически заливана от вода. Пластът между стерилната почва и компактният пласт мазилки се е образувал постепенно до рухването на постройката и затова съдържа парченца от деструкциите на пещта, които след изгниването на коловете са попаднали и в запълнителя на жлеба.

Ситуацията в сондаж № 2, отстоящ на 50 м от сондаж № 1, е малко различна. След свалянето на камъните (струпването е само в западния край на сондажа на площ от 2 м²) и на пласта, примесен с парченца горяла мазилка и керамика, на дълбочина 1,25-1,30 м от съвременното ниво се достигна до трамбована площадка от пясъчлива пръст. Пластът, лежащ директно върху нея, съдържа голямо количество животински кости и керамика. По площадката ясно личаха следи от дупки от колове от по-горен хоризонт. Дебелината ѝ е 6-7 см. След нея в дълбочина следва сиво-черен пласт, примесен с въгленчета и малко ситни парченца от горяла мазилка. Този пласт е дебел 20-30 см и лежи върху жълтата материкова почва. След

свалянето му се очерта жлеб, вкопан в материковата почва, подобен на описания от сондаж № 1. Жлебът е ориентиран в посока север – юг и маркира източния край на трамбованата площадка. Вероятно в случая също става дума за наколна платформа, чийто под е бил обмазан със светла пръст. След изгниването на платформата подовата обмазка се е срутила в сравнително запазено състояние върху натрупалия се вече 10-15 см пласт от пръст, примесена с мазилки и въгленчета, като части от нея са попаднали върху и източно от жлеба на различни нива (обр. 1:б).

В рамките на направените сондажи не бяха открити други следи от строителство. Вероятно каменните струпвания и следите от колове, минаващи през деструкциите от жилища от долния хоризонт, се отнасят към пласта с материали от ранната бронзова епоха. Възможно е жилищата от този период също да са били наколни. Подобен начин на строителство в заблатени или периодически наводнявани местности е проучен и описан в праисторическите селища около Малич² и на много места в Средна Европа³. Вероятно близки по конструкция до описаното са и наколните селища до Варна⁴ от ранната бронзова епоха.

Материалите, открити в двата стратиграфски отделени хоризонта, са от късния енеолит – култура Криводол – Сълкуца (долния) и ранната бронзова епоха – култура Магура – Коцофени, вариант Костолац (горния). Тъй като тяхното количество е твърде малко, за да се представят характеристиките на културите, тук са включени и материалите, събрани от повърхността на селището по време на разкопките и преди тях, при по-ранни обхождания, където в същото селище са намирани и материали от ранната желязна епоха, но такива не бяха открити в сондажите.

Материалите, без данни за стратиграфията, са определени като принадлежащи към късния енеолит или към ранната бронзова епоха съобразно типологическите им особености. Само няколко от откритите при обхожданията предмети не могат да бъдат културно определени, тъй като са характерни и за двете култури. Това са: три прешлена за вретено (обр. 6:8, 10-11)⁵, една глинена зооморфна фигурка (обр. 6 : 1)⁶, едно каменно оръдие със заострен край, вероятно пробивач (обр. 12 : 2) и един фрагмент от каменно точило с дупчица за окачване (обр. 12 : 2). Последните два предмета пямат публикувани досега точни паралели, но биха могли да принадлежат и към едната, и към другата култура.

Култура Криводол – Сълкуца. Оръдията на труда са представени от две каменни тесли, едната силно захабена (обр. 12 : 3), а другата счупена (обр. 12 : 5), един глинен прешлен (обр. 6 : 10), три продълговати тежести с по три дупки за окачване (обр. 6 : 12-14) и един капак за пещ (обр. 6 : 15).

Фигуралната пластика е представена от една женска антропоморфна фигурка, от която са отчупени част от краката, дясната ръка и главата (обр. 6 : 2) и четири фрагмента от блюда, украсени с рогати животински глави, прикрепени към устията им. При две от тях са запазени части от съдовете (обр. 6 : 5-6) а при другите две – части от зооморфните украси (обр. 6 : 4, 7).

Последните нямат публикувани досега точни аналогии и предлаганата тук реконструкция (обр. 6 : 6) се основава само на данните от намерените фрагменти.

Глината, от която са изработени тези предмети, както и глината, от която е направена битовата керамика, е с неорганични опоснители – малки камъчета, пясък и шамот. Количеството и размерите на примесите са съобразени с размерите и предназначението на съдовете. Трапезната керамика е с по-малко и по-дребни примеси, а кухненската и съдовете хранилища – с повече и по-едри. Повърхността на всички съдове е шликвана с добре пречистена глина и в зависимост от предназначението – огладена и излъскана (при трапезната керамика) или изкуствено огрубена (при кухненската керамика и хранилищата). Всички съдове са работени на ръка. Температурата на изпичане варира между 650 и 900°C⁷. На базата на намерените фрагменти, както и на базата на известните досега от други селища на същата култура керамични форми, бяха реконструирани изброените по-долу видове и типове съдове.

Блюда – трапезни разлати съдове с форма на пресечен конус. Представени са четири основни типа: без удебеления по устието (обр. 2 : 13-14); с обло удебеление от вътрешната страна на устието (обр. 2 : 1-9; 4 : 1); с обло удебеление от вътрешната страна на устието и изпъкнал релефен ръб от външната страна на нивото на долната част на вътрешното удебеление (обр. 2 : 10-12); с нисък, леко наклонен навътре перваз и изтънен и заострен ръб на устието (обр. 1 : 24-28). Първият тип се среща сравнително рядко⁸. Другите три са най-често срещаните съдове в селищата на култура Криводол – Сълкуца⁹. Срещат се украсени и неукрасени екземпляри. В случая украсата е с червена пастозна боя, с която вероятно е бил нанесен орнамент, разположен по цялата вътрешна повърхност и с плитки огладени капелюри, нанесени по удебелението от вътрешната страна (обр. 2 : 3) или от външната страна по перваза (обр. 2 : 25-26). Някои от блюдата са с една или две малки пъпчести хоризонтално или вертикално пробити дръжки или едичични, или двойни релефни израстъци (обр. 2 : 2, 4-5, 11, 24, 26, 28).

Купи – дълбоки съдове с широк отвор при устието. Представени са няколко типа: полусферични или конично-цилиндрични със заоблен прелом и чучур за изливане (обр. 2 : 17, 29); сферични (обр. 2 : 19, 20, 22); бикоични (обр. 2 : 23; 4 : 5) и конично-цилиндрични или бикоични с къса шийка, подчертапа или само маркирана с удебеление от външната страна (обр. 3 : 1-4; 4 : 2). Обикновено удебелението е покрито с огладени капелюри (или ребра). Рисувани съдове от този тип се срещат сравнително рядко. Обикновено рисуваният орнамент е само върху шийката (обр. 4 : 2). И четирите изброени типа имат паралели сред керамиката от останалите селища на културата¹⁰.

Чаши – съдове за пиене с една или две дръжки (обр. 2 : 30). Формата е конично-цилиндрична. От външната страна има удебеление, маркиращо

шийка, както при купите от последния тип. Има многобройни паралели¹¹.

Вазовидни трапезни съдове. Най-често са с две, срещуположно поставени дръжки (обр. 3 : 7, 14, 18-19; 4 : 3; 6-7). Срещат се два основни типа с варианти: с конична шийка и търбух със скъсени плещи и удължена долна част (обр. 3 : 5, 10; 4 : 3, 6-7), с варианти на формата на прелома между двете части на търбуха (подчертано заострен и заоблен) и с къса конична шийка и биконичен търбух (обр. 3 : 7, 18), с варианти на формите на преломите и на дръжките. Украсата е като при изброените дотук видове керамика, но поради особеностите на формата е нанесена само от външната страна. И двата типа имат паралели сред публикуваната досега керамика от други обекти¹².

Гърнета – дълбоки съдове за готвене с широк отвор пред устието. Повърхността им обикновено е изкуствено огрубена с хоризонтална, вертикална коса или парцалена барботина (обр. 2 : 21, 31, 33-34; 4 : 4), релефни ленти или набождания с пръст (обр. 3 : 6; 4 : 8) или големи релефни пъпки (обр. 2 : 35). Според формата биват два типа: сферични или биконични със заоблен прелом (обр. 2 : 21, 31-35) и със сферично тяло и много къса сферична или конична шийка (обр. 3 : 6, 22, 4 : 8). И двата типа са познати от публикуваната досега керамика¹³.

Амфоровидни съдове. Служели са за пренасяне и съхраняване на течности. Намерени са само горните части (обр. 3 : 17, 20, 23). Вътрешната им повърхност и външната повърхност на шийката са много добре огладени, а останалата част от външната повърхност – изкуствено огрубена с барботина.

Сред материалите от енеолитния пласт бе намерен предмет с неясно предназначение (обр. 4 : 9). Долната му част не е запазена. Общата му форма е конична, като в горната част завършва със силно наклонен навътре и надолу перваз. В горната част на стената има една голяма елипсовидна дупка с добре огладени ръбове, а на разстояние приблизително една четвърт от диаметъра – една дръжка. Възможно е това да е някакъв вид подставка, подобна на т. нар. барабани, характерни за култура Варна.

С изключение на последния предмет и съдовете, украсени със зооморфни глави, всички описани дотук форми имат паралели сред материалите от останалите селища на културата. Въпреки фрагментираността на материала се наблюдават някои особености, позволяващи по-точно датиране. На първо място, това е техниката на украса на трапезната керамика. Украсата с графит почти липсва – открити са само два фрагмента (обр. 5 : 10, 4 : 2). Вместо нея масово се употребява рисуване с цветни пастозни бои (обр. 5 : 3-5, 9, 13-15, 17, 19, 22, 29). Съдовете са еднотипни с неголямо разнообразие във формите, като орнаментираните са сравнително малко. Дръжките на вазовидните и амфоровидните съдове са с полукръгла форма, изпъкнали навън и нагоре. Тези елементи са характерни за керамиката на последната фаза на култура Криводол – Сълкуца и не се срещат в по-

ранните фази¹⁴. Това, както и отсъствието на характерните за керамиката от първите три фази на културата елементи, е основание за определяне на енеолитния хоризонт на селището като принадлежащ към четвъртата фаза на култура Криводол – Сълкуца.

Култура Магура – Коцофени. Към хоризонта на ранната бронзова епоха се отнасят трите фрагмента от брадвичукове (обр. 12 : 4, 6, 7) и една глишена макара (обр. 6 : 3).

Технологически керамиката, отпесена към ранната бронзова епоха, се отличава от енеолитната. Тя е също с неорганични опоснителни, но количеството им е значително по-голямо, а размерите им – значително по-малки. На практика камъчетата не се срещат. Освен пясък в глината като опоснител има и слюда, без да може да се каже дали е естествено присъстваща или е допълнително прибавена. Доколкото може да се съди по намерените фрагменти, всички съдове са правени на ръка. Някои са шликовани, а други не. Шликовката е значително по-тънка и по-петрайна от тази на енеолитната керамика. Температурите на печене са същите. Събраните фрагменти дават представа за следните видове и типове съдове.

Блюда – конични разлати трапезни съдове. Според формата на устието се разделят на два типа – с изтънено и заострено устие (обр. 7 : 1, 6, 7; 8 : 17) и косо отрязано от вътрешната страна изтънено и заострено устие (обр. 7 : 10, 14, 17). И двата типа са украсени от вътрешната страна по ръба на устието с орнамент, съставен от тънки врязани линии и набодени точки. Нямат паралели сред публикуваните материали от култура Магура – Коцофени. Имат такива в IV и Va фаза на селището Ситагри¹⁵.

Купи – полусферични трапезни съдове. Представени типове и варианти:

– Полусферична плитка купа с изтънен и заострен ръб на устието, украсен от външната страна с две хоризонтални успоредни редици от по три и два реда, очертани с набодени точки (обр. 7 : 2). Има аналогии в култура Костолац¹⁶.

– Дълбоки полусферични купи с удебелени, косо или хоризонтално отрязани устия (обр. 7 : 3-5, 8-12, 17-18; 8 : 1, 4, 7, 9, 11, 14). Това са характерните за култура Коцофени типове Ia1, Ia3, Ia4, Id2 по класификацията на П. Роман¹⁷. Украсата е нанесена с тънки врязвания или набодения по ръба на устието. Някои от тях са с широки къси лентести дръжки, прикрепени на ръба на устието или под него или приблизително по средата на съда. Публикуваните досега аналогични купи са без дръжки.

– Полусферична купа с къс, изпесен навън хоризонтален перваз (обр. 8 : 5). Орнаментът, състоящ се от полета от ситно врязана мрежа, е нанесен по перваза. Няма точни паралели. Близка е по форма до тип VIIIb по класификацията на П. Роман¹⁸.

– Биконични купи със заоблен прелом и венче, оформено като шийка (обр. 8 : 10, 16). Представени са два варианта на формата на венчето –

изтънено със заострено устие (обр. 8 : 10) и заоблено (обр. 8 : 16). Близки са до тип II и по-специално II_d по П. Роман¹⁹.

– Купа с конично-цилиндрична форма и удебеление от външната страна на прелома (обр. 9 : 7). По удебелението е нанесена хоризонтална лента от гъсто врязан мрежест орнамент. Няма аналогии сред публикуваните съдове на култура Магура – Коцофени.

– Купи с конично-цилиндрично тяло и висок, наклонен навън перваз (обр. 9 : 5, 6). Според класификацията на П. Роман това са типове Ie, g²⁰. Характерни са и за култура Костолац²¹.

– Дълбоки купи с изтънен и заострен ръб на устието (обр. 10 : 6-8, 10). Три от тях са с хоризонтално прилепени на ръба на устието дръжки с две или три вертикално пробити дупки, а едната с релефна лента под устието. Нямат точни паралели.

– Сферични купи с изтънен ръб на устието и една или две хоризонтални или вертикални дръжки, разположени върху най-издутата част (обр. 10 : 2, 5). Имат аналогии сред материалите на култура Коцофени в Югославия²².

Гърнето. Доколкото могат да бъдат възстановени по откритите фрагменти, те са сферични с много къса шийка (обр. 9 : 9) и с есовидна профилация (обр. 10 : 12). Украсени са с насечки по устието и релефни ленти, разположени малко под устието. Намерени са и няколко фрагмента от горни части на съдове, вероятно амфоровидни или капи (обр. 11 : 1-9, 12). Доколкото може да се съди по фрагментите, те вероятно са от съдове V, IX, XVI по класификацията на П. Роман²³. Единият от тях е с типичните за култура Магура – Коцофени вертикални тунелести дръжки и украса от редици от налепени точки (обр. 11 : 8).

По-голямата част от съдовете са орнаментирани. Срещат се три основни техники: врязване, набождаване и налепване. Врязаните и набодените орнаменти обикновено са ишкрустирани с бяла боя. Най-често срещани мотиви са полета или ленти от гъсти мрежи, групи от успоредни линии, зигзагообразни линии, шахматно наредени висящи триъгълници и квадратчета. Релефната украса е от успоредно залепени насечени релефни ленти и залепени в редици малки кръгчета. Не се срещат типичните за култура Магура – Коцофени дълбоко врязани орнаменти – най-често рибена кост. Има само един фрагмент от съд, украсен с такъв мотив, но той е нанесен с плитко врязани тънки линии (обр. 10 : 8).

Въпреки многобройните общи черти с материалите от култура Магура – Коцофени, разгледани като комплекс, материалите от бронзовата епоха от селището Негованци не могат да бъдат определени към някоя от изведените от П. Роман регионално-хронологически варианти на културата. Вероятно тук е представен най-западният вариант на културата, познат и от други селища и от същия район²⁴. Керамиката има най-много общи черти с тази от третата фаза на култура Коцофени и с тази на култура Костолац и явно се отнася към същото време.

¹ Ръководител на проучването беше д-р Хенриета Тодорова, на която изказвам благодарност за предоставената ми възможност да публикувам резултатите.

² P r e n d i, F. Civilisation prehistorique de Malio. – *Studia Albanica* (Tirana), 1966, No 1, с. 255.

³ P e t r e q u i n, P. Recherches recentes sur les habitats lacustres de l'Est de la France. – *Le neolithique de la France. Hommage a Gerard Bailloud*, Picard, 1986, 291-304.

⁴ Т о н с е в а, G. Un habitat lacustre de l'age du Bronze ancien dans les environs de la ville de Varna [Ezerovo II]. – *Dacia*, 25, 1971, 41-62.

⁵ Т о д о р о в а, X. Каменно-медната епоха в България. С., 1986, с. 159; R o m a n, P. *Cultura Cotofemi*. Bucuresti, 1976, фиг. 72: II-20.

⁶ Т о д о р о в а, X. Цит. съч., 202-203.

⁷ Благодаря на проф. С. Бояджиев от катедра „Технология на керамиката“ при ВХТИ за консултациите му.

⁸ М и к о в, В. Предисторическото селище до Криводол, Врачанско. – РП, 1, 1948, обр. 24; В е р с и u, D. Contributii la problemele neoliticului in Romania in lumina ultimelor cercetari. Bucuresti, 1961, фиг. 90 : 10a, 120 : 5.

⁹ Пак там, фиг. 85 : 2, 6, 11; 89 : 1, 5, 9, 11-13, 15, 18, 21, 24-26; 91 : 3; 93 : 1-4, 6-8, 10-13; 94 : 5; 96 : 3, 5, 7; 98 : 4; 101 : 1-6, 9-10; 102 : 4; 107 : 1-3, 5, 10; 112 : 3-4, 7; 113 : 5; 114 : 2-3; 115 : 1-2, 4; 116 : 1-2, 4, 7; 117 : 5; 119 : 1; 123 : 1-2; G e o r g i e v a, P. Die prahistorische Siedlung in der Gegend Cukata beim Dorf Geletin bei Vraca (Bulgarien). – *Studia Praehistorica*, 9, 1988, фиг. 12 : 1-3; 15 : 5-6, 8, 10; C o h a d z i e v, S. Ausgrabungen an der Prahistorischen Siedlung beim Dorf Djakovo, Kreis Kjustendil. – *Studia Praehistorica*, 1984, No 7, фиг. 18 : 1; 19 : 1, 8-9, 12; М и к о в, В., Н. Д ж а м б а з о в. Деветашката пещера. С., 1960, обр. 64.

¹⁰ М и к о в, В., Н. Д ж а м б а з о в. Цит. съч., обр. 51д; М и к о в, В. Цит. съч., 24, 35a; В е р с и u, D. Цит. съч., фиг. 85 : 15; 94 : 9; 95 : 4; 99 : 4; 102 : 1,8; 103 : 5; 104 : 3,5; 107 : 13-14; 108 : 9.

¹¹ М и к о в, В. Цит. съч., обр. 30; Praistorija Jugoslavenskih zemalja, 3, Eneolitsko doba, Sarajevo, 1979, T. 9 : 6.

¹² М и к о в, В. Цит. съч., обр. 4, 5, 7, 30; Н и к о л о в, Б. Заминец. С., 1975, с. 31, 100; Н и к о л о в, Б. Криводол – древни култури. Криводол, 1985, с. 52, 53.

¹³ В е р с и u, D. Цит. съч., фиг. 88 : 4, 9; 97 : 5; 99 : 8; 102 : 7; 106 : 1; 108 : 7; 131 : 1; М и к о в, В., Н. Д ж а м б а з о в. Цит. съч., обр. 49; М и к о в, В. Цит. съч., обр. 29.

¹⁴ G e o r g i e v a, P. Periodization of the Krivodol-Salcuta-Bubanj Culture. – In: *Vinca and Its World*. Beograd, 1990, p. 169.

¹⁵ R e n f r e w, C., M. G i m b u t a s, E. S. E l s t e r. Excavations at Sitagroi. T. 1. Los Angeles, 1986, фиг. 13.12 : 1; 13.13 : 1, 6-8.

¹⁶ Praistorija Jugoslavenskih... T. 25 : 4; 26 : 7.

¹⁷ R o m a n, P. Цит. съч., с. 117.

¹⁸ Пак там, с. 129.

¹⁹ Пак там, с. 120.

²⁰ Пак там.

²¹ Praistorija Jugoslavenskih... T. 25 : 2, 5.

²² Пак там, т. 15 : 4.

²³ R o m a n, P. Цит. съч., 127-134.

²⁴ При направеното по време на експедицията обхождане на района бяха открити няколко селища от същото време. Приблизително със същата характеристика са и материалите от бронзовата епоха от селището Кракра. – Р а д у н ч е в а, А. Праисторически селища (V – II хилядолетие пр. н. е.). – Перник. Т. 1-6. Перник, 1981, обр. 28-31.

Постъпила 25 юни 1993 г.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Профили на сондажите: а) западен, северен и източен профил на сондаж № 1; б) северен профил на сондаж № 2. *Легенда:* 1 – насип, натрупан при прокопаването на канала и орница; 2 – тъмнокафяв пласт; 3 – тъмнокафяв пласт, примесен обилно с парчета от опалени мазилки; 4 – сиво-черен пласт; 5 – стерилна почва; 6 – фрагменти горели мазилки; парчета и размивки от негорели мазилки; 8 – камък; 9 – пепел и въгленчета.

Обр. 2. Керамика: а) червена пастозна боя.

Обр. 3. Керамика: а) червена пастозна боя.

Обр. 4. Керамика.

Обр. 5. Керамика: а) червена пастозна боя; б) бяла пастозна боя; в) жълта пастозна боя; г) оранжева пастозна боя.

Обр. 6. Глинена зооморфна (1) и антропоморфна (2) фигурки, фрагменти от блюда със зооморфна украса (4-7), глинени прешлени за вретено (8-11), глинени тежести (12-14), глинени капак.

Обр. 7. Керамика.

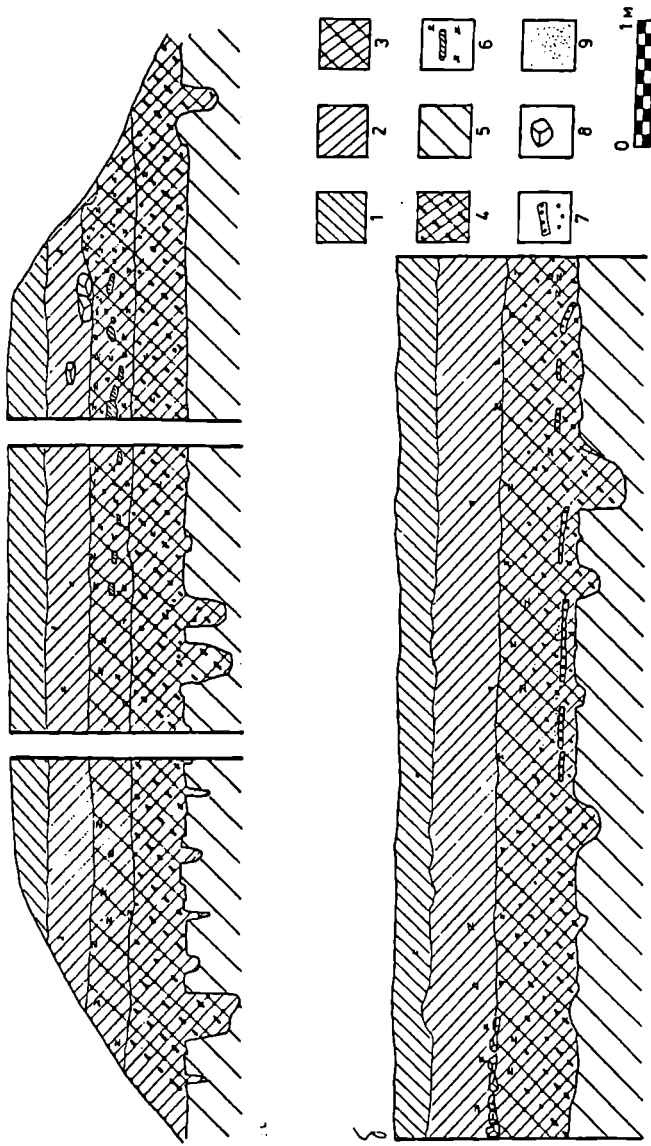
Обр. 8. Керамика.

Обр. 9. Керамика.

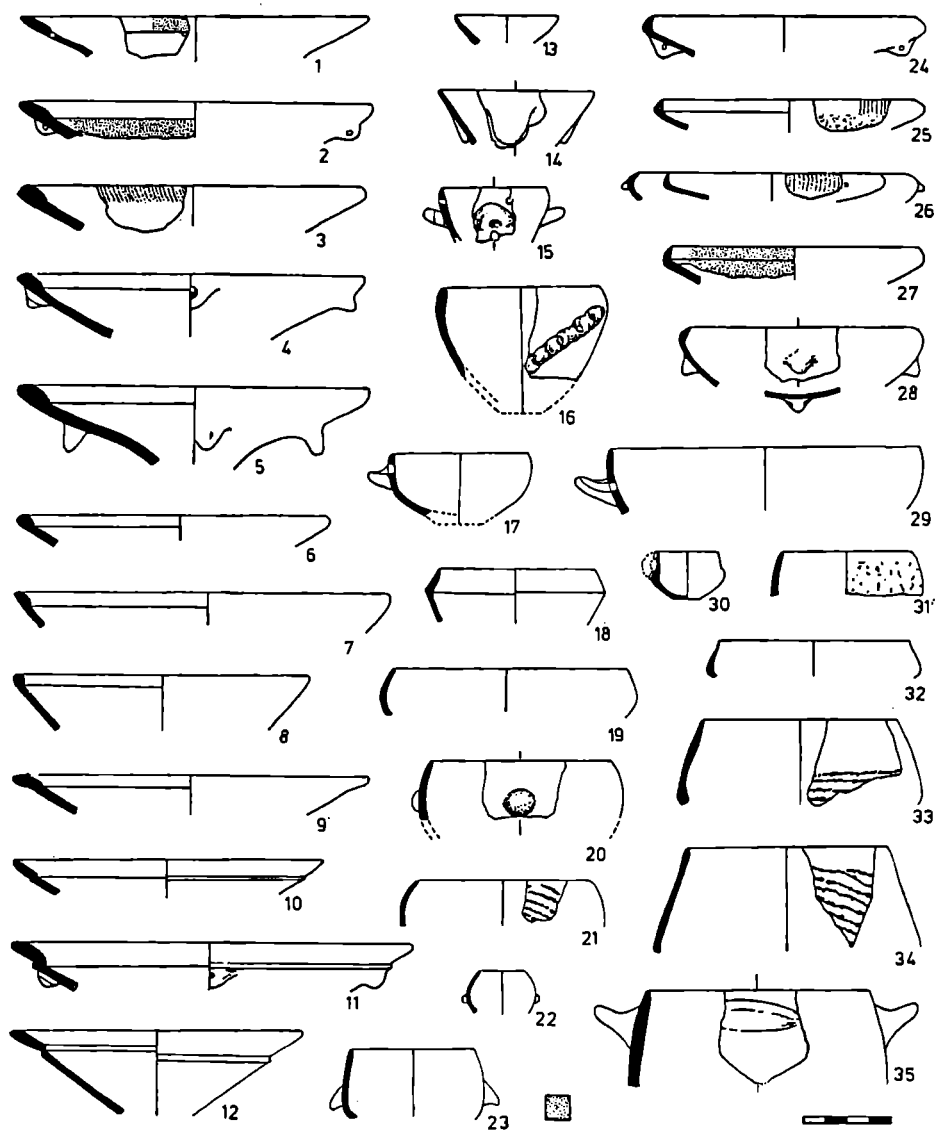
Обр. 10. Керамика.

Обр. 11. Керамика.

Обр. 12. Каменни оръдия.

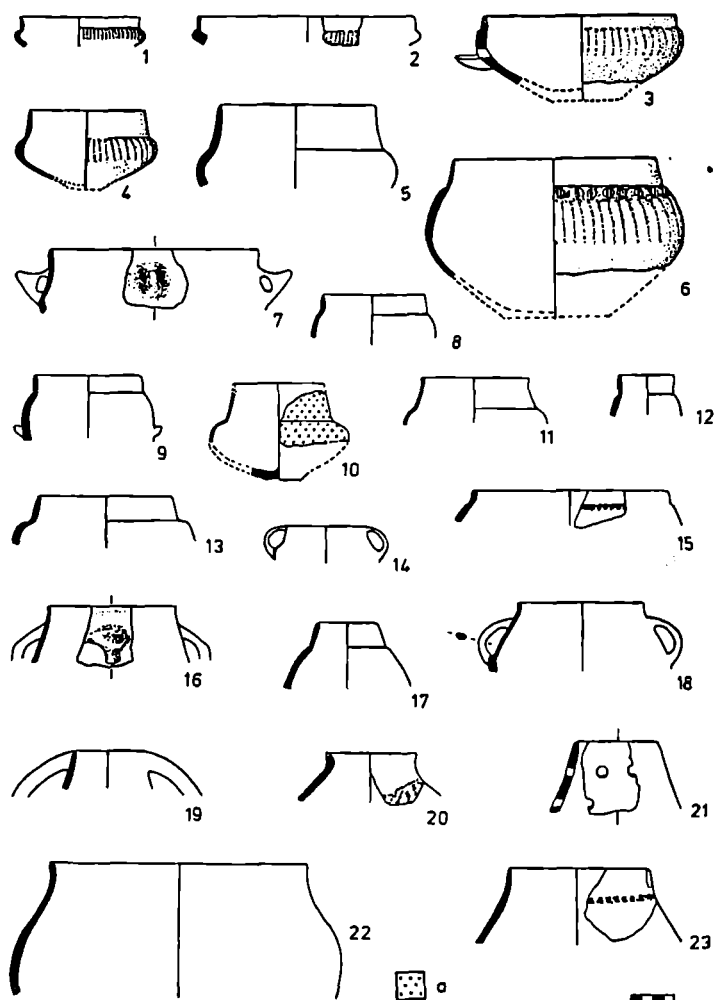

Обр. 1

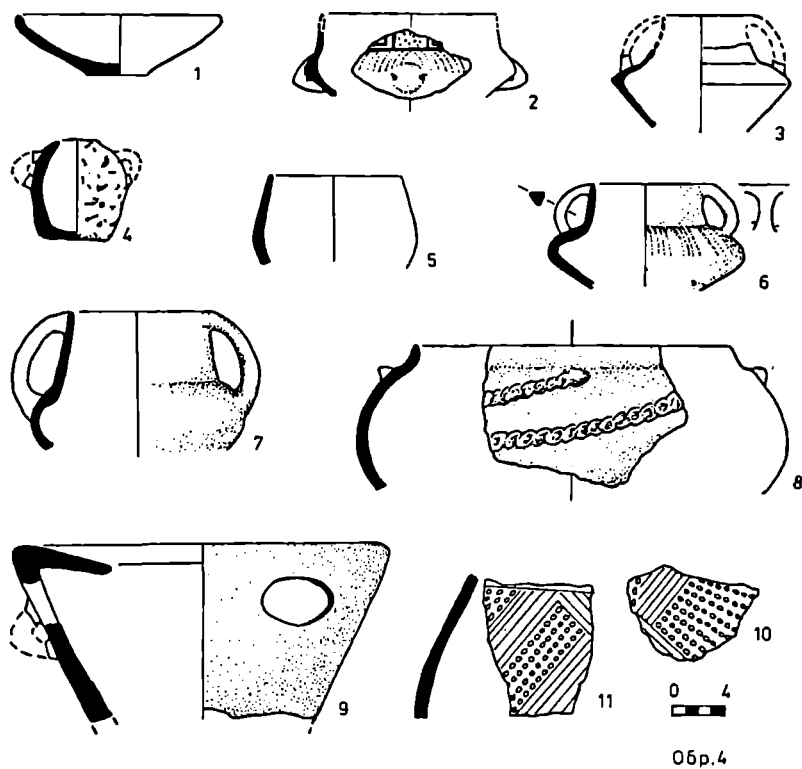
Обр. 2

Обр. 2

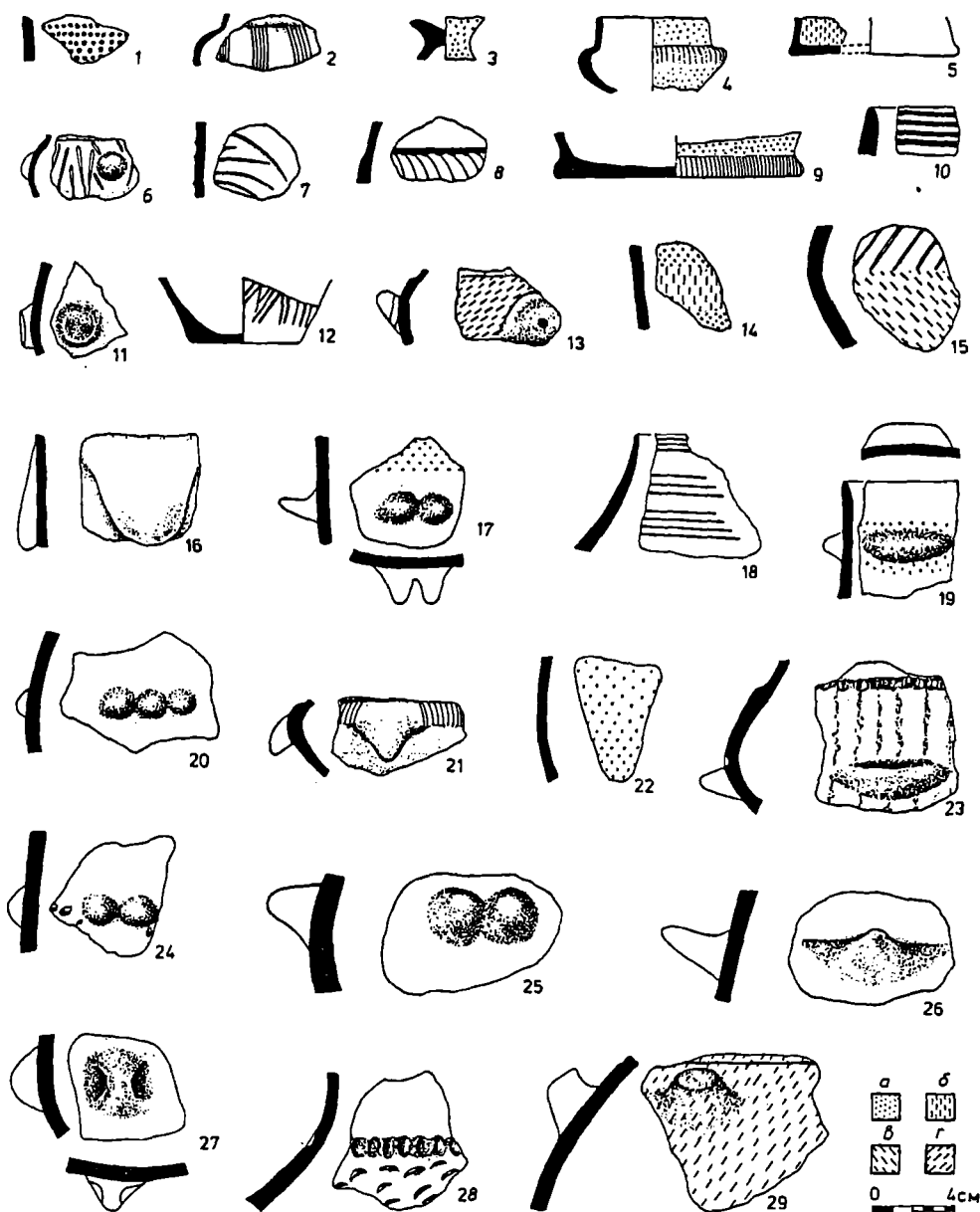

Сбp. 3

Обр. 3

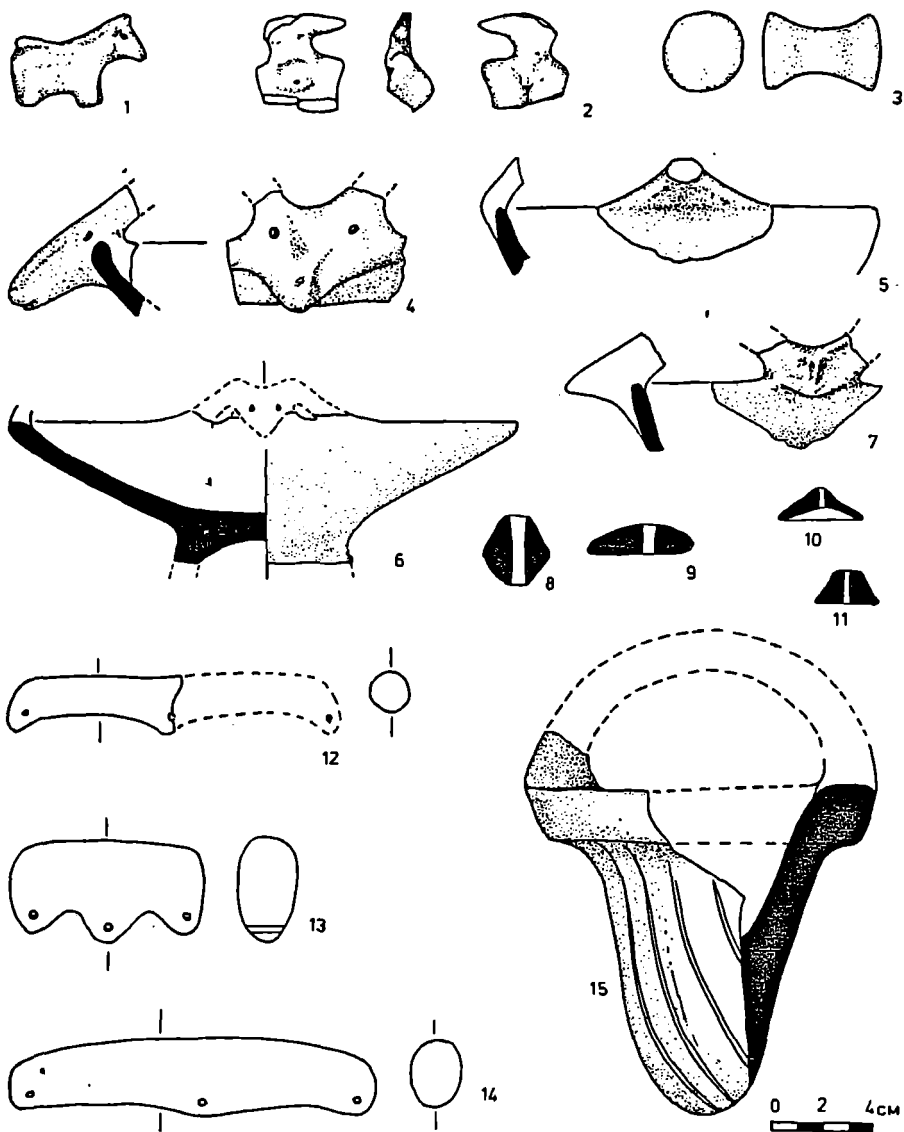

Обр. 4

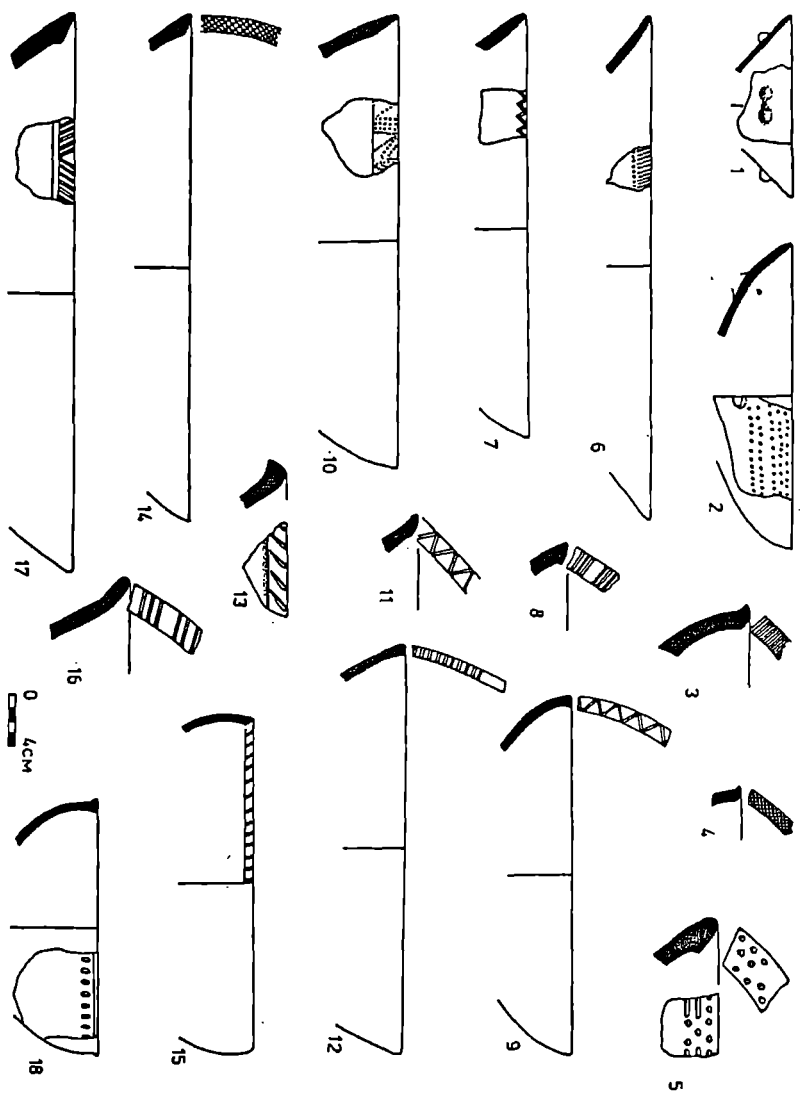
Обр. 5

Обр. 5

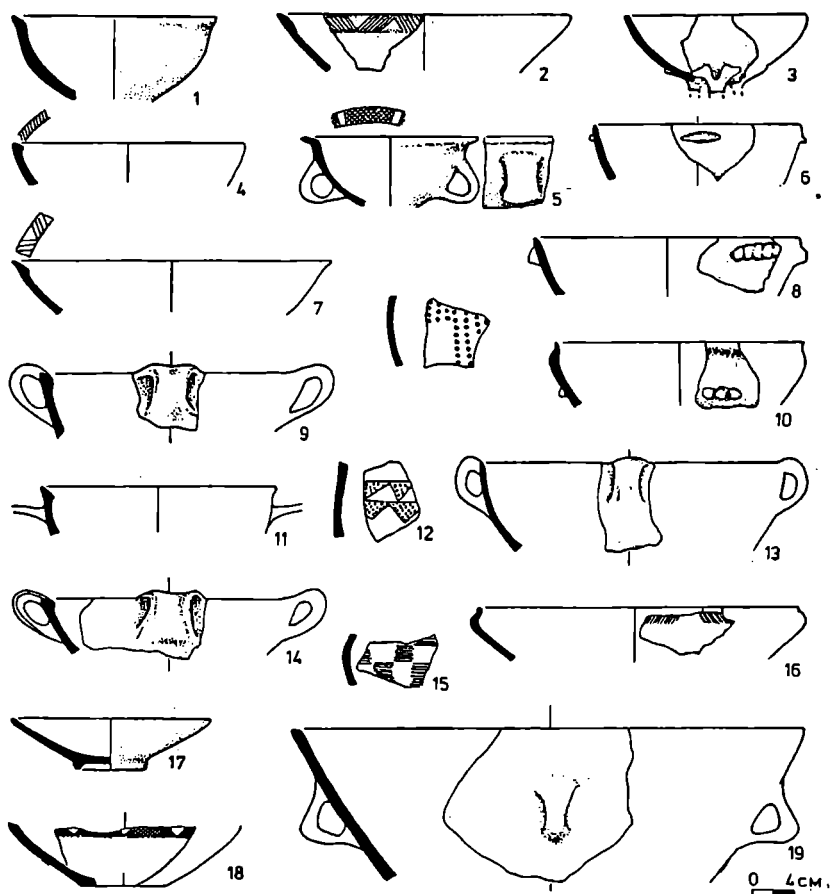

Обр. 6

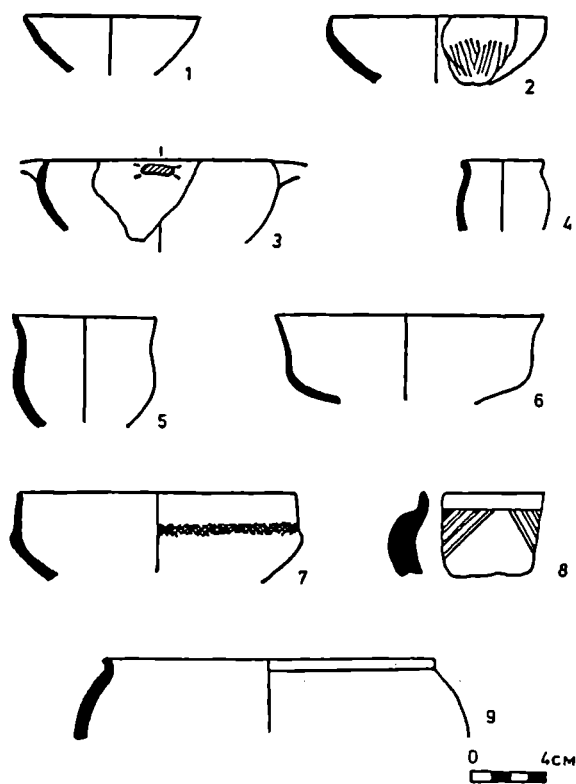
Обр. 6

Обр. 7

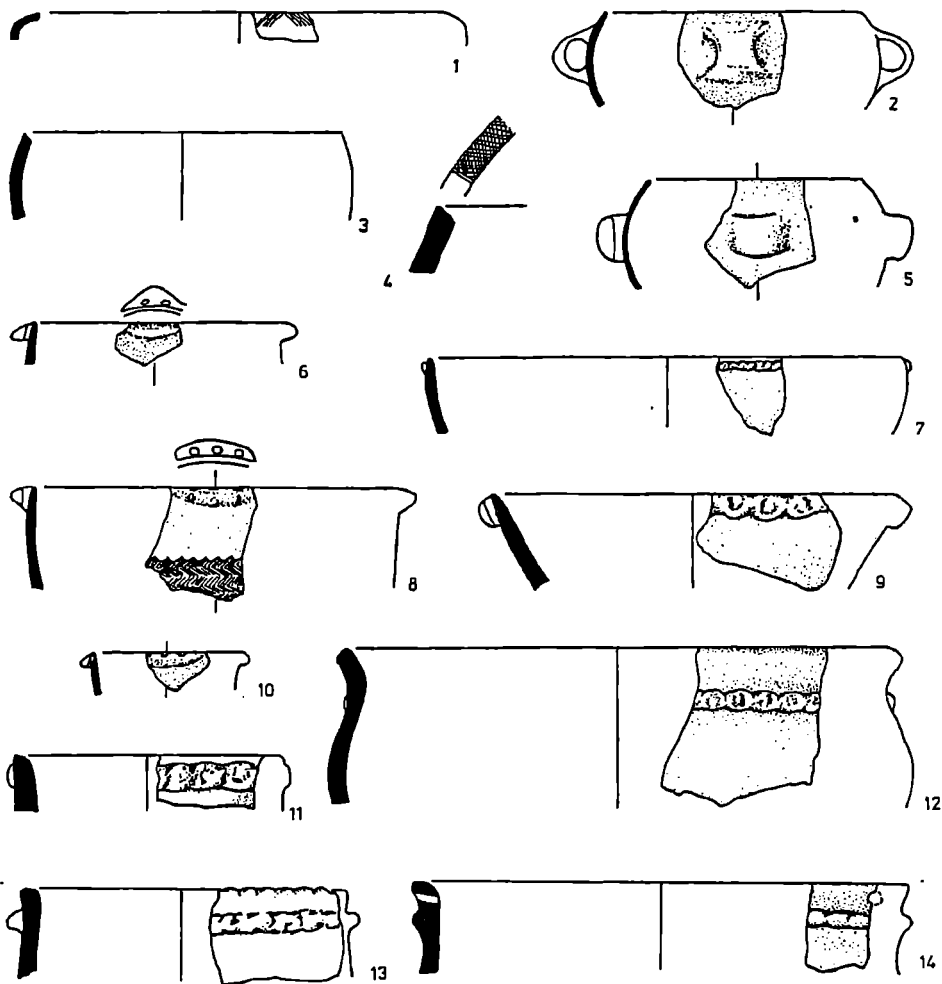

Обр. 8

Обр. 9

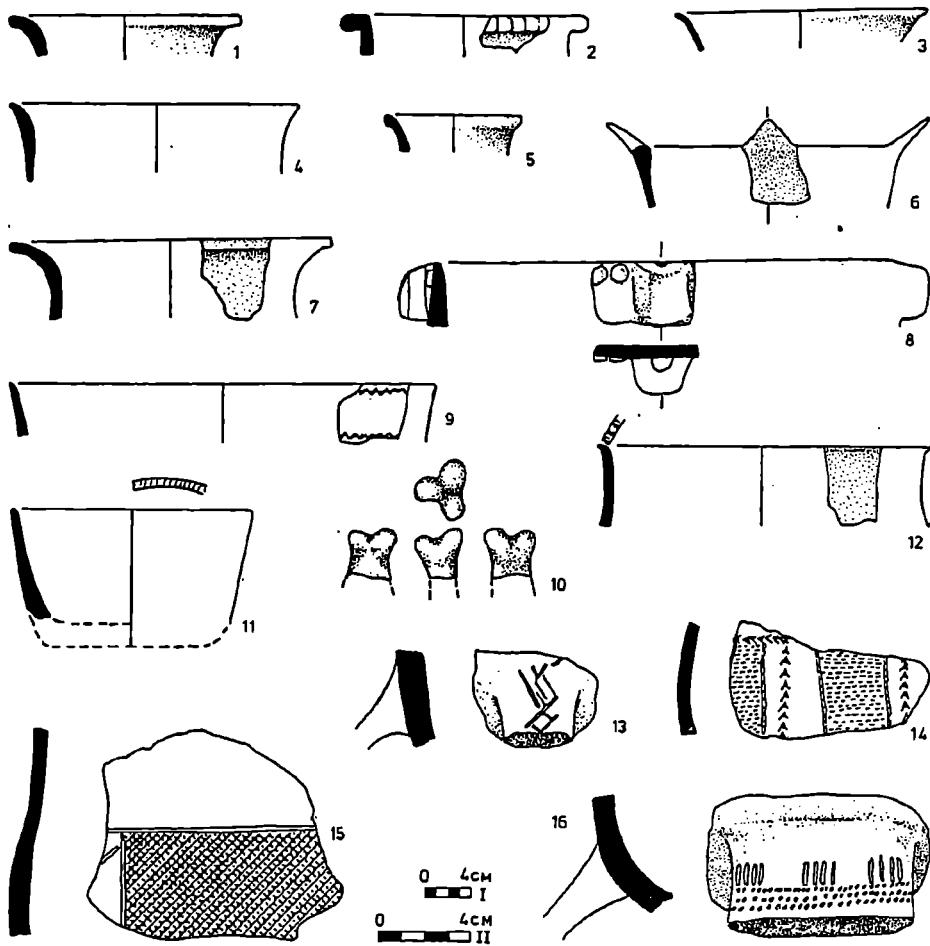
Обр. 9

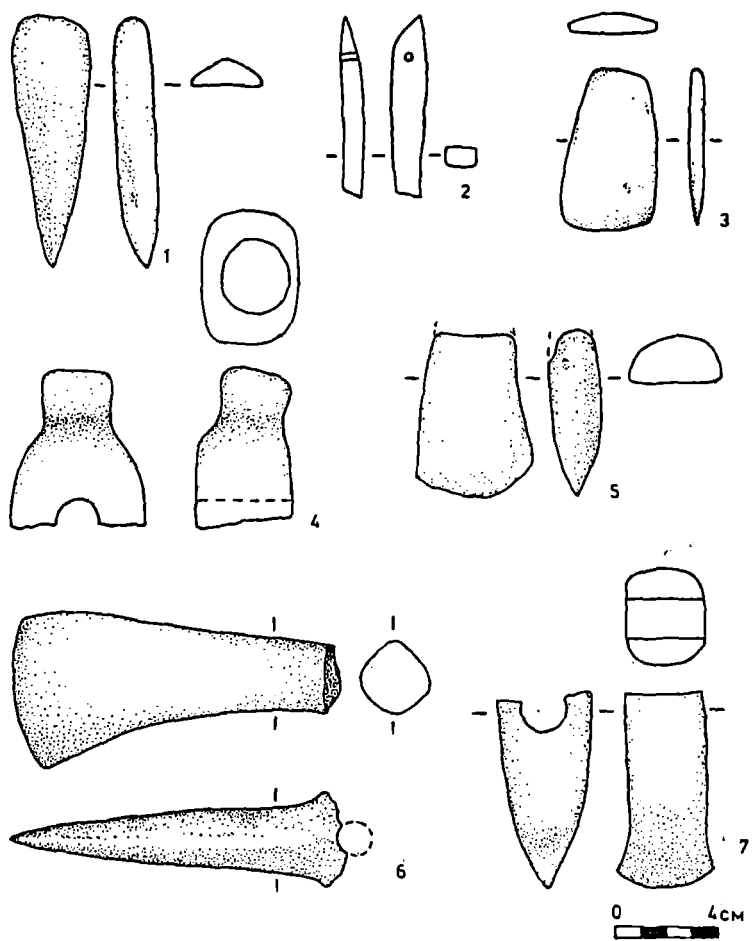
0 4 см

Обр.10

Обр. 10

Обр. 11

05p.12

06p. 12

ЗАЛМОКСИС – ГЕБЕЛЕЙЗИС И ОБРЕДЪТ СТРЕЛБА С ЛЪК

ДИМИТЪР ПОПОВ

Димитър Попов. ЗАЛМОКСИС – ГЕБЕЛЕЙЗИС И ОБРЕД СТРЕЛБЫ ИЗ ЛУКА

Студия является продолжением анализа обычно-обрядной практики Залмоксиса – Гебелейзиса начатая с изложения по вопросу человеческих жертвоприношений в ГСУ-ИФ 84/85, 1992. Во фракийской версии предания о нем засвидетельствован и обряд стрельбы из лука – предмет настоящей интерпретации. Заключение состоит в том, что он в прямой связи с Гебелейзисом (иное имя и прозвище Залмоксиса) ураническим богом грозы, известный и под идентификациями Збелсурд, Суребетес, Перконис и др. Со своей стороны Залмоксис это тоже не имя бога, а одна из многочисленных квалификаций анонимного верховного божества – бог/небо, бог/отец. Через обряд стрельбы из лука осуществляется восстановление связанного с Громовержцем фрагмента его основного мифа о Змееборстве и раскрываются разные смысловые уровни, которые он содержит.

Dimitar Popov. ZALMOXIS – GEBELEIZIS AND THE RITUAL BOW SHOOTING

The study is a sequel of the common ritual practice to Zalmoxis – Gebeleizis which started with the exposé about the human sacrifices – GSU – IF, 84/85, 1992. In the thracian version of the tradition for him is testified also the ritual of bow shooting – the subject of this interpretation. The conclusion is that it stands in direct connection with Gebeleizis (the other name – nick name of Zalmoxis) – God of the thunderstorm known also under the identification of Zbelsurdos, Suregethes, Perkonis and others. On the other hand Zalmoxis isn't the name of the God, but one of the multiform qualification of the anonymous supreme God – God/heaven, God/father. By the ritual of the bow shooting is performed the reestablishment of the associated with the Thunder God fragment on its basis myth for the Snakefight and are revealed the different levels which it comprises.

Важна страна от проблематиката за Залмоксис е обичайно-обрядната практика, свързана с почитането на това божество от траките – божество, което осигурява на вярващите безсмъртие и ги прави безсмъртни¹. В една

предходна студия направих опит да развия някои работни хипотези относно най-колоритния, но и най-ужасяващия ритуал в чест на бога – човешкото жертвоприношение². Там споделих и намерението си да анализирам подробно и обряда стрелба с лък, засвидетелстван в пряка връзка със Залмоксис само в текст на Херодот. В цялата антична литературна традиция няма други директни податки за хвърлянето на стрели към небето и за заплашването на бога, който гетите, както се изразява древния автор, смятат за единствен.

Внимателният читател вече знае, че въпросният ритуал е описан накратко в местната – тракийска версия на преданието за Залмоксис, за разлика от йонийския – гръцкия вариант за него, изложен непосредствено в следващия пасаж от „Истории“³. Следователно чрез локалната традиция, която предава, Херодот – за съжаление без да посочва източниците си на информация⁴, акцентира вниманието върху два основни обредни момента. Първият е човешкото жертвоприношение, разкрито колоритно и с подробности. Вторият е стрелбата с лък към небето, изложен конспективно и доста смътно. Налага се да припомним, че известията се отнасят за края на VI в. пр. н. е. – една стабилна датировка поради обстоятелството, че те са вмъкнати в повествованието за похода на персийския цар Дарий I срещу скитите, който се осъществява именно по това време⁵.

Всяка интерпретация обаче е излишна без стриктното придържане към извора. Впрочем, ето и дословният текст на Херодот: „Те (гетите – б. м., Д. П.) обезсмъртяват по следния начин. Те мислят, че не умират, но, че починалият отива при бога (даймона – б. м., Д. П.) Залмоксис. Някои от тях наричат него (тъкмо, именно, самия – б. м., Д. П.) същия (даймон Залмоксис – б. м., Д. П.) и Гебелейзис.“ След това в изложението е предаден ритуалът с човешкото жертвоприношение, а после се казва: „Същите тези траки стрелят с лък, нагоре, към небето, срещу гръмотевицата и светкавицата, (с което – б. м., Д. П.) заплашват бога, като смятат, че няма друг бог освен техния.“⁶

Сведенията изправят пред много проблеми. Особено трудна е интерпретацията на второто по ред свидетелство, което е вярно и граматично, и стилистично, но на пръв поглед е поразително небрежно нахвърляно и е привидно съвсем неясно. Глобално, като че ли най-важно е обстоятелството, че разказът на Херодот поставя въпроса за монотеизма в тракийската религия⁷. Мисля обаче, че след всичко писано вече по този повод от Р. Петацони, от М. Елиаде и от други изследователи е ясно, че той принадлежи към историята на идеите на модерните автори, а не към същинската история на религиите⁸ и затова е излишно да се разисква, още повече, че настоящата студия има за предмет анализа на един конкретно засвидетелстван обред. За изложението най-вече е от значение, кои са тези „същите траки“, които изпращат стрели към небето, защо се пише, че те заплашват „бога“ и всъщност кой бог е техният?

Трудностите съвсем не са леки за преодоляване, най-напред поради

факта, че тези заплахи към бога – „то тео“, могат да се приемат, както често става, че се отнасят до Залмоксис⁹. При това положение обаче мотивирането и изпълнението на всички действия се оказва безсмислено, защото ако се следва буквално Херодот, гетите схващат точно Залмоксис като единичния си истински върховен бог и едва ли ще си позволят да му се заканват. Стига да се държи на тази логика, веднага ще се влезне в омагьосан кръг, който някои съвременни изследователи и пръв от тях Ж. Сьор, определят при интерпретациите си като „гръцки идиотизъм“¹⁰.

От друга страна, най-лесно е да се приеме, че траките не познават един ураничен бог на сияйния небосвод – бог гръмовержец, обладател на светкавицата, след като стрелят срещу небето, като вярват, че няма друг бог освен техния Залмоксис. Ив. Венедиков, който пееднократно поддържа тази теза е убеден, че за траките богът на мълшията не съществува¹¹. Мнението се поддържа и от други модерни автори. Според тях Херодот обяснява цялата практика от гръцка гледна точка, в смисъл, че гетите стрелят нагоре и следователно заплашват гръцкия Зевс, именно защото мислят, че не съществуват други богове освен техния Залмоксис¹².

Тези тълкувания, които се налагат при бърз прочит на текстовете, едва ли ще се задържат след задълбочен и детайлен анализ на констукциите и на всички ключови термини в свидетелствата, както и на структурирането въобще на местната – тракийска версия на легендата за Залмоксис. Дискусията трябва да продължи още повече, че навремето Е. Роде достатъчно убедително показва, че под израза „заплашват бога“ – „то тео“, не бива да се разбира точно Залмоксис като господар на урапичните простори, а самото „небе“, според гръцката употреба на този термин¹³. Освен това е възможно също и се мисли, че пасажът на Херодот за стрелбата с лък към небето не стои в стройна, органична връзка с останалия му разказ, а е някак откъснат от него и като че ли е лепнат или е допълнително прибавен¹⁴. Ако се следва подобна линия на разсъждение, трябва да се предпостави, че древният автор между другото узнава за обичайно-обредната практика на гетите да изпращат стрели срещу върхлитащата буря и просто вмества тази подробност в цялостното си изложение за Залмоксис.

Нещата са още по-сложни, защото в приведените откъси терминът, който се употребява за Залмоксис е *даймон*¹⁵. През V в. пр. н. е., когато пише Херодот и въобще през класическата епоха, *даймон* не означава божество с по-писък ранг, а бог, и то обикновено в момент на действена проява¹⁶. Въпреки това съм склонен да допусна, че древният автор не употребява случайно тази дума, тъй като той съзнателно я разграпичава от термина *бог* – „теос“, когато говори за „същите тези траки“, които „смятат, че няма друг бог (теос) освен техния“. По друг начин казано, Херодот прави разлика между даймона Залмоксис при когото отиват гетите, мислейки, че не умират и между бога срещу когото „стрелят с лък, нагоре, към небето“.

В този контекст цялостната картина за логиката на споделеното от Херодот се възстановява сравнително лесно, стига строго да се придържа

към текста. На първо място, когато говори за начина, по който гетите обезсмъртяват, авторът твърди, че те мислят, че не умират въобще, а, че „починалият отива при даймона Залмоксис“. Сетне той добавя, че „някои от тях (от гетите – б. м., Д. П.) наричат него същия (даймон Залмоксис – б. м., Д. П.) и Гебелейзис“. Стига да се приеме варианта на четене „ономазуси“ вместо възможното „номизуси“, което очевидно посочва друго божество, а не Залмоксис, се оказва, че Гебелейзис е просто друго име – прозвище на Залмоксис¹⁷. Навярно не ще предизвика възражения и обстоятелството, че докато всички гети вярват, че умрелите отиват при даймона Залмоксис и по силата на това получават безсмъртие, някои от тях очевидно наричат тъкмо, именно, него самия – същия – Гебелейзис и следователно те трябва да се разграничат в известен смисъл от съобщеното за останалите.

При това положение описанието на човешкото жертвоприношение, което следва в съобщението, е необходимо да се отнесе към първата изнесена от Херодот позиция за даймона Залмоксис, който дарява с безсмъртие. Едновременно „същите тези траки“, които практикуват стрелбата с лък, принадлежат към втората му позиция, защото те не обозначават всички гети, а само онези от тях, които именуват Залмоксис и Гебелейзис. Вярно е, че Херодот не е много ясен, понеже терминът *същите* се употребява от него за нещо, което е вече споменато, а това, което е споменато са както гетите, които вярват, че не умират, а отиват при даймона Залмоксис, така и онези измежду тях, които го наричат Гебелейзис. Вярно е обаче също така, че в един и същи текст, авторът разграничава терминологично даймон от бог и следователно обичайно-обредната практика за стрелба с лък срещу гръмотевицата и светкавицата стои по-скоро в пряка връзка с Гебелейзис, а не със Залмоксис.

В историографията подобна хипотеза защитена с други и с допълнителни аргументи се изказва за първи път от К. Дайковичиу¹⁸. Според мен, до този момент, това мнение се поддържа от самата структура на местното, тракийско предание за Залмоксис. Херодот я изгражда логично чрез констатацията на две заложби в нея позиции и чрез описанието на два обряда, които се отнасят съответно към тях. Поради тази причина древният автор не бива да се вини в неразбиране на нещата, в неточности и в обърканост, тъй като от изложението му става ясно, че е достатъчно стриктен и конкретен. Съвсем друг е въпросът, че написаното от него е твърде недостатъчно за един по-разширен анализ.

В тази обстановка първата задача, която произлиза от текста е да се види всъщност кой е Гебелейзис, още повече, че в съвременната историография трудно се гледа на Залмоксис и на Гебелейзис като на един и същи бог¹⁹. Името Гебелейзис се среща само у Херодот и е хапакс в античната литературна традиция. След бащата на историята нито един от древните автори не го споменава. При всички случаи то изглежда е вече на изчезване към края на VI в. пр. н. е.²⁰. Правени са различни опити за извеждане на етимологията му, като се изхожда обикновено от радикала „светя“, „блестя“²¹.

Особено стабилно е мнението на Ч. Погирк, тъй като то се основава на пълния преглед на кодексите на Херодот²². Според него формата „Гебелейзин“ се среща в по-късните ръкописи, докато в по-ранните преписи стои „Белейзин“. Най-сигурен обаче е архетипа „ебелейзин“, от който могат да се образуват формите „Гебелейзис“, „Небелейзис“, „Белейзис“, „Гебелейзейс“ и други. Поради възможното объркване на изписването на гама и замяната ѝ с ню, изследователят приема четенето „Небелейзис“, при което първата част означава „облак“, „буреносно небе“, а втората е логично да е „бог“ – фонетична еволюция на името, която може да се открие в названието на Зевс – Зеус. По този начин Гебелейзис получава същностна характеристика на ураничен бог на бурята, на бурепосното небе.

Независимо от начините, по които подхождат при извеждането на етимологията, езиковедите са, общо взето, единни в крайните си заключения и достигат до един и същи резултат, а именно за езиковото значение за бог Гръмовержец с уранична същност²³. На свой ред техните анализи подкрепят направеното вече предположение, че обредът стрелба с лък от разказа на Херодот има пряко отношение към Гебелейзис – другото име – прозвище на Залмоксис.

Очевидно чрез единственото споменаване на името Гебелейзис и чрез различните му етимологически извеждания, които в последна сметка се съгласуват относно характеристиката му, не може да се пресъздадат нито структурата, нито функциите на божеството, нито пък неговия култ или обичайно-обредната му система, от която е познат само един ритуал. От друга страна, фактът, че след Херодот Гебелейзис не се среща в изворите, съвсем не е аргумент за задължителното му изчезване в историческата действителност – от живота на обществото, защото за мълчанието в античната писмена традиция могат да се посочат различни мотиви и оправдания.

Стига да се приеме, а не виждам причина, за да се отхвърли, етимологията на Гебелейзис – в най-общо значение – бог на бурята, трябва да се каже, че това е едно от редките свидетелства за присъствието на божество с уранична същност в тракийската религия. Сега е необходимо да се има предвид обстоятелството, че самият бог на бурята – Гръмовержецът, е вторична трансформация на първоначалния върховен небесен бог на сияещото небе – бог-баща/бог-небе – главен обект в религията на индоевропейците и на източносредиземноморските общества. С редки изключения, и това е принципът, този първоначален небесен бог се измества в култа от бога на бурята, т.е. неговата същностна характеристика се реактуализира и добива по-акцентирана смислова патовареност. Следователно сведението на Херодот, където се говори за Гебелейзис – другото име – прозвище на Залмоксис, отразява впрочем точно този момент на извършеното вече преобразуване на качествената определеност на върховното небесно божество в бог Гръмовержец.

Следващата модификация е също честа и последователно, и постепенно включва и преплита тези характеристики с функциите на едно слънчево

божество на плодородието²⁴. Всъщност последните два момента са почти паралелни и вървят заедно във времето, но, за да има по-голяма яснота и прегледност, грубата схема на развитието на идеята изглежда по този начин: върховен небесен бог – бог на бурята (Гръмвержец) – соларен бог на плодородието. При това положение се разбира, че разказът на Херодот за Гебелейсис просто подминава времево, чрез самото обозначение на името му, първото и направо отвежда към второто равнище, по същия начин, както стои този въпрос и с периодичността на извършваното човешко жертвоприношение, което за VI в. пр. н. е. е вече фиксирана практика на четири години поради действащата идеологически аристократична система в разбиранията на доктрината на тракийския орфизъм²⁵. С други думи казано, самият древен автор, като че ли запечатва определен момент от „историята“ на развитието на това божество.

Досегашната логика на изложението показва, че макар и името Гебелейсис да е хапак в античната литературна традиция, съвсем не е необходимо задължително да се мисли за неговото окончателно и за действителното изчезване на самия Гебелейсис от култа. Възможно е от този момент нататък той да се сиикретизира с друго божество, а не е изключено и да присъства като преживелица под друго име и дори под други имена на божества. При създадената проблемна ситуация, въпросът на който е задължително да се отговори е съществуват ли други данни за присъствието на уранични божества в тракийската религия? От значение за изложението е обстоятелството, че повечето лингвисти и пръв сред тях В. Томашек, още навремето съзират в Гебелейсис паралел на тракийското божество Збелсурд и чрез етимологията на имената им, достигат до извода, че двамата имат характеристика на богове на бурята²⁶.

Единственото споменаване на Збелсурд в античната писмена традиция принадлежи на перото на Цицерон и се среща в речта му „Срещу Пизон“, произнесена през 55 г. пр. н. е. Най-знаменитият римски оратор обвинява Луций Калпурний Пизон в редица престъпления и между другото съобщава: „Ти ограби светилището на Юпитер Свелсурд, най-старото и най-тачното у варварите (у траките – б. м., Д. П.) светилище.“²⁷ Въпреки че в ръкописите на древния автор стои изписано „Иовис вел сури“, с право се предлага четенето „Иовис (С)велсур(д)и“, тъй като изследователите се опират при заключенията си на достигналите до нас антични посвещения в чест на тракийския бог Збелсурд. Името му се среща върху дванадесет надписа от римската епоха под формите Збелтиурдос, Збелтурдос, Збелсурдос, Збертурдос, Збертурдус и следователно четенето „Иовис Свелсурди“ е латинизирана форма на тракийското божество Збелсурд²⁸.

Ако се изхожда от историческата действителност относно конкретния повод за светотатството спрямо най-древния и най-почитания религиозен център у траките, изглежда Цицерон атакува Пизон, защото през 57-56 г. пр. н. е., като управител на Македония, без каквато и да е основателна причина, той започва безмилостни бойни действия срещу тракийското племе дентелети – до този момент верни и послушни съюзници на римляните²⁹. Вероят-

но по времето на тази престъпна война, Пизон ограбва светилището на Юпитер Свелсурд, което според хипотезата, предложена в края на миналия век от П. Пердризе, се намира именно в областта на дентелетите, т.е. в зоната на Югозападна Тракия³⁰. На свой ред Д. Дечев показва, че името Иовис – Юпитер е достатъчна характеристика на Збелсурд³¹ и няма основания да се мисли, подобно на Ж. Съор, че текстът на Цицерон трябва да се елиминира от данните за тракийския бог Збелсурд³². Каквито и хипотези да се правят не ще може да се отрече как Юпитер просто обяснява (превежда) местното божеско име.

Вече съобщих, че епиграфските паметници, в които името Збелсурд се среща в различни варианти са двадесет, всичките са посветителни и имат датировка от римската епоха, от I в. пр. н. е. до II-III в. на н. е. Надписите от България са от с. Кардам, по-рано с. Хайдар, Поповско, от с. Бозаджии, по-рано с. Бозаджилар, Сливенско, от Крумовград, Кърджалийско, от с. Капитан Димитриево, по-рано с. Аликочево, Пазарджишко, от с. Шатрово, Кюстендилско, два надписа от Голямо село, по-рано с. Чешмеджик, Кюстендилско, а тези извън територията на днешните български земи са от гр. Перинт в дн. Турция, от гр. Комотици, по-рано с. Гюмерджина в дн. Гърция, от селищата Качаник и Любенце при гр. Скопие в дн. Македония и от античното светилище до днешната църква „Св. Евсебий“ на хълма Есквилин в Рим³³.

Сравнително бедната документация, която не съдържа никакви данни относно функциите на божеството се допълва донякъде от изображенията му, които присъстват върху камешните релефи с надписи. Обикновено за представянето на Збелсурд се използва иконографския тип на Зевс Кераунос аетофор или на Зевс Керауниос, който отговаря на Юпитер Фулминатор – Фулмен, Фулгур на римляните. В релефите Збелсурд заема позата на Зевс Гръмовежец, който с издигнатата си дясна ръка държи светкавица или се готви да я хвърли, а понякога вдясно от него се намира орел с разперени криле – негово възплъщение и едновременно олицетворение на мълшията³⁴. Всичко в изображението говори, че се намираме пред персонификацията на един бог „Гръмовежец“, „мълниеносец“, „светкавицодържец“³⁵.

Длъжен съм обаче да съобщя, че макар и да взаимодейства буквално гръцката и римската иконография, този тракийски бог на светкавицата и на мълшията не е нито Зевс Кераунос аетофор на елините, нито пък е Юпитер Фулминатор на римляните. Самата иконография е донякъде обяснение на неговата същност и в никакъв случай не би могло да се каже доколко тракийското и гръко-римското божество се покриват. Очевидно обаче думата е за едно локално върховно тракийско божество със собствена същностна характеристика, към която просто въвеждат детайлите на чуждата иконография.

За съжаление съвкупните свидетелства не дават достатъчно информация относно почитането и култа към Зебелсурд, който през римската епоха се представя обикновено като Зевс Кераунос, респективно Керауноболос, т.е. този, който хвърля гръмотевицата (светкавицата). Безспорният за мо-

мента факт е, че както елините, така и траките превръщат и схващат гръмотевицата, мълнията, светкавицата като атрибути – определения на своя върховен небесен бог³⁶. Основателно също е и предположението, че макар и изписването на Збелсурд и на неговите варианти да липсват в отделните релефи с изображения на Зевс Кераунос, в случай че те съдържат посвещения на траки, в тях е възможно да се съзре тракийската представа за един небесен бог – присъствието там на техния бог на небето³⁷.

Втората позиция, която предпоставят изворовите данни води към естествения и задължителен въпрос, може ли да се свърже и съответства ли иконографският образ на Гръмовержеца с мълния в ръка, на етимологията на Збелсурд, колкото и всяка етимология да не е достатъчно сигурна? Въпреки че предлагат различни варианти на смисловото значение на името на бога, езиковедите отново (както и при случая с Гебелейзис) са, общо взето, единоми в крайните си заключения³⁸. Объркване съществува само по отношение на първата съставка – „Збел-“, „Збер-“, защото навремето Ж. Сьор, без да проучи пряко надписите на Збелсурд, видя в една от фотоснимките изписването „Зибел-“ и веднага го обяви за симетричен, авторизиран вариант на Гебелейзис. От тази позиция, която се приема на доверие и се следва и до днес в историографията, последваха и погрешните връзки с тракийската глоса зибютидес, с името на царя на кените Зибелмий и т.н.³⁹. Всъщност епиграфските паметници представят като варианти за първата половина на божеското име само формите „Збел-“ и „Збер-“.

Действително формата „Збел-“ се свежда към индоевропейското „горя“, от което са производни староиудийското „слънце“ и гръцкото „слънчев светлина, топлина“. В този семантичен ред попадат също латинското „зибеле-“ – „светкаш, блестящ“, и глаголът „святкам, блещукам, блестя“, които вече не бива да смущават и са тук точно на мястото си⁴⁰. Ако се приеме посоченото четене, не ще и съмнение, че небесният бог на траките е в пряко отношение със слънцето, с неговата светлина и топлина⁴¹ – нещо, което съвсем не е изключено от гледна точка на същностната характеристика на върховния урапичен бог на сияещото небе. Поради обстоятелството обаче, че тази функция не е пряко отразена в релефните изображения на Збелсурд, Д. Дечев приема, че първата половина на божеското име първоначално гласи „Збер-“⁴². Формата е засвидетелствана нееднократно в надписите и се свежда от лингвистите към индоевропейското „светя, сияя“, откъдето е и староиудийското производно „светлина, пламък, факла“, а също към литовското „светлина, факел“. По този път съвсем не е трудно да се изведе значението „светкавица, мълния“⁴³ – атрибути на бога, представени върху релефите с негови изображения.

Възможната дисимиляция на „Збер-“ в „Збел-“ не променя обаче основната идея, вложена като качествена определеност за един бог на небето, бог Гръмовержец, бог на бурята, който владее мълнията и светкавицата, тътне с гръмотевиците си, но и обладава от тази си позиция слънчевата светлина и топлина, самият той слънце. Неслучайно вече акцентирах виши-

манието върху развитието на идеята за първоначалния върховен бог на ураничните простори и за неговите трансформации впоследствие в бог на бурята и в бог на плодородието със соларна натовареност. В този смисъл съм склонен да мисля, че точно формите „Збел-“, „Збер-“ – които са засвидетелствувани върху надписите като първа половина от името на Збелсурд и техните етимологии взаимно се допълват и изграждат по-пълноценно и в развитие общата характеристика на Збелсурд.

Според надписите, втората половина от божеското име има пет варианта на изписване. Лингвистите са склонни да сведат първоначалната форма „-турдос“ към индоевропейския корен „твер, тур“ с двойно смислово значение – „държа, хващам, залавям“, но и „замахвам, въртя, превъртам“⁴⁴. Поради дисимиляцията на тета със сигма се отива още напред, като втората съставка на името се сродява с немското „щюрцен“, т.е. „повалям, събарям, сгромолясвам“⁴⁵. В тази обстановка е повече от ясно, че етимологията на Збелсурд ще има значение на „този, който държи, хваща, обладава мълшията, светкавицата“, но също така и на „този, който замахва, засилва мълшията и светкавицата“ и при случай я „мята, стоварва, сгромолясва, за да повали, за да събори“ с нея – недвусмислено означение на Гръмвержеца и достатъчно избистрена характеристика на бога на бурята. Нещо повече, сега е необходимо да добавя, че значението на възможните етимологически варианти се потвърждава красноречиво от изображенията на самия Збелсурд върху релефите.

Подходът и обясненията на езиковедите са логично защитени. От културно-историческа гледна точка те могат обаче и да се обогатят поради обстоятелството, че от категоричната възможност за пряко разшифроване на името се губи до някъде значението на първата му половина „Збел-“, която има и соларна натовареност. Самата форма „-сурдос“ се свежда към тракийското „сура-“, „суре-“, честа съставка на лични, на божески и на селищни имена в древна Тракия⁴⁶. На свой ред етимологията на „сура-“, „суре-“ – „силен, храбър, мощен, могъщ, герой“, е производна от староиндийското „сура-“ – „герой, юнак, воин“⁴⁷, но и от ведийския бог Суриа⁴⁸, буквално „слънце“, за да е напълно прозрачно смисловото значение, което се носи. При такава постановка на проблематиката съществува възможност да се мисли, че формите „-турдос“, „-сурдос“ са в пряко взаимодействие при изграждането в развитие на същностната характеристика на Збелсурд. Едната просто влиза в образуването на другата, а едновременната им употреба е напълно правомерна, тъй като отношенията им установяват идеята за върховен небесен бог на дневното небе, бог Гръмвержец, бог на бурята, но и бог на плодородието, който обладава слънчевата светлина и топлина.

От тракийските предели е известно и божеството Сурегетес. Името е засвидетелствано върху надписите от Филипи, от с. Баткун, Пазарджишко и от Дуросторум (дн. гр. Силистра), където богът е наречен херос⁴⁹. Ако се следва етимологията, божеското име включва смисловата натовареност на „мощен, храбър, силен, могъщ герой“, който „бие“, който „убива“, който притежава „геройски удар“⁵⁰ и едновременно има своя прототип във ведийс-

кия бог Суриа (Слънце) – самият той небесен соларен бог⁵¹. Замяната в надписите на обръщението теос – бог, с херос не бива да смушава, защото е честа практиката в тракийската религия, която е достатъчно аргументирана в историографията от гледна точка на идеологията⁵².

Важно е да напомня, че името на този тракийски небесен, соларен бог се среща върху надписи от Витиция (Мала Азия) винаги във връзка със Зевс, и то като Зеус Сургастес или като Зеус Сургастейос⁵³. В този контекст, ако се следва логиката на досегашното изложение, точно Зевс обяснява, превежда, улеснява разбирането на божеското тракийско име, а не обратното. Следователно тракийският бог Сурегетес съдържа не само соларна характеристика. Той е и герой-херос, който „бие, убива“, който напаса „юначни удари“ по същия начин, както и богът на бурята – Гръмовержецът Зевс. Тази линия на разсъждения неизбежно отвежда до прекия паралелизъм във функционалното значение на Збелсурд и на Сурегетес, до смислово равнозначната качествена определеност и на двете божества – едновременно Гръмовержци, които хвърлят, удрят и убиват с мълниците и със светкавиците, но и са небесни, соларни божества на плодородието. По друг начин казано, както Гебелейзис, така и Збелсурд и Сурегетес са просто други имена-означения на върховното небесно божество на траките.

Предложената хипотеза има право на живот и се поддържа от локализацията на данните за изредените божества. Най-напред Гебелейзис очевидно се отнася към североизточните тракийски предели – към гетските простори. Поради факта, че той е другото име-прозвище на Залмоксис, местоположението му трябва да се търси и в зоната на разпространението на култа към самия Залмоксис. В една предходна работа с много аргументи, извлечени чрез апализ на изворовите данни от разпородно естество, направих опит да покажа, че локализацията на Залмоксис е валидна не само за североизточните, но и за югоизточните, и за югозападните райони на древна Тракия⁵⁴. По друг начин казано, тя се разполага в зоната на защитения убедително в историографията хиперборейски диагонал, т. е. в областта на разпространението на тракийския орфизъм⁵⁵.

Според данните от надписите богът Сурегетес също е засвидетелстван и присъства красноречиво точно по посочените места след като се почита около Дуросторум на североизток, около Филипи в Югозападна Тракия и при с. Баткун на югоизток. Това са териториите на проявите и на консервативно традиционната приемственост на съществуването на едно небесно, соларно божество, което косвено е натоварено и включва като възможност функциите на бога на бурята – на Гръмовержеца. В това отношение още по-показателни и недвусмислени са данните за Збелсурд. Нещастливо по-горе старателно изредих локализацията на всички надписи, които съдържат божеското име, работа впрочем вече прецизно свършена в историографията от Д. Дечев⁵⁶.

Както се посочи от Ал. Фол, големият диагонал от крайния североизток – басейна на реките Прут–Днестър, към и до крайния югозапад – басей-

на на реките Струма–Вардар огражда областта на върховете изяви в съзряването и в развитието на учението на тракийския орфизъм докъм VI в. пр. н. е.⁵⁷. След това, когато в Тракия започват да се наблюдават сериозни и недвусмислени промени, именно по тези територии, като в оазиси, продължават дори и през римската епоха да се долавят преживелици, реминисценции, но и изяви на неговата жизненост – жизненост на учение, една от персонификациите, на което е Залмоксис⁵⁸.

По отношение на Збелсурд може да се говори и за съществуването на негови светилища, чиято локализация е доказателствена сама за себе си. Още в края на миналия век П. Пердризе предлага тракийското светилище на Зевс Збелсурд, което ограбва Луций Калпурний Пизон, да се търси на югозапад – в земите на дентелетите⁵⁹. Новооткритите впоследствие надписи от с. Шатрово и от с. Голямо село, Кюстендилско дадоха основание на Г. Кацаров да прецизира мнението на своя предшественик и да уточни мястото на култовото средище на хълма Царичин, по горното течение на р. Струма⁶⁰. Мисля, че към днешна дата, не е еретично да се запитае, самото наименование на този царски хълм не носи ли през епохите приемствеността на „най-старото и най-гаченото“ от траките светилище, на техния върховен и поради тази причина „царски“ бог на сияещото небе – на Збелсурд.

Друго светилище на Збелсурд се локализира при с. Капитан Димитриево, Пазарджишко⁶¹ и също се намира на височина – нещо характерно въобще за божествата обладатели на мълнията и на светкавицата – за Гръмвержците. Тук ще прибавя и надписите за Збелсурд от североизточните тракийски земи, които обаче не разкриват възможност за локализирането на култов център. При всички положения данните за Гебелейзис, за Збелсурд и за Сурегетес съвпадат при местонахожденията си и очертават територията на разпространението и на почитта на траките, която не заглъхва, а се поддържа през вековете, към едно върховно уранично божество, натоварено още с характеристиките на бог на бурята – Гръмвержец – и едновременно с това и на соларно божество на плодородието.

Измежду всичко, което се знае за Збелсурд най-интересен е епитетът, който му се приписва – „прогоникос“. Той се среща в надпис от с. Голямо село – посвещение на Флавий Аматок – несъмнено тракиец, и заслужава особено внимание, защото за първи път се дава на тракийски бог⁶². Очевидно той може да се сближи с епитетите „геникос“, „гениякос“, които носи Аполон⁶³. Въпреки възраженията на К. Влахов, който отрича „гениякос“ да е гръцка лексема и мисли, че е двусъставно тракийско име, означащо този, „който гледа, който пази, който се грижи за говедата“⁶⁴, аргументите му не изглеждат убедителни и не могат да засеят смисъла „родов, който принадлежи на рода“. От друга страна, соларната природа на Аполон е без съмнение в пряк паралелизъм с определена част от същностната характеристика на Збелсурд и следователно епитетът „прогоникос“ отнесен към тракийското божество, в случая е съвсем на мястото си.

Самият надпис е посвещение на Збелсурд – богът господар, повелител, суверен, който принадлежи, който се отнася до предците и е наследен от тях или ако се изразя по-свободно, до бога създател, прародител, родоначалник. По този начин текстът категорично набляга на приемствеността при почитането на върховното небесно божество, чиято популярност не заглъхва и заедно с това е стабилно доказателство за истинността на думите на Цицерон по отношение на светилището на Збелсурд. За траките то не само не е най-древно, но е и тяхна национална светилия. Нещо повече, тук е мястото да подчертая, че епитетът „прогоникос“ пряко се приписва на тракийския бог, без той да се определя или обяснява този път като Зевс.

Впрочем проблемът в историографията произтича именно от обстоятелството как да се разбира Збелсурд? Въпросът е, дали това е самото име на божеството, защото посвещенията от вида „на бога Збелсурд“ го предполагат, или Збелсурд и вариантите му са просто епитети, прякори на бога, който се подвизава под гръцкото име Зевс, тъй като посвещенията от вида „на Зевс Збелсурд“ преобладават в надписите⁶⁵. Въпреки прострашните анализи и немалките съмнения, в специализираната литература се налага заключението, че Збелсурд и неговите варианти са епитети на тракийския небесен бог⁶⁶. Констатацията е естествена, след като и цялото досегашно изложение показва, че основното, върховно, небесно божество, бог на бурята – Гръмвержец и соларен бог на плодородието, наистина няма, не притежава, не носи собствено – единствено име.

Въпросът обаче е още по-сложен, тъй като самият Збелсурд има епитет и следователно неговото име ще трябва да се схваща като епитет на епитета, съотнесени към основния бог – господар. Според мен това, което е сигурно, е, че Збелсурд не бива да се разбира като превод на гръцкия Зевс Кераунос или на Зевс Керауниос (Керауноболос), а точно Зевс или Юпитер обясняват, насочват допъкъде към същността му, но и към по-пълната характеристика на уращищото божество, чието име ни убягва. Просто съчетанието Зевс Збелсурд е достатъчна квалификация на върховния небесен бог, който е анонимен.

В тази обстановка формите Гебелейзис, Збелсурд, Сурегетес и всички техни варианти, които са смислово равнозначни, се оказват определения на един бог, чието истинско име остава неизвестно. Упикална податка в това отношение предоставя само пасажът на Херодот, защото за древния автор Гебелейзис е другото име-прозвище на Залмоксис. Ако се тръгне по тази логика не е трудно да се установи, че именно Гебелейзис, Збелсурд и Сурегетес са други негови идентификации – означения. Проблемът обаче е дали Залмоксис е наистина името на бога или пък той, точно както Гебелейзис, Збелсурд и Сурегетес, не трябва също да се схваща като едно от многобройните определения на върховното божество?

Мисля, че верният отговор може да се даде само в случай, че се потърси отново помощта на Херодот. Така например, когато описва обряда стрелба с лък той е категоричен, че тези, които изпращат стрели срещу

гръмотевицата, срещу светкавицата, срещу върхлитащата буря и заплашват бога, т.е. небето, „смятат, че няма друг бог освен техния“. Както се вижда, от една страна, бащата на историята запазва анонимността на върховото божество, а от друга, и това е особено важно, той категорично разграничава този основен бог – теос от даймона Залмоксис при когото отиват умрелите – даймънтът, който някои от гетите наричат също и Гебелейзис. При това положение едва ли вече има място за съмнение, че формите Гебелейзис, Збелсурд, Сурегетес не са епитети, прякори, имена – прозвища на Залмоксис, а Залмоксис, точно като тях, е една от многобройните квалификации, идентификации, означения, определения на анонимното върхово божество, която отвежда към друг аспект на същностната му характеристика, на качествения му облик.

Впрочем предложената хипотеза бе изказана още навремето от Ж. Сьор, но се обоснова и се защита от този изследовател от друга позиция и от друга гледна точка⁶⁷. Объркването в историографията бе пълно, ако се има предвид например факта, че дори В. Томашек започва статията си за Залмоксис с думите: „Зевс и Хадес, Хермес и Дионис, Кронос и Херакъл в една личност“⁶⁸. За съжаление проникновеният досеждане на Ж. Сьор не среща разбиране и не доби популярност и развитие в специализираната литература. Само Я. Тодоров и неговата безпогрешна интуиция вдъхновиха перото му, за да напише: „Мисълта на учените е наклонна напоследък да открие основно божество на траките, спрямо което Дионис – Сабазий, Залмоксис – Гебелейзис, теос хюпсистос са само отделни хипостазии. На това основно божество примитивната тракийска религиозна мисъл не е могла да намери собствено име, а го е назовала с обяснителни прякори, които са разкривали една или друга страна от неговата същност. Този единствен бог... е бил в своята първобитна основа слънчев и небесен бог...“⁶⁹

Следователно богът, чието име така или иначе винаги ще ни се използва, е върховното божество на траките. Той обединява множество и различни характеристики на различни божества, които са повече или по-малко недостатъчно и лошо дефинирани. Епитетите, прякорите, които носи, като Гебелейзис, Збелсурд, Сурегетес, Залмоксис и т.н., разкриват определени страни от цялостната му същностна характеристика, която, както показах в една предходна студия за Залмоксис⁷⁰, няма само уранична, соларна натовареност. При всички положения предпочитам да не сравнявам това божество и да не търся негово точно съответствие в гръко-римския пантеон, защото случаят със Зевс Збелсурд и с изображенията му са показателни как елинският бог и иконографията му просто донякъде навеждат на мисълта, отчасти въвеждат, малко обясняват или подсказват някои аспекти от действителната същност на върховното божество, но съвсем не съвпадат изцяло с него.

Тук е мястото да кажа, че предпочитам да наричам всички тези епитети, прякори, прозвища на върховното божество – квалификатори на неговата качествена определеност, имена на бога. Макар и да не съм достатъчно точен, мисля, че предложението ми има основание както поради традицията Залмоксис и Гебелейзис да се считат в историографията за божества, така

и поради обстоятелството, че Залмоксис, според античните писмени извори, е и Кронос, и Астрей, и Херакъл, а според анализите в специализираната литература е още Салмоней, Марс (Арес), Плейстор и т. н.⁷¹.

Точно Плейстор например, в смисъл на „най-голям“, на „най-велик“, е абсолютният елински превод-означение на върховното тракийско божество, типична негова идентификация и квалификация, която за Херодот е името на бога⁷². В този смисъл обръкването на В. Томашек, за което споменах по-горе, е напълно нормално, а изследователят е пределно ясен, с досещането си, че в една личност – личността на върховното божество, което за него е Залмоксис, се наблюдават аспекти и на Зевс, и на Хадес, и на Хермес, и на Дионис, и на Кронос, и на Херакъл, а по желание могат да се съзрат и да се изредят и други характеристики.

Досегашното изложение наблегна на обстоятелството, че имената – прозвища като Гебелейзис, като Збелсурд, като Сурегетес, разкриват ураничната същност на едно анонимно върховно божество, бог на бурята – Гръмовежец, слънчев бог на плодородието. Неговото име и неговият образ винаги ще бъдат табуирани, вечно ще останат в тайна поради действащата в Тракия аристократична доктрина, която Ал. Фол нарича тракийски орфизъм⁷³. Поради необходимостта обаче това учение да се сведе и в социалната практика, за да изпълнява идеологическите си функции⁷⁴, особено в периода след VI в. пр. н. е., тайнствеността се разчупва и се изгубва донякъде, а определени аспекти от същностната характеристика на безименното върховно божество стават достъпни и се разпространяват и сред населението, сред непосветените, чрез огласените имена Залмоксис, Гебелейзис, Збелсурд, Сурегетес, но както се разбира единствено като божески епитети, прякори, прозвища.

Впрочем, дори само тези свидетелства убеждават, че непосветените, т.е. обикновеното общинско население, не използва едно и също наименование за определена страна от цялостната същност на върховното божество. На свой ред елините, а и римляните още по-малко биха могли да знаят съкровено орфическо име на това върховно божество и поради тази причина го превеждат със собствени имена като Кронос, като Херакъл, като Плейстор, като Марс (Арес), които приблизително най-точно отговарят на представата им за върховното божество.

Логиката на анализа изисква да се провери съществуват ли други данни за уранични божества в древна Тракия – за върховния бог на сияещото небе, бог-баща/бог-небе, който всъщност е главното божество в религията на индоевропейците. Веднага ще съобщя, че в това отношение сведенията са още по-красноречиви от вече дискутираните поради епитета на тракийския Херос, на бога конник – Перко(у)с, Перконис, засвидетелстван в два надписа открити близо до днешния квартал Галата от района на Одесос (дн. гр. Варна)⁷⁵. Първият надпис датира от II-I в. пр. н. е. и е посвещение на Артемидор и на Полемарх, синове на Теоксен, на всевслушващия се херос Перко(у)с. Вторият надпис е от I в. пр. н. е. – I в. н. е. и също е

посвещение, този път на хероса Перконис. Имената са в дателен падеж, а именно „Перко херой“ и „хероней Перконей“.

Според пространните анализи на езиковедите те попадат в една семантична редица на родствени наименования с основа Пер(к)⁷⁶. Тя възхожда към хетското „перва“, производно на древноиндийското „парвата“ със значение на „планина, скала, камък“. Божеството Перва – скалата-бог или богът-скала, се споменава още в староасирийските таблички, свързано е с конете и следователно реконструира прототипа на един конен бог на бурята⁷⁷. В тази връзка Л. Гиндин съзира възможността за езиково отъждествяване на хетското „перва“ с тракийското „херос“, не само поради отсъствието на надеждна етимология на старогръцката дума, но и поради опитите да се изведе, да има тя до или не гръцки произход⁷⁸. Името на бога на бурята, бог Гръмовержец, се възстановява на основата на съпадението на ред древни традиции, защото във веригата Первата – Перва – Херос се включват още славянският бог на гръмотевицата Перун (с многочислени трансформации) и равнозначните му идентификации при балтите – Перкун и при литовците Перкунас – божествата на бурята, на бурепосната вихрушка. Съвсем естествено точно тук е мястото и на епитетите на тракийския бог – конник Перко(у)с, Перконис⁷⁹.

Съпаденията са естествени и по линия на топонимията. Този път най-напред в редицата трябва да се постави тракийското Перинт, защото както сочи суфикса „-интос“, името принадлежи към най-древния ономастичен слой, сигурен за II хилядолетие пр. н. е. до Троянската война за балканско-егейско-малоазийската етпокултурна зона⁸⁰. Следва топонимът Форуна, включен от Тит Ливий в названието на „столицата“ – крепост на тракийското племе меди – Ямфорина от I в. пр. н. е., в областта на средното течение на р. Струма⁸¹. В случая най-важно е отъждествяването на Форуна с Перин/Пирин, което не е пропуснато да се направи от лингвистите и най-напред от Вл. Георгиев, както и валидността на това положение по отношение на всички други върхове на „Пер-/Пир-“ в България от типа на Персенк, Перелик и други подобни, тук включително и обредът за дъжд-пеперуда в българската традиционна-народна култура⁸².

За Л. Гиндин тракийските топоими Перинт и Форуна нямат пряко отношение към славянските географски названия. Те са паралелни образувания в кръга на родствени основи. В топонимичните съпадения и в редуването на тракийското Перинтос, Форуна със славянското Перин/Пирин не е изключена и езикова и културно-митологическа контаминация, но е недопустимо да се мисли за пряко славянско влияние върху тези тракийски имена, след като те са налице векове преди идването на славяните на Балканския полуостров. Следователно голяма група имена, които непосредствено възхождат към славянското Перун и тяхното широко разпространение в сравнение с другите територии на славянския свят, „трябва да се търси в съвместяването на пренесеното на Балканите славянско божество с местния тракийски култ към хероса, в реконструкция на бог-Гръмовержец, най-почитания от тракийските богове в предславянския период“⁸³.

Проблематиката се усложнява, но и изпъква още по-релефно поради хероя Пейрой – един от вождовете на траките от района на Хелеспонта (дн. Дарданели), който идва в помощ на трояните и е засвидетелстван още у Омир⁸⁴. Въпреки че няма надеждна етимология, името както може да се разбере от вече изложеното, има добри паралели в балканската и в собствено тракийската ономастика. Изглежда неслучайно в „Илиада“ Пейрой е обозначен като херос, а връзката му с хетското Перва и логичната аналогия с хероса Перко(у)с и с хероса Перкопис се налага от само себе си⁸⁵. Нещо повече, от четвъртата песен на поемата се знае, че той поразява врага си с огромен остър камък⁸⁶, т. е. образът на бога-скала или на скалата-бог съвпада с този на божествения херой, който поразява като хвърля камъни, или както се изразява Ал. Фол, „Хвърлячът на камъни“ опосредства връзката между „камък“ (скала) и „(поразяващ) божествен герой“⁸⁷. От Страбон се знае още и местността Пейросос, чиято локализация е в Трояда, Мала Азия – при тракийската Зедея⁸⁸, което ще рече, че точно там се изповядва култът към този типично урагичен, но и соларен бог Гръмовержец, след като мястото се превръща по-късно в култов център на слънчевия бог Аполон⁸⁹.

В същия семантичен ред попада и женският род на Перкос – Перке, названието на Тракия. Формата е засвидетелствана у Стефан Византийски, който следва Ариан⁹⁰, и макар и късна, не оставя съмнение в деривационната си връзка с производното Перкоте – град между Абидос и Лампсак на малоазийския бряг на Хелеспонта⁹¹. Топохимът възхожда към най-древния ономастичен пласт и се споменава в „Илиада“⁹². Макар и да изчезва във времето на Страбон⁹³, Перкоте още съществува в епохата на гръко-персийските войни, след като се среща у Херодот⁹⁴ и в трибутните листи за 452 – 424 г. пр. н. е., които сочат Перкосиос⁹⁵.

При това положение е ясно, че най-древното название на земята на траките също се извежда в ономастична единица с основа „Перк-“ и се локализира в Югоизточна Тракия във времето до Троянската война. Както пише Ал. Фол „това е страната на хероя Пейрой, чието име е вече огласяване на името на сина на Великата богиня-майка, на соларен бог“⁹⁶. Връзката Пейрой – Перва – Херос – Перкос едва ли подлежи на съмнение и налага комбинацията скала (планина) – скалеи (планински) бог – бог на бурята, бог на хвърлянето – бог-кошик (Гръмовержец)⁹⁷. Самото огласено име на сина на богинята-майка, този централен космогоничен персонаж в системата на тракийския орфизъм, е съвсем естествено да дава название на земята, където се изповядва това учение⁹⁸.

На свой ред възможността „Перке хора“ да означава „страна на дъбовете“, „дъбрава“ не противоречи на същностната характеристика на поразяващия бог Гръмовержец, бог на бурята, чието място е тъкмо по такива свещени места, скалисти върхове и масиви. Неслучайно балто-славянският бог на гръмотевицата Пер(к)ун също е свързан с дъба и налага позицията,

че името на бога Гръмовержец, на индоевропейско семантично равнище се сравнява с названието на дъба (срв. латинското кверкус от перкус) и поставя „божеството на дъба“⁹⁹.

В тази обстановка „Перко херои“ ще означава „дъба на херос“ и съответно посвещението ще е на хероса – божеството на дъба, което обитава дъба, а пък „хероей Перконей“ правомерно се интерпретира от Л. Гицдин като херос Гръмовержец¹⁰⁰. Всъщност и в двата случая се изправяме пред идентификацията на един бог на гръмотевицата, на мълнията, на светкавицата, който има пряко отношение към дъба, който поразява, но и живее в дъба, респ. в дъбравата.

По всичко личи, че култът към дъба или към бога дъб и оттук Гръмовержец е общ за всички индоевропейски народи¹⁰¹. Самата гръмотевица – мълнията, се възприема като бога, който бързо слиза от небето и разцепва с пламтящ трясък дървото, върху което най-често стоварва силата на удара си – върху дъба. Ето как именно дъбът се превръща в зримо обиталище на поразяващия бог-небе, който тътне със страховития си глас, напаса бляскави, огнени удари и вишаги оставя следи от присъствието си.

Едва ли е необходимо да припомним с подробности, че най-старото и с положителност едно от най-прочутите светилища в Елада се намира в Додона и там се почита пеласгийския Зевс като дъб-оракул. Неговият глас се чува като шум от листата, а бронзовите гошгове, накачени в светилището, звънят при вятър и наподобяват със звука си грохота на гръмотевиците. Нещо повече, връзките на религиозния център с тракийския свят не подлежат на съмнение и не са случайни¹⁰². Именно с решение на оракула, култът към тракийската Бенцида, с характеристика на Велика богиня-майка, се приема през 430 – 429 г. пр. н. е. за държавен в Атина¹⁰³. Вярно е наистина, че дъбът в Додона е посветен на върховното божество – на пеласгийския Зевс, но не бива да се забравя, че точно пред него се намират свещените гълъбици – символи на богинята-майка, които подсказват древната хиерогамия на небесния бог на бурята с богинята на плодородието¹⁰⁴.

Съвсем естествено е вождът – царят на дърветата – дъбът, да е посветен на бога-господар на всичко и на всички. Подобно е положението при древните германи, които отличават между боговете Донар (Тунар) или Донер, напълно равностоен на скандинавския Тор. Прокопий Кесарийски твърди изрично за славяните, че Перун, в когото вярват, изпраща светкавиците и е единственият господар на всичко. Дъбове са посветени и на главното божество на балтите и на литовците, а именно на Перкун(ас), който обладава гръмотевицата и светкавицата. В негова чест се поддържа непрекъснато огън от същото дърво, а хората припасаат жертви на тези вековни исполини за добра реколта. Всеки знае и за преклонението на келтските друиди към дъба, а дори някои съвременни автори предполагат, че самото име друиди означава „хора на дъба“. Римските царе, които са чисто олицетворение на Юпитер, имат корони от масивно злато във формата на дъбови

листа, т.е. на свещеното дърво на върховния бог. Те претендират да са негови представители или по-точно, да са въплъщения на бога на небето, на гръмотевицата, на дъба¹⁰⁵.

Не е необходимо да умножавам примерите, защото и приведените са достатъчно, за да се разбере, че се изправяме пред пълнокръвния образ на всесилния господар на небето, който е бог на бурята, бог Гръмовержец. Именно той предизвиква дъжда на плодородието и чрез всевластието на гръмотевиците и на мълниите, на които е носител, стимулира плодородието и изобилната реколта за добро и за щастие на своите поданици и за ужас и за страх на враговете си. Още една крачка и този бог ще придобие соларна натовареност, ще носи всички характеристики на бога на Слънцето.

Твърде дългият екскурс едва ли е излишен, защото разкрива възможност за идентификации по линията Пейрой (Перкоте) – Перко(у)с, Перконис. По друг начин казано, докато Пейрой наистина може да се окаже огласеното име на сина на Великата богиня-майка, чието название носи и страната (му) Перкоте, епитетите на хероса Перко(у)с, Перконис разкриват във времето профанацията на чистотата и на неприкосновеността на орфическата доктрина от аристократичен тип, изгубват задължителната ѝ тайнственост и недостъпност за масата от обикновеното общинно население, но (и това е забележително!) стават известни само като божески епитети.

Анонимното обръщение и посвещение на хероса, което както се разбира по повод на Збелсурд не бива да смущава, всъщност продължава да пази ревностно неизвестността на името на върховния бог. Неслучайно В. Бешевлиев изказва хипотезата, че вероятно първоначално Перко(ис) е бог, чието наименование по-късно се свежда само до епитет на хероса¹⁰⁶. Той дори предполага, че може би това е същинското име на Збелсурд, което е изтикано впоследствие поради табу или поради някакви други причини от прякора.

При всички положения Пейрой, Перко(у)с, Перконис, според логиката на моето изложение, са други имена-прозвища на върховния небесен бог, бог на бурята, бог Гръмовержец, соларен бог на плодородието. Те дообогатяват познанията за неговата същностна характеристика, но и се вписват във веригата Залмоксис – Гебелейзис – Збелсурд – Сурегетес, отлични квалификации за качествената му определеност, какъвто е например и чисто елинският превод-означение на Залмоксис-Гебелейзис–Плейстор, т. е. „най-голям“, „най-велик“. Нещо повече, локализацията на Пейрой, Перко(у)с, Перконис се отнася до зоната на Югоизточна (Приморска) и до Североизточна Тракия и съвпада с областта на разпространението на култа към самия Залмоксис.

За района на Югозападна Тракия мозаечната картина се попълва изцяло поради присъствието там на фигурата на Салмонея. В една предходна работа се опитах да покажа, че в преданието за този легендарен цар на Елида (откъдето е известен топонимът Салмоне), а впоследствие и на Тесалия, не могат да не се открият елементи на Залмоксис¹⁰⁷. Работата е там, че състав-

ката „салм-“, „селм-“, която се съдържа в названията на Залмоксис и на Салмоней, се среща в географски и в лични имена в Гърция, които принадлежат на неелински етнически слой и показват негръцки фонетични особености. Повечето лингвисти са склонни да я отнесат към трако-пеласгийската етнокултурна общност¹⁰⁸. Излишно е тук да привеждам всички аргументи за мястото на Тесалия в трако-пеласгийския религиозен синкретизъм – работа впрочем, прецизно свършена в историографията от Ал. Фол¹⁰⁹. Важна за изложението е обичайно-обредната практика, свързана с този владетел, който има като основна съставка на името си това на Залмоксис.

Още навремето О. Вайнрайх стигна до заключението, че всички елементи на сказанието се отнасят към един предгръцки цар, жрец и бог едновременно, с ярко изразена урано-соларна същност¹¹⁰. Тя личи добре от преданието за баснословния суверен, който понякога дори се описва като по-висш от Зевс. Теоманията, която го владее, вдъхновява самочувствието му да преминава в пълен галоп по бронзов мост на медна колесница и със завързаните за нея медни казани, тасове и тимпани да наподобява чрез кълтежа им и поради невероятния шум, грохота на гръмотевиците. Заедно с това, Салмоней хвърля по земята разпалени факли, горящи главни, като по този начин симулира светкавиците и подражава в пълния смисъл на върховния Гръмовежец, който препуска с колесницата си по небесния свод. В заслепението си, този светотаец богохулно заявява, че всъщност е самият Зевс и изисква да се чества с жертвоприношения достойни само за всесилния господар. Най-сетне разгневеният олимпийски властелин го унищожава с мълнията си¹¹¹.

Цялата история разкрива, че Салмоней е безспорна персонификация на върховния небесен бог, бог на бурята – Гръмовежец. Тя показва обаче и пряката връзка на урано-соларното начало, което е водещо при него, с хтоничното и с подземния свят от момента на смъртта на легендарния владетел. Тук се отразяват и претенциите на цяла плеяда предгръцки и особено впоследствие на тракийски царе за прякото им отъждествяване с главното божество или поне с неговия син – рожба, чедо на брака му с Великата богиня-майка земя¹¹² – идентификация, която носи характеристиката на бога на гръмотевицата и на светкавицата, на бога на дъжда, за да се осигури плодородието на почвата и следователно на бога на слънцето.

В тази обстановка е ясно, че заедно с урано-соларното начало, каквото класическата гръцка религия изключва, но нелитературният безкнижовен тракийски орфизъм предполага и допуска по отношение на върховното си божество, то има и хтонична характеристика. Тази представа изглежда опира до двете равнища за постигане на безсмъртие, които нееднократно обосновах в историографията, или с други думи казано – тя е амбивалентна¹¹³. Наистина в тракийските разбирания идеята за урано-соларността е немислима без хтопизма. Това положение, както неведнъж писа Ал. Фол, е върховен синтез и крайно достижение в религиозното мислене на траките и фактически не търпи по-нататъшно развитие¹¹⁴. По този начин в един носител се

счетават и двете начала – и небесно-слънчевото и земното, но не в чистия им вид, а в смесеното им единство.

Ето защо мисля, че в историографията е крайно време да престане да се търси съществуването сред траките на един своеобразен религиозен дуализъм, поставен на етническа, дори на сексуална основа, при който например Залмоксис е носител на хтоничното, а Гебелейзис на урано-соларното начало¹¹⁵. От тази гледна точка редица модерни автори говорят за различни техни структури, за отделните им култове, които нямат допирни точки¹¹⁶, а не за една типична, сиикретична персонификация на соларно-хтоничното единство, въплътено във върховния бог, известен под различни и многобройни имена – персонификация, характерна за историческата практика на епохата. При това положение именно имена като Залмоксис, Гебелейзис, Збелсурд, Сурегетес, Перкон(ис), Салмоней, а както се знае и редица други ще отвеждат просто към един или към друг аспект при цялостното изграждане на действителния облик на същия този върховен бог. Съвсем друг е въпросът, че настоящото изложение акцентира вниманието предимно върху неговата небесно-соларна страна.

Урано-метеоричният аспект на върховния бог, а оттук и соларният, тъй като соларността води началото на генезиса си от уранизма, е засвидетелстван в една късна версия на Аптоний Диоген, писател от I в. пр. н. е.¹¹⁷. Древният автор предава, че бащата на Питагор – Мнесарх, веднъж съвсем случайно намира малко захвърлено бебе, прибира го и го нарича Астрей. Той го отглежда заедно със синовете си, а когато детето израства достатъчно, го подарява на Питагор да го изучава. Така става, че впоследствие Астрей заедно с приятелите си Деркилид и Маптиниас – брат и сестра, бягат при траките и отиват при Залмоксис. Той ги съветва да заминат и да се спасят от преследвачите си в далечната приказна страна Туле. Но докато другарите му продължават пътя си, Астрей остава при гетите и в скоро време, те започват също да го почитат като бог. Астрей се споменава и от Порфирий в съчинението му „Животът на Питагор“¹¹⁸.

Съобщенията са пряко доказателствени, защото на практика Астрей обозначава другото име-прозвище на Залмоксис, по същия начин, какъвто е и случаят с Гебелейзис, ако се върнем към текста на Херодот. Както личи от името, самият Астрей, т. е. „звездното небе“, на което се отдават божествени почести, направо е елински превод – означение на урано-соларната същност на върховния бог. Неслучайно Страбон, а по-късно и Йордан, приписват на Залмоксис и на Декеней редица небесни познания и вещица в астрологическите неща¹¹⁹. От значение в свидетелствата е и фактът, че те допълват картината за пълноценния образ на върховния бог на древния сияен небосвод, защото самото му име показва, че той е и господарят на нощното, осеяно със звезди небе.

Доведено до тази точка, изложението разкри, че в зоната на т. нар. хиперборейски диагонал в древна Тракия, присъства едно върховно божество, бог-небе/бог-баща на дневния и на нощния небосвод. Неговите имена-

прозвища Гебелейзис, Збелсурд, Сурегетес, Перкоц(ис), Салмонеи, Астрей последователно изграждат същностната характеристика на ураничния господар, но и бог на бурята, бог Гръмовержец и съответно слънчев бог на плодородието. За съжаление данните са дотолкова оскъдни, че не дават възможност да се пресъздаде пълноценната картина за тази страна от неговия култ, нито целостта на обичайно-обредната система, която го съпровожда. По едно щастливо стечение на обстоятелствата от нея е познат само един ритуал, който Херодот описва в разказа си за Залмоксис-Гебелейзис – стрелбата с лък към небето.

Още в началото на настоящата студия отбелязах, че с най-важно значение за анализа са два момента от вече приведеното съобщение. Първият опира до констатацията, че докато всички гети вярват, че умрелите отиват при даймона Залмоксис и по силата на това получават безсмъртие, „някои от тях (т. е. не всички – б. м., Д. П.) наричат него (тъкмо, именно, самия – б. м., Д. П.) същия (даймон Залмоксис – б. м., Д. П.) и Гебелейзис“ и следователно те трябва да се разграничат в известен смисъл от казаното за останалите. Вторият момент е свързан с въпроса, кои са „същите тези траки, (които – б. м., Д. П.) стрелят с лък, нагоре, към небето, срещу гръмотевицата и светкавицата, (с което – б. м., Д. П.) заплашват бога, като смятат, че няма друг бог освен техния“.

Навярно не ще има възражения, че предаденият от древния автор обред е в пряко отношение с урано-соларния аспект (най-общо казано) на върховния бог, който се обозначава сравнително изчерпателно от другото му име-прозвище Гебелейзис. При това положение „същите тези траки“, очевидно не обозначаваат всички гети, а само онези от тях, които наричат същия даймон Залмоксис и Гебелейзис. По всичко изглежда и ритуалът, за разлика от човешките жертвоприношения, не е колективен. До него няма достъп общинното население, а само избраните – онези от аристократичния елит, начело с владетеля, които са посветени в доктринално-идеологическото равнище на учението на тракийския орфизъм, онези, сред чиито следи се пази тайната и чистотата на съкровено знание, вечен стимул в стремежа към съвършенството за останалите.

На свой ред интерпретацията на самия обред предизвиква доста спорове и обсъждане в историографията. Основният проблем този път е, дали Херодот е разбрал добре ритуалния смисъл на чутото и на предаденото от него, след като тези насочени срещу небето стрели заплашват бога (то тео), който същите тези траки смятат за единствен? В началото на изложението наблегнах на обстоятелството, че след Е. Роде става ясно, че под израза „заплашват бога“ – „то тео“, не бива да се разбира точно той, а „небето“ според гръцката употреба на този термин. В такава обстановка текстът на древния автор придобива съвсем ново, различно съдържание от буквалния прочит. Той се намира точно на мястото си и в никакъв случай не може да се приеме, че е просто добавен към цялостното предаване за повече колорит.

По всичко изглежда, че именно чрез изпращането на стрели към небето, които са преки подражания, олицетворения на мълпните и на светкави-

ците, се преследва задачата да се отстранят демоничните сили, възплътени в облаците, да се отдалечат те от лицето на животворното слънце. Стрелбата с лък е далеч от идеята да се заплашва върховния бог (Залмоксис – Гебелейзис, а в случая само неговия урано-соларен аспект – Гебелейзис), а целият обред е положителен култов акт, защото по този начин се имитира и макар и непряко се помага на бога на бурята (на бурепосното небе), на Гръмовержеца в битката му с демоните на мрака и на тъмнината, които се противопоставят на слънчевата, въобще на небесната светлина. Тази интерпретация на М. Елиаде се възприе в българската историография от Ив. Маразов¹²⁰. Той съзира в описанието на Херодот ритуално-мимическо възпроизвеждане на схватката между хероя и дракона-облак (персонификация в най-общ план на злите сили, на злото въобще), чийто благоприятен изход осигурява дъжд, слънце, плодородие.

Не ще и съмнение, че ако предложеното тълкуване се приеме, а няма достатъчно убедителни аргументи то да се отхвърли, съществува възможност чрез свидетелството на Херодот за ритуалната стрелба с лък, да се извърши надеждно възстановяване на свързания с бога на бурята, с Гръмовержеца, фрагмент от основния му мит, чиято формална структура очевидно е ориентирана към повторение. По принцип анализът не е труден, най-вече поради факта, че същият основен мит стои в центъра на индоевропейската митология, а паралелите и взаимодействията се налагат от само себе си¹²¹. Безспорното му ядро е борбата на бога на бурята с противник, който е същество с демонична, със змийска природа¹²². И докато Гръмовержецът винаги се намира на върха – на небе, на планина, на скала, на дърво – най-вече дъб (в дъбрава), неговият неприятел заема позицията долу – под планината, под скалата, под дървото, във водата. Той владее хаоса, страха, мрака, тъмнината. Има мощ и богатство, които увеличава непрестанно поради това, че поглъща или затваря космическите елементи, краде небесните води, лишава всичко и всички от дъжд и от светлина.

Схватката между двамата е неизбежна и започва с преследване, при което Гръмовержецът-Змееборец гоши похитителя на плодородието по небето, по планината, по скалата, настига го с трясъка на камешната си огнена колесница или на огнения си кон и като хвърля по него пламтящите си стрели – мълни, го предизвиква на бой с грохота на гръмотевиците. Кулминационният момент на едипоборството е бурята във водовъртежа, на която при срещата на оръжията блесят искри – светкавици, гръм и тътен се носи навсякъде, а ужасът е пълен.

Най-сетне Гръмовержецът печели победата. Гъстите облаци, мъглиците, затъмненията бягат със заглъхващо ръмжение от лицето на небосвода. Плодоносният дъжд, който се излива не само пречиства земята от мръсотите на хаоса, но и носи висш подем във вегетацията, мъжество, успех, възвръщане и нарастване на богатството – с една дума, възраждане. Убийството на змея освобождава космическите води, възстановява нормалния ход на небесните тела, привежда в равновесие природните стихии, осигурява не-

обходимата за живота влага и плодородие. Ето как Гръмвержецът се превръща в творец на светлината, в победител на мрака и на тъмнината, в създател на слънцето, което къпе с животворните си лъчи земя и хора. Нещо повече, самият бог на бурята има змееподобна огнена природа, характерна въобще за божествата на гръмотевиците и на светкавиците у много народи на Евразия¹²³.

Змееборецът обаче се характеризира и като регулатор на космическите води, на техния ритъм и следователно, той притежава също и водна природа¹²⁴. Тази амбивалентност на неговата същност и двойствеността на противоположните стихии, които съчетава, наблягат върху медиативните му функции. Точно върховният бог, богът на бурята, Гръмвержецът, Змееборецът е идеалният посредник между двете сфери, между небето и земята, между двата свята, които макар и разделени са едно цяло и не носят отрицателен знак, защото установяват ред във вертикалния градеж на Вселената.

Много са случаите дори само от гръцката митология, които отразяват борбата на върховния бог Гръмвержец със змееподобни чудовища. Такива са например легендите за схватките на Зевс с Тифон, на Аполон с Питон, на Херакъл с Лернейската хидра, която държи водите, на Кадъм с дракона, който пази извор и т. н. В Египет богът на слънцето Ра се бори ежедневно със змея Апоп – главен враг на светлината, олицетворение на тъмнината и на водните стихии. Един от централните ведически митове разкрива двубоя на Индра, син на небето и на земята – посредник между двата свята, с дракона Вритра, за да се възвърне слънцето след мрака на бурите, за да потечат небесните води, за да се постигне в крайна сметка ново раждане (вечно възраждане)¹²⁵.

Едва ли е необходимо да увеличавам броя на примерите. По-скоро сега е времето да се направи връзка между този фрагмент от основния мит за Гръмвержеца в индоевропейската митология и ритуалната стрелба на траките с лък към небето. По всичко изглежда, че поне в текста на Херодот, тя не изпъква като колективен обред, а вероятно е отредена привилегия единствено за избрани – само за затворен кръг от посветени аристократи и най-напред за владетеля. Борбата с демоничните сили, въплътени в облаци, хвърлянето срещу тях на стрели, подобни на мълнии, и на светкавици, за да възтържествува царството на светлината и на слънцето над силите на мрака и на тъмнината, са на практика пряка имитация на действията на върховния бог. Неслучайно и до днес народът у нас стреля с пушки срещу градоносните облаци, „за да се разбият“ – рационалистично обяснение на един древен обичай, познат и на много други народи¹²⁶. Въобще вдигането на шум, крясъците, гърмежите, пуснатите и насочени към небето стрели имат задачата да сплашат злите сили, да прогонят ужасния звяр – дракона-змей, за да освободи той небесните светила, за да се отключат, да се отприщят изворите с води, за да настъпи равновесие в природата, в обществото и във Вселената и в тях да се възроди плодородие, благоденствие.

Всички ритуални действия, цялата атмосфера на обичайно-обредната практика и най-вече тези летящи нагоре стрели, които не само помагат, но

и подражават във всичко на Змеебореца, имат предназначението да осигурят или по-скоро да възстановят директната връзка с него – безусловен принцип за получаване на безсмъртие. Ето защо мисля, че докато в „андреона“ (залата само за мъже аристократи, засвидетелствана в йонийската версия на Херодот за Залмоксис-Гебелейсис) по примера на свещеносказанията се извършват посвещенията в тайните на митичния прецедент за едно затворено, елитно общество от мъже-благородници, начело с царя, чрез изпращането на стрели към небето, обредно се осъществява действителната страна на сакралното знание – тя се реактуализира.

Прекият контакт с върховния бог обаче проличава добре и чрез практиката на човешките жертвоприношения. Именнo човешката жертва е призвана да преодолее разстоянието между света на хората и света на боговете. Тя, както и насочените срещу небето стрели, е идеалната трансмисия помежду им, а периодичното им извършване, според разказа на Херодот, непрестанно подчертава и изисква необходимостта от така мечтаната връзка. По този начин човешките жертвоприношения в чест на върховния бог, тези тържествени и с многопластово съдържание церемониални свещенодействия, придобиват и съдържат до голяма степен извънвременен, универсален характер. Тяхната ефективност трябва да се търси по линия на прекратяване на злото и на достигане на много висока степен на доброто. Самият механизъм на реализация на обредната смърт, при която е прозрачно ясна крайната цел – човек да стане безсмъртен или с други думи казано, да се постигне ново раждане (вечно възраждане), означава не само че човешките жертвоприношения са пряко насочени към бъдещето, но и че те възпроизвеждат и реактуализират началния митичен прецедент¹²⁷.

Точно този момент е с висока стойност за настоящото изложение, защото фрагментът от основния мит – борба на Гръмовержеца (Змееборец) с неговия противник, се реконструира именнo чрез мотива изпитание – наказание чрез мъчителна смърт (= на човешко жертвоприношение)¹²⁸. Нещастно след дългото преследване и тежката битка, Гръмовержецът успява да надвие своя неприятел, убива го, разкъсва го на части и го разхвърля на различни страни. След всички тези апокалиптични преमेждия, само най-младият, най-истинният син на бога на бурята оцелява и се възражда пречистен, в по-висока, избистрена хипостаза – в бог Слънце. Та нали именнo разкъсването, разрязването, въобще унищожението са необходимите условия за бъдещото възраждане. И колкото по-пълно, по-радикално и по-окончателно е предшестващото унищожение, толкова по-триумфално и по-тържествено е новото раждане (възраждане). Естественият завършек на природния и на социалния цикъл възпроизвежда периодично всевъзраждащата се мощ в природата, в обществото, във Вселената – истина, която кулминира в двете смислови равнина на реализация на идеята за безсмъртието и във възможността то да се постигне¹²⁹.

След направения анализ, за мен не остава съмнение, че ритуалите стрелба с лък и човешки жертвоприношения се намират в преки взаимо-

действия и трябва смислово да се обединят. Те разкриват две последователно степенувани равнища на осъществяване на обичайно-обредната практика, основана на учението за безсмъртието и за обезсмъртяването, които, макар и условно, е необходимо да се разграничат¹³⁰. Тази постановка, върху която неведнъж обръщам внимание в специализираната литература, произтича най-напред от обстоятелството, че в тракийското религиозно мислене единствено царят, владетелят, династът може да счита за земна персонификация на сипа на върховния бог – следователно, самият той Слънце¹³¹. Така е, защото ако Великата богиня-майка създава света, след брака си с Гръмовежда (всевластното божество-баща), техният син и съответно земното му въплъщение – царят, са призвани да го пресъздадат и да регламентират отношенията между двете начала.

В този смисъл владетелят отправя стрелите си към небето именно за да участва пряко в схватката със змея-дракон и с този акт имитира действията на върховния бог. Директният контакт с него не само му осигурява безсмъртие. Победата и по-точно преминаването на ценностното изпитание, увеличава способностите и мощта му, запазва властта, престола и достойнствата на управлението. В целия му блясък са възобновени и свещените прерогативи на династа-Слънце, необходими за спасението на народ, на държава и въобще на света. Възраждат се неговата младост, красота, изобилие, благополучие. Този е начинът, по който царят действително въвежда бога в себе си и на практика освещава собственото си обезсмъртяване.

Като се изключи тракийският суверен, стрелбата с лък към небето – достъпна и за избрани аристократи, които оформят затворено, елитно общество от посветени и се обединяват около фигурата му, би трябвало да се схваща само като вероятност и като надежда за реализация на бленуваното и от тях съвършенство, т. е. на възможността и те да се обезсмъртят – да се превърнат в богове. Стрелите им по-скоро подпомагат Змеебореца в двубоя му с чудовището, но съвсем не са гръмотевиците и светкавиците, с които той си служи. Ето защо тяхното предназначение може да се търси главно по линия на стремежа да се достигне до бога, под чиито разпореждания и под чиято власт се намира разковничето на безсмъртието, с което единствен той може да ги направи съпричастни.

Последната позиция отваря врата за профанация на описаната обичайно-обредна практика. С течение на времето тя може да се сведе и на народностно-социално равнище и дори да опре до изпълнението на елементарни магически практики¹³². Особено показателно в това отношение е едно известие на Аний Флор, известен ретор от Африка, който живее през втората половина на I и докъм средата на II в. н. е.:

„След македоните по божия воля въстават траките, които някога са плащали данък на македоните. Те не се задоволили да пахлукат само в най-близките провинции Тесалия и Далмация, но стигнали чак до Адриатическо море. Възпрепи от него, като че ли самата природа се намесвала срещу тях, те хвърляли стрели срещу самите морски вълни. През всичкото това време

в своята свирепост, те не оставили нито една жестокост неизпитана спрямо пленниците: умилостивявали боговете с човешка кръв, пиели от човешки черепи и с всякакъв вид подигравки сквернели смъртта, като си служели както с огън, тъй и с дим; дори изтръгвали с мъчения рожбите от бременните жени.¹³³

Съобщението (1, 39) се отнася за края на II или за началото на I в. пр. н. е., защото главата, наречена от древния автор „Тракийска война“ се разполага между бойните действия на римляните срещу кимври, тевтони и тигурини (1, 38), които приключват към 101 г. пр. н. е. и Първата Митридатова война от 89 г. пр. н. е. (1, 40)¹³⁴. Всичко е така общо предадено, че разграничението и анализът на отделните моменти са доста трудни. Най-напред се разбира, че в тази област сраженията срещу римляните се водят от траки (общо казано), без да се уточнява кои именно траки са те. От същия писател се знае, че в посочената зона действат и скордиски – най-вероятно келтско племе, както ги наричат повечето антични автори, макар че Апиан ги причислява към илирите¹³⁵. Мисля обаче за логично да предложа, че въстаналите траки, които осъществяват военни операции в Тесалия и в Далмация и успяват да стигнат чак до Адриатическо море, са най-вече меди и дентелети. Малко време преди това точно те са в непрестанни сблъсъци с македоните и понякога, макар и за кратко, попадат под тяхната зависимост¹³⁶, върху която набляга и държи началото на пасажа.

Поразителното в известието е засвидетелстването на обряда стрелба с лък, но за разлика от споделеното от Херодот, този път „срещу самите морски вълни“, тъй като разбунтуваната природа сякаш застава срещу траките и възпира щастието и успеха на предприетите от тях инициативи. Ние отново сме в разгара на бурята, във водовъртежа на борбата между развихрилите се стихии, в центъра на двубоя на Гръмвержеца с демоничната мощ на змея-дракон, който пречи в тази война и е на страната на враговете.

Хвърлянето на стрели към морето, а не към небето не бива да смущава и като идея е принципно равнозначно, защото неприятелят на бога на бурята винаги заема позицията долу. Да, наистина, змеят-дракон може да причини суша, да спре космическите води, но той има и способностите да предизвика наводнение, певиждан потоп¹³⁷. Неговата характеристика е амбивалентна и той владее сушата и наводнението, по същия начин както противоположните стихии не се неутрализират и могат да са не само полезни, а както е в случая – вредни, след като се намират в нарушено равновесие с околния свят.

За разлика от Херодот, Флор приписва хвърлянето на стрели към водната стихия на всички траки и не отличава единствено някои от тях, т. е. едно затворено, аристократично, тайно общество, начело с владетеля, на което само са достъпни описаните обредни действия. Това ще рече, че е накърнена неприкосновеността на свещеното знание, че е разчупена сакралната обвивка на чисто аристократичното учение – на доктрината, която кулминира в идеята за безсмъртието. Естествено съдържанието, което се

влага в обредния акт има различни степени на възприемане и на въздействие в зависимост от различните по смисъл и по цел внушения, които носи. На народностно-социално равнище обаче, насочените срещу морето стрелби са натоварени най-вече със задачата да помогнат на Гръмовержеца, да подкрепят Змеобореца в лютата му схватка, да му покажат, че той не е сам в този двубой, че всички са на негова страна и страстно му желаят успех и победа.

Стрелбата с лък има по-скоро апотропеична цел, а подражанието на светкавиците чрез изпращането на стрелите отговаря на чисто магическо държане. Очевидно вече е подминато разбирането, че именно владетелят и само като възможност, аристократичните първенци и посветени в тайните на учението, участват пряко в битката със змея-дракон и като имитират действията на върховния бог сами се превръщат в най-истинни персонификации на неговия син – във възплъщения на Слънцето, качество, в което те се обезсмъртяват.

Наистина аристократичното учение задължително трябва да се сведе в социалната практика, за да може да упражнява своето господство в обществото и да изпълнява идеологическото си предназначение. Ето защо не е чудно, ако още в сведението на Херодот се съзре възможност за разграничаване на посочените две идейни равнища, различни в смисловата си натовареност като съдържание и като осмисляне от владетеля и от неговия затворен аристократичен кръг и съответно от масата на обикновеното население, на общинниците. Та нали точно към средата и към края на VI в. пр. н. е., в чистотата на доктрината на тракийския орфизъм започват да се забелязват сериозни и недвусмислени промени, които стават очевидни в посетните времена¹³⁸.

С важна стойност за изложението е, че в свидетелството на Флор се набляга пряко и върху човешките жертвоприношения, извършвани от траките. Въпреки че картината е грубо нахвърляна, влияе се от стереотипи и от традиции и дори в известен смисъл преследва морален ефект, „умилостивяването на боговете с човешка кръв“, т. е. човешките жертвоприношения са налице, точно както и в местната ,тракийска версия за Залмоксис-Гебелейзис, предадена от Херодот. Всъщност колкото и общо да е известието на късния автор, то е доказателствено убедително още повече, че е независимо и съвсем не следва легендата за върховния бог у бащата на историята.

В студията си за човешките жертвоприношения имах смелостта да твърдя, че макар и допъкъде косвено, разказът на Аний Флор локализира описаните обичайно-обредни практики в зоната (най-общо казано) на Юго-западна Тракия „и то отново, най-вероятно пак, във връзка със Залмоксис или още по-добре с някое от неговите прозвища или от идентификациите му там“¹³⁹. Тук е мястото да продължа подхваната интерпретация, защото ако действително в бойните действия срещу римляните участват тракийските племена денделети и меди е възможно тези прозвища или идентификации да получат точните си имена. Не ще и съмнение, че по отношение на денделетите, върховният бог ще има името Збелсурд и целият анализ за него

потвърждава подобна констатация. Що се отнася до медите, отговорът се открива в названието на тяхната „столица“-крепост Ямфорина – Форуна, очевидно най-древното огласено име на скалния урано-соларен бог, забравено към I в. пр. н. е.

В заключение мисля, че настоящата студия, макар и хипотетична, отстоява с редица аргументи присъствието на едно върховно анонимно божество при траките, което до днес обозначавахме като Залмоксис. Това божество има едновременно и урано-соларна и хтонична природа и носи в различните области на локализацията си различни имена-прозвища. Самата доктрина, която произтича от същностната му характеристика, се оформя като соларно-хтонично учение, чиято дуалност е вечен процес на сливане на двете начала – на земното и на слънчевото, и на баланс между основните стихии. В случая имената-прозвища Гебелейзис, Збелсурд, Сурегетес, Перкон(ис), Салмопей, Астрей и всичко, което се знае за тях обръщат внимание върху урано-соларната страна на същия този върховен бог-небе, но и бог на бурята, бог Гръмовержец, Змееборец. Един от обредите в негова чест, който е в пряко смислово взаимодействие с човешките жертвоприношения, е стрелбата с лък. Безспорно органична част от действащата в историческата практика на епохата обичайна система, той дава възможност за по-пълно възстановяване на цялостния образ на главното божество и макар, че не е засвидетелствуван пряко за отделните географски райони изглежда се изпълнява в цялата зона и по териториите на неговата локализация.

Ясно е обаче, че анализът на обичайно-обредната практика, обединена чрез персонификацията Залмоксис-Гебелейзис по Херодот, не може да спре дотук, дори само поради факта, че йонийската, елипската версия на същия автор за нея, включва нови два обряда. Те се нуждаят от детайлна интерпретация, но не сега е времето, нито пък тук е мястото за подробностите за тях да се разискват. По същия начин стои и проблемът за отношенията на върховния бог с централната фигура в тракийската религия – с Великата богиня-майка.

БЕЛЕЖКИ

¹ Попов, Д. Залмоксис. Религия и общество на траките. С., 1989, 173-204.

² Попов, Д. Човешките жертвоприношения на Залмоксис. – Год. СУ. Истор. фак., 84-85, 1992 (под печат).

³ Н d t. 4, 94 (ed. Stein-Hude).

⁴ Ф о л, А. Политическа история на траките. С., 1972, 50-52; Тракия и Балканите през ранноелипистическата епоха. С., 1975, 41-43.

⁵ Й о р д а н о в, К. Thraco-Scythica: политическите отношения до средината IV в. до н. е. – ЕВ, 1988, № 2, 64-65 с лит.

⁶ Н d t. 4, 94, 4.

⁷ V e n e d i k o v, I. Le syncrétisme religieux en Thrace à l'époque romaine. – In: Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Archaeologica. S., 1963, 153-166; М и х а й л о в, Г. Траките. С., 1972, с. 213 сл.

⁸ P e t t a z z o n i, R. Il „monoteismo“ dei geti. – В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, 649-655; E l i a d e, M. De Zalmoxis à Gengis-Khan. Etudes comparatives sur les

- religions et le folklore de la Dacie et de l'Europe Orientale. Paris, 1970, 31-80.
- ⁹ К а ц а р о в, Г. Залмоксис. – Год. СУ. Истор.-филол. фак., 3, 1906 – 1907, 153-164 с лит.; К а з а г о в, G. Zalmoxis. – Klio, 12, 1912, 355-364 с лит.; К а ц а р о в, Г. Нови изследвания върху религията на старите траки. – СпБАН, 70, кл. ист. фил., 1945, № 33, 167-184 с лит.; Е l i a d e, М. Цит. съч., 58-60 с лит.; F r i t z, K. von. Zalomoxis. – RE, 9a-2, 1967, 2301-2303 с лит.
- ¹⁰ S e u g e, G. Les images thraces de Zeus Kéraunos: Ζβελσουρδος, Γεβελεΐζις, Ζαλμόξις. – REG, 26, 1913, p. 254 и бел. № 8.
- ¹¹ В е н е д и к о в, И. Тракийският Херой. – В: Тракийски легенди. С., 1981, с. 41; Медното гумно на прабългарите. С., 1983, с. 149.
- ¹² К а ц а р о в, Г. Залмоксис..., 153-157 с лит.
- ¹³ R o h d e, E. Psyche. Seelenkult und Unterblichkeitsglaube der Griechen. Vol. 2. Tübingen, 1925, p. 29 и бил. № 2.
- ¹⁴ К а ц а р о в, Г. Залмоксис..., с. 155; К а ц а р о в, Г. Нови..., с. 179.
- ¹⁵ A l e x a n d r e s c u, P. La nature de Zalmoxis selon Hérodote. – In: Dialogues d'histoire ancienne, 6, 1980, 113-122 (= Annales littéraires de l'Université de Besançon, 251).
- ¹⁶ М и х а й л о в, Г. Цит. съч., с. 242.
- ¹⁷ P o g h i r c, C. Considérations philologiques et linguistiques sur Gebeleizis. – Thracia, 2, 1974, p. 357; Ф о л, А. Проучвания върху гръцките извори за древна Тракия. V. Генеалогисти и митографи от V-IV в. пр. н. е. – Год. СУ. Истор. фак., 70, 1976, с. 17.
- ¹⁸ D a i c o v i c i u, C. Herodot si pretinsul monotheism al getolir. – Apulum, 2, 1944 – 1945, 90-93; Е l i a d e, М. Цит. съч., 58-59; В а н у, I. Zalmoxis et le phénomène de sectes. – In: Actes du IIe congrès international de Thracologie. Vol. 2. București, 1980, p. 124.
- ¹⁹ Е l i a d e, М. Цит. съч., 58-60 с лит.
- ²⁰ Ф о л, А. Проучвания..., с. 17.
- ²¹ W a l d e, A., J. P o k o r n y. Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen. Vol. 1. Berlin, 1927, p. 643; D e t s c h e w, D. Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1976, p. 100.
- ²² P o g h i r c, C. Цит. съч., 357-360.
- ²³ T o m a s c h e k, W. Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung. Wien, 1980, II, 3, p. 62.
- ²⁴ Е l i a d e, М. Цит. съч., 58-61.
- ²⁵ П о п о в, Д. Човешките... .
- ²⁶ T o m a s c h e k, W. Цит. съч., II, 3, 60-62; R u s s u, I. Zalmoxis, – RE 9a-2, 2303-2305.
- ²⁷ С i c e r, In Pis., 34-35 (ed. Clark).
- ²⁸ D e t s c h e w, D. Цит. съч., 177-178.
- ²⁹ Т а ч е в а, М. История на българските земи в древността. Т. 2. Развитие и разцвет на робовладелското общество. С., 1987, с. 68.
- ³⁰ P e r d r i z e t, P. Le dieu thrace Zbelthiourdos. – REA, 1, 1899, 23-26.
- ³¹ Д е ч е в, Д. Една семейна триада в религията на траките. – ИАИ, 18, 1952, с. 10.
- ³² S e u g e, G. Цит. съч., 243-246.
- ³³ Д е ч е в, Д. Цит. съч., 7-13.
- ³⁴ П а к т а м; S e u g e, G. Цит. съч., с. 240 сл.
- ³⁵ Б е ш е в л и е в, В. Сбелсурд. – В: Кратка енциклопедия на тракийската история и култура. С., 1992 (под печат).
- ³⁶ Д е ч е в, Д. Цит. съч., 11-13.
- ³⁷ П а к т а м, 14-15; М и х а й л о в, Г. Цит. съч., 236-237.
- ³⁸ Г е о р г и е в, В. Траките и техният език. С., 1977, с. 78; Д у р и д а н о в, И. Езикът на траките. С., 1976, с. 70; V l a h o v, K. Die thrakischen Gottheiten Σβερσουρδος, Ιαμβάδουλα und Ασδουλα. – BHR, 1980, No 2, 90-92.
- ³⁹ S e u g e, G. Цит. съч., 240-254.
- ⁴⁰ T o m a s c h e k, W. Цит. съч., II, 3, 60-61.
- ⁴¹ D e t s c h e w, D. Цит. съч., 177-178.
- ⁴² Д е ч е в, Д. Цит. съч., с. 13.

- ⁴³ Пак там, с лит.
- ⁴⁴ Пак там, 14-15.
- ⁴⁵ Георгиев, В. Цит. съч., с. 78; Дуриданов, И. Цит. съч., с. 70.
- ⁴⁶ Detschew, D. Цит. съч., 470-472.
- ⁴⁷ Георгиев, В. Цит. съч., 60-61.
- ⁴⁸ Тодоров, Я. Паганизмът в Долна Мизия през първите три века след Христа. С., 1928, 130-132 с лит.
- ⁴⁹ Detschew, D. Цит. съч., с. 472.
- ⁵⁰ Георгиев, В. Цит. съч., 60-61.
- ⁵¹ Тодоров, Я. Цит. съч., с. 132.
- ⁵² Попов, Д. Траките на царете-жреци, царете-богове. – В: Тракийски легенди. С., 1981, с. 76 сл; Попов, Д. Проучвания върху тракийската религия. IV. Царят и царската власт. – Год. СУ. Истор. фак., 78, 1985, 36-91.
- ⁵³ Дечев, Д. Цит. съч., с. 11 и бел 2.
- ⁵⁴ Попов, Д. Залмоксис (нови наблюдения). – История и обществознание, 1989, № 1, 3-16; № 2, 3-17; Попов, Д. Опит за локализация на Залмоксис. – Terra Antiqua Balcanica, 4, 1990, 7-12.; Попов, Д. Човешките...
- ⁵⁵ Фол, А. Тракийският орфизъм. С., 1986, 137-149.
- ⁵⁶ Дечев, Д. Цит. съч., 7-15.
- ⁵⁷ Фол, А. Хиперборейският диагонал. – Векове, 1984, № 6, 78-79.
- ⁵⁸ Попов, Д. Залмоксис..., с. 193 сл.
- ⁵⁹ Rehdrietz, P. Цит. съч.
- ⁶⁰ Kazakov, G. Nouvelles inscriptions relatives au dieu thrace Zbelsourdos. – RA, 21-1- 1913, 340-346.
- ⁶¹ Бешевлиев, В. Цит. съч.
- ⁶² IG Bulg. 4, No 2217, p. 188.
- ⁶³ Kazakov, G. Nouvelles..., 342-344.
- ⁶⁴ Влахов, К. Тракийски тържища в езикова светлина. – Филология, 1989, № 21-22, 43-45.
- ⁶⁵ Дечев, Д. Цит. съч., 7-15.
- ⁶⁶ Seuge, G. Цит. съч., 225-261.
- ⁶⁷ Пак там, 258-260.
- ⁶⁸ Tomaschek, W. Цит. съч., II, 3, p. 62.
- ⁶⁹ Тодоров, Я. Цит. съч., 131-132.
- ⁷⁰ Попов, Д. Залмоксис..., № 1 и № 2; Popov, D. Le dieu aux différents noms (Nouvelles observations sur Zalmoxis). – EB, 1990, No 3, 64-82.
- ⁷¹ Пак там; Попов, Д. Човешките...
- ⁷² Hdt 9, 119; Vredow, I. von. Der thrakische Gott Pleistoros. – Terra Antiqua Balcanica, 2, 1976, 72-76 с лит. Фол, А. Политика и култура в древна Тракия. С., 1990, с. 160; с. 214; Попов, Д. Човешките... с цялата лит.
- ⁷³ Фол, А. Тракийският...; Фол, А. Тракийският Дионис. Книга първа. Загрей. С., 1991.
- ⁷⁴ Попов, Д. Залмоксис...; Попов, Д. Залмоксис..., № 1 и № 2.
- ⁷⁵ IG Bulg. 1², No 283 r No 283 bis, p. 237.
- ⁷⁶ Гиндин, Л. А. Древнейшая ономастика Восточных Балкан (Фрако-хетто-лувийские и фрако-малоазийские изоглосы). С., 1989, 81-89.
- ⁷⁷ Цымбурский, В. Гом. Πείρως, фрак. "Нρως, хет. Pīruaš. – В: Античная балканистика. М., 1984, 48-50.
- ⁷⁸ Гиндин, Л. А. К возможности реконструкции фракийского языка на материале греко-римских надписей ("Нρως) Περκωνίς resp. Περκους. – ВДИ, 1978, № 3, 134-142.
- ⁷⁹ Иванов, В. В., В. Н. Топоров. Перкунас. – МНМ, 2, 1982, 303-304; Gimbutas, M. Perkunas/Perun – the thunder god of the Balts and the Slavs. – Journal of Indo-European Studies, 1973, No 4.
- ⁸⁰ Фол, А. Тракийският орфизъм..., с. 15 с лит.
- ⁸¹ Пак там, 15-16; Гиндин, Л. А. Древнейшая..., 88-89 с лит.
- ⁸² Пак там; Tопоров, V. N. The thracian horseman in an Indo-European perspective. – Orpheus. Journal of Indo-European, Paleo-Balkan and Thracian Studies, 1990, No 0, p. 57.

- ⁸³ Г и н д и н, Л. А. Древнейшая..., с. 89.
- ⁸⁴ Н о м., II, II, 844 (ed. Ameis-Hentze).
- ⁸⁵ Ф о л, А. Тракийският орфизъм..., 15-17 с лит.
- ⁸⁶ Н о м., II, IV, 517-538.
- ⁸⁷ Ф о л, А. Тракийският орфизъм..., с. 15.
- ⁸⁸ S t r a b o. 13, I, 17 (ed. Meineke).
- ⁸⁹ Ф о л, А. Тракийският орфизъм..., с. 16.
- ⁹⁰ А г. Byth. frg. 13 (ed. Roos).
- ⁹¹ Г и н д и н, Л. А. Древнейшая..., с. 137 с извори.
- ⁹² Н о м., II, II, 835 sq.
- ⁹³ S t r a b o. 13, I, 20.
- ⁹⁴ H d t. 5, 117.
- ⁹⁵ M e r i t t, B. D., H. T. W a d e - G e r y, M. F. M c G r e g o r. The Athenian Tribute Lists. Vol. 1. Princeton, 1939, 374-375; Н о м., II, II, 831; VI, 30; P l i n. 5, 141 (ed. Mayhoff).
- ⁹⁶ Ф о л, А. Тракийският орфизъм..., с. 17.
- ⁹⁷ Пак там.
- ⁹⁸ Пак там, 144-145.
- ⁹⁹ Г и н д и н, Л. А. Древнейшая..., 84-85; с. 173.
- ¹⁰⁰ Пак там.
- ¹⁰¹ Ф р е й з ъ р, Д. Златната клонка. С., 1984, 205-216.
- ¹⁰² С о н д у р а ч и, E. Dodone et ses rapports avec le monde balkanique. – In: Adriatica. Praehistorica et Antiqua. Miscellanea Gregorio Novak dicata. Zagreb, 1970, 325-333.
- ¹⁰³ П о п о в, Д. Тракийската богиня Бендида. С., 1981, 39-55.
- ¹⁰⁴ E l i a d e, M. Traité d'histoire des religions. Paris, 1975, 77-79.
- ¹⁰⁵ Ф р е й з ъ р, Д. Цит. съч., с. 205 сл.
- ¹⁰⁶ Б е ш е в л и е в, В. Цит. съч.
- ¹⁰⁷ П о п о в, Д. Залмоксис..., № 1 и № 2; Р о р о в, D. Цит. съч.
- ¹⁰⁸ Пак там с лит.; G e o r g i e v, V. Introduction of the History of the Indo-European Languages. S., 1981, p. 155.
- ¹⁰⁹ Ф о л, А. Проучвания върху гръцките извори за древна Тракия. III. Тракия в Тукидидовата „Археология“. – Год. СУ. Истор. фак., 68, 1974, 7-34.
- ¹¹⁰ К а ч а р о в, Г. Нови..., 170-172 с лит.
- ¹¹¹ В г ъ с њ н е г, M. Salmoneus. – RE, 7a-2, p. 1989.
- ¹¹² П о п о в, Д. Залмоксис..., 15-85 с лит.
- ¹¹³ Пак там; П о п о в, Д. Залмоксис..., № 1 и № 2; П о п о в, Д. Човешките...; Р о р о в, D. Цит. съч.
- ¹¹⁴ Ф о л, А. История на българските земи в древността. Т. 1. Родовообщинен строй и възникване на робовладелски отношения. С., 1981, 153-159.
- ¹¹⁵ R u s s u, I. Religia Geto-Dacilor. – AISTCl, 5, 1944 – 1948, 61-139.; К а з а г о в, G. Zalmoxis..., с лит.; E l i a d e, M. De Zalmoxis..., с лит.
- ¹¹⁶ P e t t a z z o n i, R. Цит. съч.; P e t t a z z o n i, R. La religione dell' antica Tracia. – ИАН, 16, 1950, 291-299; J e s i, F. Su Macrobio, Sat. 1, 18: Uno schizzo della religione tracia antica. – StCl, 11, 1969, 173-186; B i a n c h i, U. Dualistic aspects of thracian religion. – History of religions, 1971, No 3, 228-233.
- ¹¹⁷ A n t. D i o g., Scriptores erotici, 509 (ed. Hirschig).
- ¹¹⁸ Р о р ф у р., Vita Pythag. 10 (ed. Diels).
- ¹¹⁹ S t r a b o. 7, 3, 5; I o r d., Get. 39-41; 69-71 (ed. Mommsen).
- ¹²⁰ E l i a d e, M. De Zalmoxis..., 59-61; M a r a z o v, I. Influence et originalité ou l'Iran et la Thrace. – Thracia, 4, 1977, p. 30.
- ¹²¹ I v a n o v, V. V., V. N. Т о п о р о в. Le mythe indo-européen du dieu de l'orage poursuivant le serpent. – In: Mélanges offerts al Claude Lévi Strauss. Mouton, 1969, p. 1193 sq.; M u ş u, G. Eroii, zei personaje. Bucureşti, 1971, 111-125.
- ¹²² И в а н о в, В. В., В. Н. Т о п о р о в. Индоевропейская мифология. – МНМ, 1, 1980, 528-530 с лит.

- ¹²³ Г е о р г и е в а, И. Българска народна митология. С., 1983, 91-96 с лит.
- ¹²⁴ Пак там, 93-94.
- ¹²⁵ Пак там, с. 91 сл.
- ¹²⁶ М и х а й л о в, Г. Цит. съч., с. 243; Ф р е й з ъ р, Д. Цит. съч., 104-109.
- ¹²⁷ П о п о в, Д. Човешките..., с цялата лит.
- ¹²⁸ Ц и в ъ я н, Т. В. Образ и смисъл жертвы в античной традиции (в контексте основного мифа). – В: Палеобалканистика и античност. М., 1989, с. 119 сл. с лит.
- ¹²⁹ Р о р о в, Д. Цит. съч.
- ¹³⁰ П о п о в, Д. Залмоксис..., № 1 и № 2.
- ¹³¹ П о п о в, Д. Залмоксис..., 15-85 с лит.
- ¹³² Пак там.
- ¹³³ F l o r. 1, 39 (ed. Halm).
- ¹³⁴ S a l m o n e G a g g e r o, E. Floris Epitome: a source for the history of the Thracians and Moesians. – Pulpudeva, 4, 1983, 107-121.
- ¹³⁵ Д о м а р а д с к и, М. Келтите на Балканския полуостров. С., 1984, с. 91 сл.
- ¹³⁶ Т а ч е в а, М. Цит. съч., с. 49 сл.
- ¹³⁷ Г е о р г и е в а, И. Цит. съч., 93-95.
- ¹³⁸ П о п о в, Д. Залмоксис... .
- ¹³⁹ П о п о в, Д. Човешките... .

Постъпила 25 юни 1993 г.

СРЕДНОВЕКОВЕН НЕКРОПОЛ КРАЙ ЮЖНАТА СТЕНА НА ДРЪСТЪР (СИЛИСТРА)

СТЕФКА АНГЕЛОВА

Стефка Ангелова. СРЕДНЕВЕКОВЫЙ НЕКРОПОЛЬ У ЮЖНОЙ КРЕПОСТНОЙ СТЕНЫ
ДРУСТРА (СИЛИСТРА)

В 1986 году во время раскопок южной крепостной стены Доростоля-Друстра исследованы 102 погребения с внешней стороны и 3 с внутренней ее стороны. На основании стратиграфических данных и зарегистрированных разрушении могильных ям и даже скелетов более ранних более поздними погребениями, установлены три горизонта погребений в некрополе. Их датирование относительно и основывается на обработке массового материала из культурных слоев, в которых совершены погребения или слоя над ними.

Самые ранние погребения датированы XII веком, а позднейшие первой половиной XIV. Число погребений XIV в. невелико, так как большинство их числа разрушено более поздним строительством на этом месте.

Некрополь оставлен болгарским христианским населением города и погребения с северной и южной ориентацией, современные остальным, вряд ли являются реминисценцией языческого погребального обряда. Как и в остальных христианских некрополях этого времени, в могилах найдены личные вещи погребенных – украшения для головы и тела и очень редко – ритуальные дары. Некоторые из украшений являются произведениями художественных ремесел, а другие – обычные и широко известные из могильников этого времени.

Самое большое сходство в целом публикуемый некрополь имеет с синхронным могильником, исследованный на мысе Калиакра, но есть и различия, объяснение которых нашло место в предлагаемой работе.

Stefka Angelova. THE MEDIEVAL CEMETERY AT THE SOUTHERN WALL OF
DRUSTUR (SILISTRA)

During the year of 1986, 102 graves outside the southern curtain wall of Dorostol – Drustur and 3 inside the fortress, have been excavated. On the basis of stratigraphical data and the registered destructions of grave pits and also of some of the earlier skeletons by the later ones, three horizontal levels have been established in the cemetery.

The relative dating is based on the studied artefacts from the stratum in which the graves

had been dug in, and from the stratum above them. The earliest graves are from XII-th Century. They are less in number as they were destroyed by later constructions. Bulgarian christians had been buried in the cemetery, but some contemporary graves with a different orientation (N – S or S – N) can hardly be explained with paganistic reminiscence. Similarly to other christian cemeteries of the time, the grave finds are personal belongings: adornment for the head and the body, and rarely grave goods. Some of the jewellery are even masterpieces and some represent the common taste of the population.

The studied cemetery finds its best analogy in the one near Kaliakra from the XIIIth – XIVth Century, but it shows some peculiarities, which the study attempts to explain.

1. ТОПОГРАФИЯ НА НЕКРОПОЛА

През 1986 г. при изкопни работи в центъра на Силистра строители попадат на добре запазен участък от Южната крепостна стена на ранновизантийския Доростол, използвана и през българското средновековие. Изцяло или отчасти са разкрити четири кули и заключената между тях крепостна стена. Проучен е културен пласт с дебелина над 4,5 м от римски II-III до XVII-XVIII в. Пластът е нарушен силно през XIX в., когато на това място възниква коларо-железарска махала и в 50-те години на нашия век при строеж на градски колектор и градска тоалетна. В източната част на проучения участък са разчистени основи на съборена, неизвестно кога, училищна сграда.

Теренът пред външното лице на крепостната стена и кулите е използван за строеж на жилища през VI – началото на VII в., в края на X-XI, XIII в., втората половина на XIV и през XVI-XVII в. Върху този терен през средновековието възниква некропол, предмет на настоящата публикация¹.

Както показват измерванията при крепостната стена, основите ѝ са заложили върху наклонен от североизток към югозапад терен. Денивелацията при кула № 5, отчетена от цоклите на кула № 4, която се намира в североизточния край на терена, е повече от 1 м. При строителството и разрушаването на жилища през ранновизантийската епоха и особено през българското средновековие, денивелацията постепенно се заличава. Така например, между подовете на вкопани жилища от края на X – началото на XI в. № 5, разположено между кули № 3 и 4, и № 13 – между кули № 2 и 5 вече има не повече от 0,6 м разлика.

Некрополът, от който са проучени 105 повече или по-малко запазени гробове, е разположен непосредствено пред фронта на стената и кулите. Само гробове № 12, 62 и 65 (обр. 1, 2) се намират непосредствено до вътрешното лице на стената. Те принадлежат вероятно на възникнал през XIV в. некропол в югозападния участък на крепостта².

Както се вижда от приложения план на некропола, при по-късното строителство, като се започне от последните десетилетия на XIV в. и се стигне до най-ново време, са унищожени голямо количество гробове. Ако се съди по гъстотата на незасегнатите гробове (обр. 3, 4), количеството им преди строителството ще да е било поне двойно по-голямо. През втората

половина на XIV в. са унищожени гробове източно и южно от кула № 2, където в правоъгълна яма с големи размери на кота 15.45 намираме материали, датирани с монета на Иван Шишман (1371 – 1393). Една такава голяма яма с правоъгълни очертания се разкрива в ъгъла между източната стена на кула № 3 и куртината, в която се намери татарска монета от края на XIII и началото на XIV в. на кота 15.70. Трапецовидна в план постройка пред куртината между кули № 2 и № 3, която носи характеристиките на строителството на Дръстър от XIV в., възсяда гробове № 20, 32, 33, 40 и 94 и унищожава поне още толкова. Сметни ями от турската епоха нарушават голяма част от гробовете. Такава яма, вкопана на дълбочина до кота 15.40 на 5 м южно от крепостната стена между кула № 2 и 5 съдържа монета на полския владетел Сигизмунд III от края на XVI и началото на XVII в. и турска монета от същото време. Останалите унищожени участъци от некропола следва да свържем с изваждането на камъните от куртината между кули № 2 и 5, както и със строителството през 50-те години на нашия век, при което е засегната сериозно и кула № 3.

2. СТРАТИГРАФИЯ И ОТНОСИТЕЛНО ДАТИРАНЕ НА ГРОБОВЕТЕ

Вкопаването на гробовете в културен пласт, както и наличието на по-късни материали при нарушаването им (обр. 5, 6), невъзможността да бъдат очертани гробните ями, не позволява гробовете да бъдат приети за затворени комплекси. Принадлежащи на гробовете са онези находки, преди всичко накити за глава и тяло, които са намерени *in situ* (обр. 7, 8).

Долната граница на некропола изглежда трябва да се постави в XII в. Тя се определя от следните съображения:

1. Дневното ниво на късния XI в. е добре документирано чрез колективна монетна находка на кота 16.5-16.4 до западния зид на кула № 3. Тя съдържа византийски монети от средата на XI в. до 1092 г. Че става дума именно за изоставени на повърхността монети, говори съставът на монетите на няколко полувкопани жилища, все в този участък, които съдържат монети от същото време. Вкопани са в зависимост от наклона на терена от 16.40 (кота на цокъла на кула № 3) до 15.10 (при кула № 5). Повечето от тези жилища са опожарени, но поради характера на конструкциите им и строителните материали, не са оставили значителни отлагания на повърхността на тогавашното дневно ниво. Както вече казахме, строителство през XII в. няма, а руините от две постройки от XIII в. имат, общо взето, същият характер, като тези от XI в. Това довежда до увеличаване на наслояванията върху терена с около 0,45 – 0,50 м. На кота 16.75 на терена между кули № 2 и № 3 е засвидетелствано опожарено ниво, което се свързва с повсеместния пожар вътре в крепостта, когато около 1241 г. изгаря целият град³.

2. Гробовете, ако се изключат няколкото от XIV в., за които ще стане дума по-долу, са вкопани от кота 16.30 до 15, като тези различия само отчасти са продиктувани от денивелацията на терена.

3. Ако изключим XII в., ще трябва да приемем, че почти всички погребения са извършени в първата половина на XIII в. Втората половина на XIII в. трябва да се изключи, тъй като досегашните наблюдения в крепостта показват, че градът е обезлюден вследствие жестокия удар на татарите. Този факт е документиран със значителен хиатус от средата на XIII до началото на XIV в.

4. Наблюдаваните в некропола десетки случаи на нарушаване на по-ранни от по-късни гробове, при повечето от които става дума за абсолютно незачитане и несъобразяване дори със скелетите на по-старите покойници, не би могло да се извърши в течение на живота на една-две генерации. В един-единствен случай е използвана една и съща гробна яма. Детето от гроб № 3 е погребано в ямата на гроб № 8, малко по-високо и без да засегне, навярно съвсем случайно, скелета на по-ранния гроб. На табл. XIII са представени най-често срещаните в некропола ситуации, при които два или три гроба се застъпват, като очевидно маркировките или спомените за разположението на по-ранните гробове са отдавна унищожени или изчезнали.

Горната граница на некропола трябва да се постави около средата на XIV в. Четири гроба (№ 25, 36, 54 и 55) в източния участък са разположени върху опожарена постройка от XIII в. Два (№ 62 и 65) са поставени върху жилище, унищожено от пожар през XIII в., в което са намерени 150 монети до 1241 г. Те принадлежат на некропола от вътрешността на крепостта. Съмнителна засега е датата на гроб № 12 също от вътрешния некропол, който е на кота 17.20. Прави впечатление, че върху гробовете от XIV в. няма по-късни, но пък и техният брой е най-малък. Разположени най-високо, явно те масово са унищожени при последвалото строителство.

Вътрешната хронология на некропола е изградена също на базата на стратиграфски наблюдения, отчетени за всеки гроб в приложения каталог. Отчетени са всички случаи на застъпване и нарушаване на гробовете. Като *terminus post quem* за датиране служи съдържанието на пласта, върху който лежат скелетите, а като *terminus ante quem* – на този, който е върху тях. Отчетени са и всички случаи на застъпване и нарушаване на по-ранни от по-късни гробове. По този начин с по-голяма или по-малка сигурност се датират 49 гроба. Местоположението на останалите, състоянието на скелетите и липсата на находки с по-тъсна дата не позволяват изработването на сигурна система от признаци, която да обхване всички гробове. За абсолютна дата не може и дума да става, тъй като десетките монети в близост до скелетите, както се вижда от каталога, по-скоро датират пластовете под и върху скелетите. Независимо от това те се сочат при всеки отделен гроб в каталога. За по-голяма яснота тук отново ще посочим случаите на възсядане и нарушаване на гробовете: 1. Гробовете № 2 и 5 възсядат № 9. 2. Гроб № 10 отчасти е върху № 91. 3. Гроб № 14 е отчасти върху № 15, а той засяга № 21. 4. Гроб № 17 засяга гробовете № 18 и 39. 5. Гроб № 29 е върху № 37. 6. Гроб № 32 – върху № 40. 7. Гроб № 44 – върху № 43. 8. Гроб № 46 отчасти застъпва № 68, а, от своя страна, гроб № 68 лежи отчасти и под № 48, който

покрива части от ямата на № 51. 9. Гроб № 51 възсяда отчасти № 67. 10. Гроб № 60 възсяда № 71. 11. Гроб № 76 отчасти е върху ямата на гроб № 74, който пък нарушава № 90. 12. Гроб № 90 е възседнат и от № 79. 13. Гроб № 74 е върху № 87, върху който по-късно е изградена пещ с материали от XIII – XIV в. 14. Гроб № 87, от своя страна, е разположен до № 90, който възсяда ямата на № 89. 15. Гроб № 10, разположен върху жилище от XI в., възсяда № 91. 16. Гроб № 98 е отчасти върху № 104. 17. Гроб № 59 възсяда отчасти № 103. 18. Гробове № 80 и 98 възсядат № 104. 19. Гроб № 97 възсяда № 105. Изброените тук стратиграфски позиции далеч не отразяват всички наблюдавани ситуации. Отчитането им не е възможно, тъй като при много скелети се наблюдава хлътване на части в многобройните ями от XI в. При повечето гробове, както отбелязахме, става дума за частично засягане на по-ранни гробни ями, но не са редки случаите, когато поради малка разлика в дълбочината на вкопаване са нарушавани и по-старите скелети.

По този начин в XII в. се датират гробове № 8, 9, 18, 21, 24, 27, 37, 39, 40, 41, 58, 67, 68, 72, 87, 89, 90, 91, 103, 104 и 105. На XII или на XIII в. принадлежат гробовете № 94 и 97. Към XIII в. се отнасят следните гробове: № 2, 3, 5, 10, 14, 15, 17, 29, 32, 50, 51, 59, 60, 71, 74, 79, 86, 93 и 94. Най-малко са гробовете от XIV в.: № 25, 36, 62, 65, 54, 55 и 76. Към тях най-вероятно принадлежи и гроб № 12, но за това са необходими допълнителни данни.

Както се вижда от плана, ако се изключат гробове № 62 и 65, които са от вътрешното лице на крепостната стена, останалите от XIV в. се локализируют преди всичко в югоизточната част на терена. Всички останали заемат терена пред крепостната стена и кулите. Липсата на планиране, парцелиране или какъвто и да било порядък при подреждането на гробовете не е нещо, което се наблюдава само в този средновековен некропол. Тук установяването на такива елементи е сериозно затруднено от големия брой унищожени гробове. Ако гробовете са маркирани по някакъв начин на повърхността, то това е ставало с нетраен материал, изчезнал не много дълго след погребението. Това е видно особено при гробовете от XII в., при които също не липсват нарушавания на гробни ями или скелети от погребения, извършени в същото столетие. И все пак, фактът, че след прекъсване от няколко десетилетия от средата на XIII в. насетне, през XIV в. на това място се погребват покойници говори за съхраняване на спомена за този некропол. Кой и как запазва този спомен ще си обясним, само когато си отговорим на въпроса за съдбата на населението на Дръстър след татарското нашествие.

3. ПОГРЕБАЛЕН РИТУАЛ

Погребанията в некропола на Дръстър са полагани в обикновени ями, чиито очертания за съжаление не можахме да бъдат установени. В шест от ямите са налице данни и за овъглено дърво и гвоздеси от използването на дървени ковчези (гробове № 60, 68, 71, 79 и 97). Има пряка зависимост

между „богатите“ гробове и използването на ковчег. Само в два случая гробните ями са маркирани от едната страна. При гроб № 39 стената на ямата отляво на скелета е облицована с вертикално забити половинки от ранновизантийски тегули (табл. VII). Дясната страна на ямата на гроб № 54 е облицована с дребни ломени камъни (табл. IX).

Обикновено в гробните ями е полаган един покойник, но в седем гроба (№ 14, 27, 48, 59, 61, 84 и 85) са положени по два индивида. Ориентацията при 91 гроба е запад-изток, с глава на запад, т. е. погребаните са християни. Най-малко отклонения се наблюдават, както се вижда от плана при гробовете на терена между кули № 2 и 3 и това трябва да се обясни не толкова с обичайните сезонни отклонения, колкото със съобразяването с посоката на крепостната стена.

Не такова обяснение обаче може да се даде за 14 гроба, два от които са ориентирани север-юг (№ 62 и 95 ?), пет – юг-север (№ 69, 94, 52, 44 и 100), четири са с такова отклонение на север (№ 43, 58, 59 и 103), че могат да се приемат за ориентирани северозапад-югоизток. Югозапад-североизток са ориентирани три гроба – № 23, 37, 63. Датирането им в хронологическите граници на некропола е несъмнено. Могат да се търсят всякакви обяснения и за целта е нужно да изтъкнем, че съществува и една зависимост при ориентацията и общохристиянската позиция на горните крайници. Както се вижда от табл. XVIII освен тези скелети, които са с неустановена позиция, само гробове № 58, 59 и 94, общо взето, съответстват на позиция 1 и 5, най-широко застъпена в християнските некрополи. Очевидно става дума за погребване, несъобразено с изискванията на християнския ритуал. Дали това е отговор на стара езическа практика, съхранена заедно с много други реминисценции сред българското християнско население или обяснението трябва да се търси в разнородния етнически състав на населението на Долен Дунав от XI в. насетне, могат да решат само допълнителни проучвания.

На табл. XVIII са отразени всички десет позиции на скелетите и особено разположението на костите на горните крайници. Те са точно установени при 55 скелета, от които при 15 са скръстени на гърдите (1) и при 16 – в коремната област (5). При седем скелета горните крайници са опънати покрай тялото. Всички останали позиции, с изключение на № 6 са варианти на първите три. Трите гроба (№ 1, 19 и 62), представени в позиция № 6 са по-различни. При тях погребаният е поставен на една страна, а ръцете са свити пред гърдите. От тях само гроб № 62 е ориентиран север-юг. Датирането му в XIV в. е сигурно (вж. каталога). Установените от нас позиции на скелетите с всички отклонения от християнския ритуал са обичайни за некрополи от същото време в Северна България⁴, но не са непознати и в Южна България⁵. Навсякъде се обясняват с преживелици от езическото. С тях в нашия некропол могат да се изяснят няколко случая на поставяне на въглени върху покойниците, покриването на скелета в гроб № 17 с 58 кремъчни пластинки, които навярно имат очистителни функции⁶. Като преживелица от обичая да се поставят гробни дарове могат да се

приемат стрелата от гроб № 83 или катарамата и костения гребен, поставени под темешните кости на гроб № 52 (на жена) и № 18 (юноша) – табл. IX и III. В няколко гроба от XIII в. са намерени монети от същото време, които също бихме могли да свържем с една стара ритуална практика, засвидетелствана и в други некрополи⁷. В нашия случай към този факт трябва да се отнесем с известни резерви, тъй като в района на некропола са регистрирани останки от жилищен хоризонт от XIII в., от който може би произхождат монетите.

4. НАКИТИ. ЕЛЕМЕНТИ НА КОСТЮМА

На табл. XIX и XX са представени типовете накити за глава и тяло, както и тези находки, чиито функции са свързани с някои особености на костюма, като катарамии и копчета. Не е съвсем ясна функцията на иглите. Местонамирането им показва, че става дума по-скоро за гробни дарове. Табл. XIX отразява типологията на накитите, но и зависимостта им от пола на погребаните, докато табл. XX – възможността да се стесни датата на някои накити, намерени в относително добре датирани гробове. Очевидно е, че ако гробовете бяха по-добре запазени и особено ако количеството на тези от XIV в. е по-голямо, очертаната картина би претърпяла известни корекции. На таблиците липсват мънистата от гроб № 15, които са доста разнообразни, но много зле запазени. Първоначалният вид на повечето от тях се възстанови само по описанията в полевата инвентарна книга. На тях се спираме по-долу. По време на разкопките са намерени и други накити, някои от които еднакви с представените, а други – различни. Доколкото не могат да бъдат свързани с отделен гроб или хоризонт, не ги представяме тук. От анализа на табл. XIX произтичат няколко извода:

1. Накитите се срещат преди всичко при женски и детски гробове. Само двама индивиди от мъжки пол – гробове № 45 и 58 – имат по една обща, носена на лявото ухо. И в двата случая става дума за прости медни халки.

2. Жените и децата, при които обичите са много по-разнообразни, носят по две или три обичи, като две от тях са чифт. Само в два случая намираме доказателства за носенето на забрадка, шапка или просто лента, на които са окачени масивните сребърни наушници от гроб № 68 или са нашити маниста, намерени около черепа в гроб № 15.

3. Колкото и странно да е, двете железни катарамии от гроб № 52, за които писахме и тази от гроб № 69, намерена в коремната област, са от женски гробове. Желязната халка от мъжки гроб № 67 е намерена между фалангите на дясната ръка и по-скоро е използвана като пръстен, отколкото като катарамия.

4. Две вити метални гривни има само в двойния детски гроб № 27. Трите фрагмента от стъклени гривни, описани при съответните гробове в каталога, вероятно принадлежат на културния пласт от XI в., в който са

вкопани гробовете. Изглежда в Северна България, за разлика от Южна, обичаят да се поставят стъклени гривни на погребаните след XI в. е изоставен⁸. Ако наблюденията ни се потвърдят и по-нататък, това може да се превърне в хронологически признак на некрополите от Северна България.

5. Пръстен има само в един женски гроб – № 60, ако не се смята халката от гроб № 67.

6. Копчета, както се вижда три типа без съществени различия, се срещат във всички гробове. Разположени са обикновено по едно или чифт върху шийните прешлени, в коремната област и по-рядко върху гръдния кош. Изработката им разкрива, че освен практически, те са имали и естетически функции. Разположението им в гробовете показва, че жени, мъже и деца са носели ризи с отвори, закопчавани на шията и по-рядко на гърдите. Копчетата, намирани по едно или две в коремната област, произхождат най-вероятно от някаква дреха, закопчавана на кръста и еднаква за всички полове и възрасти.

Табл. XX несъмнено доказва, че „най-богати“ засега са гробовете от XIII в. Някои накити, като общата с ажурна висулка от сребро от гроб № 102, не се срещат след XII в. И в трите хоризонта на некропола се намират прости медни или от посребрена мед обици, но има и истински изделия на ювелирното изкуство от сребро и злато. Обикновените отворени или затворени халки имат дълъг живот и не излизат от мода до XIV в. Халките с S-овиден завършек са разпространени през XIII и XIV в. Копчетата, почти непроменени, се използват през цялото време. Тези, съставени от две сферо-конични половинки с по три псевдогранули на срещуположния на халкичката им край, са открити само в гроб № 60 от XIII в.

Описанията на всички, представени на табл. XIX и XX накити и находки се съдържат в каталога и тук е излишно да правим това отново. Всички типове обици, наушниците от гроб № 63 и гривните от гроб № 27, както и копчетата са познати от повечето некрополи от това време в Северна България. Ако изключим катарамите и гребена от гроб № 18, нажитите от Силистра показват най-голямо сходство с тези от некропола при Калиакра. В Калиакра не са намерени копчета, като тези от гроб № 60 в Силистра (табл. XIX), а в Силистра са непознати обичайните за некропола в Калиакра метални апликации за ленти за главата или за дрехите. В Калиакра също не са намерени стъклени гривни. Витите метални гривни от гроб № 27 познаваме от некропола край Плевен¹⁰, а разпространението им в България е добре изследвано¹¹.

Герданът от гроб № 8 е съставен от 33 мъниста от стъкло и стъклена паста. Мънистата от паста са сферични, двойноконусовидни къси и двойноконусовидни дълги, многоцветни и рисувани. Между тях са нанизани стъклени многочленни, сферични или с форма на сплесната сфера. Оцветени са в различни нюанси на зелено, синьо, жълто и керемиденочервено. Същите по форма и оцветяване са стъклените мъниста от гроб № 15, намерени около черепа, но в много лошо състояние. Накитът за шия или за глава включва

още няколко от многоцветна стъклена паста, две от червен кехлибар, три морски раковини и ромбовидна висулка от синьо-виолетов лазурит – общо 134 броя. Подобни мъниста се срещат в много некрополи в България¹². За отбелязване е, че, в иначе твърде близкия до нашия некропол, в Калиакра мъниста не са намерени. Отсъствието на приложения за глава и тяло в некропола в Силистра и на мъниста в некропола при Калиакра вероятно се обяснява с това, че повечето гробове в първия некропол са от XII – XIII в., а във втория – от XIV в. Долавят се и някои морфологични различия в носените в двата центъра обици и наушници. Разбира се, като имаме предвид, че вероятно става дума и за местно производство в двата големи града, ателиетата са имали свои предпочитания, колкото и да са се съобразявали с общите за епохата модни тенденции.

Изследването на средновековния некропол край Южната крепостна стена на Дръстър позволява да бъдат направени няколко заключения. На първо място, прави впечатление появата на некропола вън от крепостните стени на града именно в XII в., когато византийската власт на Долния Дунав е относително стабилна. По хигиенни съображения вероятно византийците налагат изнасянето на некрополите вън от крепостните стени¹³. През XIV в. тази практика отново е забравена.

Населението, погребано в некропола, е християнско, но няколко случая на отклонение от християнските канони на погребване (имаме предвид главно ориентацията) ясно говорят, че населението на града непрекъснато е попълвано от чужди етнически групи. За да бъдат те погребани сред гробовете на българското християнско население е била нужна не само толерантност и веротърпимост, но и някакви по-специални отношения между българите и пришълците. Те са се създавали най-вероятно по липията на смесени бракове.

Доколкото един християнски некропол е лишен от гробните дарове, то известни съсловни различия могат да се установят само от характера на намираните в гробовете лични вещи.

КАТАЛОГ НА ГРОБОВЕТЕ

Гроб № 1. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 1. Липсват подбедрените кости. В областта на таза – монета от Константин II (337 – 361). Вкопан на дълбочина 16.00 в културен пласт с материали от X – XI в. Пол – неопределен. Таблица I.

Гроб № 2. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 2. Между коленете оловен печат от XI в. Вкопан на дълбочина 16.20-16.30 в културен пласт с материали от X – XI в. Мъж, 25-30 години. Таблица I.

Гроб № 3. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 2. Нарушени части от раменните кости и черепа. Вкопан на дълбочина 16.30 в пласт с материали от X – XI в. Възсяда отчасти № 8. Дете, 12,5-13 години. Таблица I.

Гроб № 4. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 2. Черепът и подбедрените кости липсват. Вкопан на дълбочина 16.30 в пласт с материали от X – XI в. Мъж, 20-39 години. Таблица I.

Гроб № 5. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 3. При тазовите

кости монета на Теодосий I (402 – 450). Вкопан на дълбочина 16.30 в културен пласт с материали от X – XI в. Жена, 60 години. Таблица I.

Гроб № 6. Маркиран с местоположение на югозапад от № 4 и 5, на същата дълбочина. Разрушен от иманяри.

Гроб № 7. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 4. Липсва дясната раменната кост. Вкопан на дълбочина 16.20 в културен пласт с материали от X – XI в. Мъж в зряла възраст.

Гроб № 8. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 1. Възседнат отчасти от № 3. До лакета на лявата ръка – византийска анонимна монета – клас D (1050 – 1060); до коляното на левия крак – монета на Хонорий (393 – 423). Вкопан в културен пласт с материали от X – XI в. на дълбочина 16.20. Жена, 35-40 години. Находки: 1. Медна обица, отворена халка (диам. – 1,5 см, дебелина – 0,2 см) – отляво на черепа. 2. Върху шийните прешлени – огърлица от 33 мъниста от стъкло и стъклена паста. Таблица II.

Гроб № 9. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позицията на скелета не е установена, костите са разбъркани. Вкопан на дълбочина 16.15. Възседнат отчасти от гробове № 2 и 5. Дете, 6-6,5 години. Находки: 1. Меден неопределен предмет до дясната бедрена кост. Таблица II.

Гроб № 10. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 1. Костите на долните крайници са хлътнали в яма към жилище-полуземлянка № 2 (с материали от втората половина на XI в.). Възсяда № 91. Долният край на ямата прерязва източния зид на жилище-полуземлянка № 2а. Вкопан на дълбочина 16.20 Жена, 60 години. Находки: 1. Медна обица – отворена халка (диам. 2,2 см, дебелина – 0,35 см) – под черепа. Таблица II.

Гроб № 11. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позицията на скелета не е установена. Черепът и раменните кости са пропаднали в ямата на жилище № 2 от XI в. Вкопан на дълбочина 16.20. Жена, зряла възраст.

Гроб № 12. Разположен до вътрешното лице на крепостната стена, между кули № 3 и 4. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 5. Липсват подбедрените кости. Вкопан на дълбочина 17.00 в пласт с материали от XIII – XIV в. Мъж, 22-25 години. Таблица II.

Гроб № 13. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 1. Липсва черепа. Вкопан на дълбочина 16.10 в пласт с материали от X – XI в. Върху гроба – пласт с материали до XV в. Мъж, зряла възраст. Таблица III.

Гроб № 14. Двоен гроб. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Единият от скелетите е в позиция 6. В областта на тазовите кости – череп на дете, вероятно погребан върху краката на първия. Вкопани на дълбочина 16.50 в пласт с материали от XIII в. и монети от XIII в. 1 – индивид от женски пол в юношеска възраст; 2 – дете до 2 мес. Таблица III.

Гроб № 15. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позицията на скелета не е установена. Разрушен частично от № 14. Костите на долните крайници се намират с 0,40 м под нивото на черепа. Вкопан на дълбочина от 16.30 до 15.90. В пласта над лакета – монета – латинска имитация тип „А“-I-V/VI десетилетия на XIII в. Находки: 1. До черепа 134 мъниста от стъкло, стъклена паста, кехлибар, морски раковини и една висулка от син лазурит. 2. Медно сферично копче (диам. 0,8 см). 3. Медно сферично копче – разпаднало се. Дете, 10-11 години. Таблица III.

Гроб № 16. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 1. Вкопан на дълбочина 16.40. Дете, 4-4,5 години. Таблица III.

Гроб № 17. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 5. В пръстта около черепа и горната половина на тялото пръснати дребни кремъчета с жълто-кафеникав цвят – 88 броя. До лявата подбедрена кост – монета на Константин X и Евдокия (1059 – 1067). Възсяда частично № 18 и 39. Вкопан на дълбочина 16.50. Жена, 40 години. Находки: 1. Халка, бронз (диам. 2 см, дебелина 0,4 см). 2. Обица, медна отворена халка (диам. 2 см, дебелина 0,18 см) – отляво на черепа. 3. Обица, халка от посребрена мед (диам. 1,5 см, дебелина 0,2 см). Таблица III.

Гроб № 18. Разрушен от № 17. Ориентация 3 – И. Запазени са само отделни кости от горните и долните крайници. До дясната бедрена кост – монета – анонимна, византийска, клас

D (1050 – 1060). Вкопан на дълбочина 16.35. Находки: 1. Гребен, правоъгълен, изрязан от една кост, от едната страна по-тесни, от другата – по-широки зъбци. Костта между зъбците е орнаментирана с две двойки успоредни връзани линии (вис. – 5,1 см, дълж. – 4 см) – на мястото на черепа. 2. На същото място – стъклено мънисто – разпаднало се. Юноша, 15-16. Таблица III.

Гроб № 19. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 6. Тазовите кости – разбъркани. Вкопан на дълбочина 16.35. Мъж, 55-60. Таблица IV.

Гроб № 20. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позицията на скелета не е установена. Запазени тазови и бедрени кости. Горната част на скелета е унищожена от яма от XVIII – XIX в. Дълбочина 16.10. Мъж, зряла възраст. Таблица IV.

Гроб № 21. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 5. Вкопаване – черепът е на дълбочина 16.30, с 0,6 м по-високо от бедрените кости, хлътнали в яма. Възседнат частично от № 15. Отляво на таза – монета – анонимна, византийска, клас A2, (976 – 1030/35). Жена, 50-55 години. Таблица IV.

Гроб № 22. Разрушен от късно строителство. Запазена бедрена кост на дълбочина 16.30. Таблица IV.

Гроб № 23. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 7. Вкопан на дълбочина 16.30 в пласт с нарушена стратиграфия. Жена, 60 години. Таблица IV.

Гроб № 24. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 2(?). Черепът липсва, също и кости от горните крайници. Вкопан е на дълбочина 16.00 върху опожарена землянка № 5 с монети – анонимни византийски клас B (1030/35 – 1040). Отляво до скелета – монета, анонимна, византийска, клас A2 (976 – 1030/35). Жена в старческа възраст. Таблица IV.

Гроб № 25. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 2. Черепът липсва. Вкопан на дълбочина 16.20 в пласт с материали от XIII в. Находки: 1. Медно сферично копче между ребрата на гръдния кош – разпаднало се. Жена в млада възраст. Таблица IV.

Гроб № 26. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позицията на скелета не е установена. От скелета са запазени таза и костите на долните крайници. Тазът е хлътнал в яма, както при № 21. Вкопан на дълбочина 16.30. Мъж в зряла възраст. Таблица V.

Гроб № 27. Двоен гроб. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на: № 27 – 4; при 27а – неустановена, запазена само кост на лявата ръка. Вкопани върху землянка № 5 от XI в. на дълбочина 16.00. Находки: 1. Гривна от два усукани медни тела, завършващи с петлици (диам. 5,8 см, дебелина 0,4-0,8 см) – лявата ръкава кост на № 27. 2. Гривна от два усукани медни тела, завършващи с петлици (диам. 5,2, дебелина 0,4-0,6 см). № 27 – дете, 7,5-8 години, № 27а – дете, неопределена възраст. Таблица V.

Гроб № 28. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позицията на скелета не е установена. Липсва черепа и костите на дясната ръка. Разликата в дълбочините на раменните кости и долните крайници е повече от 0,6 м поради хлътване на раменната област в яма. Вкопан на дълбочина 16.30 в културен пласт с монети от XI в. Жена, млада възраст. Таблица V.

Гроб № 29. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 5. Вкопан на дълбочина 16.60 в пласт с материали от XIII в. Жена, 40-45 години. Таблица V.

Гроб № 30. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Запазени черепът и костите на десния горен крайник. Вкопан на дълбочина 16.60. Жена, около 40 години.

Гроб № 31. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 5(?). Черепът натрошен. Вкопан на дълбочина 16.20. Находки: медно сферично копче с халкичка (диам. 0,7 см) върху шийните прешлени. Дете, 6-6,5 години. Таблица V.

Гроб № 32. Яма не се очертава. Ориентация C3 – ЮИ. Позиция на скелета не е установена. Запазена е горната част на тялото. Долните крайници са разрушени от яма. Вкопан на дълбочина 16.20 в пласт със сграфито-керамика. Находки: 1. Обица, медна отворена халка (диам. 1,6 см, дебелина 0,12 см) – отдясно на черепа. 2. Обица, медна отворена халка (диам. 1,2 см, дебелина 0,12 см) – отдясно на черепа. 3. Обица, медна отворена халка с „S“-овиден завършек (диам. 1,8 см, дебелина 0,15 см) – под черепа. 4. Копче, медно със сферична форма (диам. 1 см). 5. Копче, медно със сферична форма (диам. 1 см) върху лявата ключица и ребрата отдясно. Дете, 1,5 години. Таблица VI.

Гроб № 33. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позицията на скелета не е установена. Запазени са само черепът и ребрата от дясната страна. Вкопан на дълбочина 16.60 и разрушен от яма като № 32. Находки: 1. Копче, медно, сферично (диам. 1 см) върху дясната ключица. 2. Копче, медно, сферично (диам. 1,1 см) между ребрата. Дете, 7,5-8 години. Таблица VI.

Гроб № 34. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позицията на скелета не е установена. Липсват черепа и костите на долните крайници. Разрушен от яма от XVII – XVIII в. Вкопан на дълбочина 16.30. Мъж в млада възраст. Таблица VI.

Гроб № 35. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позицията на скелета не е установена. Горната част до таза е разрушена от ямата като № 34. Върху костите на долните крайници – череп. Вкопан на дълбочина 16.30, южната – на 15.16. Юноша, 15-16 години. Таблица VI.

Гроб № 36. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 2. Вкопан на дълбочина 16.40. Юноша, 14-15 години. Таблица VI.

Гроб № 37. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 4. Черепът липсва. Вкопан на дълбочина 16.20. Юноша, 17-18 години. Таблица VI.

Гроб № 38. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 1. Черепът е изместен. Липсват кости от долните крайници. Вкопан в насипа на опожарена полуземлянка № 4а, датирана с монета – анонимна, византийска, клас А-1 (970 – 976). Мъж, 40-45 години. Таблица VI.

Гроб № 39. Яма, маркирана отляво по дългата страна от вертикално забити фрагменти от ранновизантийски керемиди. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 1(?). Черепът е разрушен. Вкопан на дълбочина 15.80 в пласт от XI в. Находки: 1. Обица, медна отворена халка (диам. 1,6 см, дебелина 0,12 см) – отляво на черепа. Жена, 35-40 години. Таблица VII.

Гроб № 40. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 1. Възседнат изцяло или отчасти от № 32. Може би общ гроб, поставени в една и съща яма. Вкопан на дълбочина 16.10. Находки: 1. Копче, медно, сферично (диам. 0,8 см) – до лявата ключица. Жена, 35-40 години. Таблица VII.

Гроб № 41. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позицията на скелета не е установена. Скелетът е силно разрушен. Вкопан на дълбочина 15.90. В пласта над гроба – монета – латинска, константинополска имитация тип „А“ – I-V/VI десетилетие на XIII в. Находки: Копче, медно, сферично (диам. 1,1 см) – върху таза отляво. Дете, 5-5,5 години. Таблица VII.

Гроб № 42. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позицията на скелета не е установена. Горната част на скелета е унищожена от сметна яма от турско време. Между подбедрените кости – монета – византийска, анонимна – клас G (1065 – 1070). Мъж в зряла възраст. Таблица VII.

Гроб № 43. Яма не се очертава. Ориентация СЗ – ЮИ. Позиция на скелета – 3. Нарушени са част от тазовите кости и долните крайници. Вкопан на дълбочина 16.10. Дете, 10-11 години. Таблица VII.

Гроб № 44. Яма не се очертава. Ориентация СЗ – ЮИ. Позиция на скелета – 7. Гробната яма нарушава част от долната половина на ямата на № 43. Части от горните и долните крайници липсват. Вкопан на дълбочина 16.40. Находки: 1. Копче, медно, сферично (диам. 1,2 см); 2. Половинка от същото такова копче – намерени в областта на таза. 3. Сия, стъклена, рисувана с жълто гривна (дебелина 0,5 см) – намерена между краката. Жена, ок. 40 години. Таблица VII.

Гроб № 45. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 1(?). Костите на таза и долните крайници са хлътнали в яма. Вкопан на дълбочина 16.40. Находки: 1. Обица, медна отворена халкичка (диам. 0,9 см) – под черепа. Мъж, ок. 50 г. Таблица VII.

Гроб № 46. Яма не се очертава. Ориентация СИ – ЮЗ. Позиция на скелета – 5. Вкопан на дълбочина 16.30. Възсяда отчасти № 68. Находки: 1. Копче, медно, сферично (фрагментирано) в областта на таза. Жена, 30 години. Таблица VIII.

Гроб № 47. Яма не се очертава. Ориентация СЗ – ЮИ. Черепът липсва. Позиция на скелета – 1. Вкопан на дълбочина 16.30. Мъж, 40-50 години. Таблица VIII.

Гроб № 48. Двоен гроб. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелетите не е установена. Липсват костите на лявата ръка и подбедрените кости. Малки костици от

втория индивид се откриват в областта на ребрата на първия. Вкопани на дълбочина 16.65 и застъпват отчасти № 51. Две деца, на 10-13 и на 1,5-2 години. Таблица VIII.

Гроб № 49. Разрушен гроб. Запазен само череп на дълбочина 15.95.

Гроб № 50. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 5(?). Липсва десния долен крайник и костите на дясната ръка. Вкопан на дълбочина 16.08. Находки: 1. Стъклена гривна с редуващи се бели и сини ивици (дебелина 0,8 см) в областта на таза. В насипа на гроба – керамика от XIII – XIV в. Жена, 30-35 години. Таблица VIII.

Гроб № 51. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 5(?). Липсват левите крайници. Гробната яма е възседната отчасти от № 48, а тя от своя страна – гробната яма на № 68. Вкопан на дълбочина 16.20. Находки: 1. Обица, медна халка с „S“-овиден край (диам. 2,1 см, дебелина 0,15 см) – отляво на черепа. 2. Копче, медно, сферично (диам. 1 см) – отляво на черепа. Полът – неустановен. Таблица VIII.

Гроб № 52. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 8. Вкопан на дълбочина 16.30. Находки: 1. Катарамата, желязо, изработена от една пластина с правоъгълна форма със заоблен преден край. В средата е припоена друга пластина, върху която е окачено езичето (дълж. 3,1 см, широчина 2,7 см) – под теменните кости. Жена, 50-55 години. Таблица IX.

Гроб № 53. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 5(?). Черепът и костите на дясната ръка липсват. Вкопан на дълбочина 15.75. Находки: 1. Стъклена гривна от зелено стъкло, рисувана с бяла вълнообразна линия – отляво на скелета. Дете, 2,5-3 години. Таблица IX.

Гроб № 54. Яма с маркирана с дребни камъни лява страна. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 5. Вкопан на дълбочина 16.35 в пласт с материали от XIII – XIV в. Мъж, 60 години. Таблица IX.

Гроб № 55. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 10. Вкопан на дълбочина 16.40 в пласт с материали от XIII – XIV в. Жена, над 65 години. Таблица IX.

Гроб № 56. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 10. Липсва раменната кост на лявата ръка. Вкопан на дълбочина 16.20. Мъж, ок. 50 години. Таблица IX.

Гроб № 57. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 1. Вкопан на дълбочина 16.40. Възсяда № 67. Между коленните стави монета на Аркадий (383 – 408). Находки: 1. Копче, медно, сферично (диам. 1,5 см) – в областта на гръдния кош. Жена, 45-50 години. Таблица X.

Гроб № 58. Яма не се очертава. Ориентация СЗ – ЮИ. Позиция на скелета – 5. Вкопан на дълбочина 16.13-16.03. Частично възседнат от № 59. Находки: 1. Обица, медна, повредена – от ляво на черепа. Мъж, ок. 50 години. Таблица X.

Гроб № 59. Двоен гроб. Яма не се очертава. Ориентация на първия индивид – СЗ – ЮИ. Позиция на скелета – 5. Черепът разрушен. Върху него се намира кост от ръка и бедрена кост на втори индивид. Вкопан на дълбочина 16.21. Възсяда частично № 58. Находки при първия индивид: 1. Копче, медно, сферично (диам. 1,2 см) с оформена от телче петлица. 2-3. Две еднакви медни сферични копчета (диам. 1,1 см). Първият индивид – в зряла възраст, ок. 55 години; вторият – също. В пласта на вкопаване на гроба – монета – латинска, константинополска имитация от I – V/VI десетилетия на XIII в. Таблица X.

Гроб № 60. Дървен ковчег. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 5. Вкопан на дълбочина 16.20 – 15.94 (под наклон). До черепа и между краката – гвоздеи от ковчегата. Частично възсяда № 71. В насипа на гроба – много въглени. Находки: 1-2. Две еднакви медни сферични копчета с по три псевдогранули в срещуположния на халката край (диам. 1,4 см) – при шийните прешлени. 3-4. Две еднакви медни сферични копчета (диам. 1,2 см) – в коремната област. При едното е запазена халкичката. 5. Желязно налче за обувка с подковообразна форма (дълж. 7 см, широчина 6,5 см) – между краката. 6. Гвоздеи, железни, ковани от ковчегата. 7-8. Чифт златни обици, съставени от отворени халки с удебеляване в единия край, върху който са нанизани кухи сфери (диам. на кръжилото 1,5-1,7 см, височина 1-1,2 см, дебелина 0,15 см, диам. на сферите 0,7 см) – от двете страни на черепа. 9. Пръстен от тънка медна халка, уширена в елипсовиден щит, върху който има неясно изображение (диам. 2 см, широчина на щита 1,1 см) – върху фаланга на лявата ръка. Жена, 40-45 години. Таблица X.

Гроб № 61. Двоен гроб. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. От единия скелет са запазени кости от таза надолу, горната част е срязана от яма. Отдясно на костите на краката – две бедрени и една подбедрена кост от друг индивид. Вкопани на дълбочина 16.21. Находки: 1-2. Две еднакви медни сферични копчета (диам. 1 см) – в областта на таза. И двата индивида са в зряла възраст. Таблица X.

Гроб № 62. Гробът е от вътрешната страна на куртината. Яма не се очертава. Възсяда частично стената на жилище с колективна монетна находка до 1241 г. Ориентация С – Ю. Позиция на скелета – 6. Вкопан на дълбочина 16.94. Находки: 1. Обица, медна от овално огънато кръжило с нанизани една медна куха копусовидна висулка (диам. на кръжилото 1,5 см). Дете, 1,5-2 години. Таблица XI.

Гроб № 63. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 10. Вкопан на дълбочина 15.52 в културен пласт с материали от X-XI в. Мъж, 22-25 години. Таблица XI.

Гроб № 64. Яма не се очертава. Гробът е разрушен. Ориентация 3 – И, определена по запазената долна част на скелета. Вкопан на дълбочина 15.80. В пласта, в който е вкопан – монета на Михаил VII Дука (1071 – 1078). Находки: 1. Неопределен метален предмет до костите на десния крак. Жена в зряла възраст. Таблица XI.

Гроб № 65. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позицията на скелета не е установена. Скелетът лежи върху подовата настилка на жилище с монети до 1241 г. Силно разрушен. Дете, 9-10 месеца. Таблица XI.

Гроб № 66. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 1. Вкопан на дълбочина 15.93 в пласт с материали от X – XI в. Мъж, 55-60 години. Таблица XI.

Гроб № 67. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 2. Липсват подбедриците на долните крайници. Вкопан на дълбочина 15.83. Възседнат от № 51. Находки: 1. Халка, желязо, между фалангите на дясната ръка (диам. – 2,3-2 см). 2. Копче (дълж. 1,7 см, диам. – 1 см) – върху шийните прешлени. Мъж, 55-60 години. Таблица XI.

Гроб № 68. Яма с дървен ковчег. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 5. Поставен с наклон на запад – вкопан на дълбочина от 15.89 до 15.98. Възседнат от № 48 и 51. Находки: 1-2. Чифт наушници от сребро – кръжило с псевдофилигранни намотки в долния край, където е нанизано топче от две кухи полусфери, при съединяването на които има псевдофилигранна намотка (диам. на единия – 4,7/4 см, диам. на сферата – 2,7 см; диам. на другия – 5,5/4,7 см, диам. на сферата – 2,7 см) – от двете страни на черепа. 3. Копче, медно, сферично (диам. 0,8 см). 4-5. Гвоздеи, желязни, ковани – отдясно на скелета. 6. Катарама, желязна, изкована от една пластина с правоъгълна форма и припоена напречно пластина, на която е закачвано езичето (размери 2,7/2,5 см) – в коремната област. 7. Халка, медна, затворена от объл тел (диам. 1,4 см, дебелина на тела 0,15 см) – отляво на черепа (разпаднала се). 8. Игла, желязна (дълж. 8 см) – при черепа (разпаднала се). Жена, 35-40 години. Таблица XII.

Гроб № 69. Запазен само череп. Ориентация Ю – С. Вкопан на дълбочина 16.00. Жена, 45-50 години. Таблица XII.

Гроб № 70. Запазен само череп. Ориентация 3 – И. Вкопан на дълбочина 15.52. Жена в зряла възраст. Таблица XII.

Гроб № 71. Яма не се очертава. Ако се съди по намерените гвоздеи вероятно е имало ковчег. Ориентация 3 – И. Позицията на скелета не е установена. Костите са разместени при вкопаването на № 61, чийто череп е в областта на таза на № 71. Вкопан на дълбочина 16.10. Находки: 1-3. Копчета, медни, сферични (диам. 0,8 см) – в областта на таза. 4. Игла, медна (дълж. 7,7 см, дебелина – 0,15 см) – при черепа. Също до него – монета на Теодор Ласкарис (1208 – 1222). Мъж, 35-40 години. Таблица XII.

Гроб № 72. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позицията на скелета не е установена. Запазени са само дясната раменна кост и костите на долните крайници. Гробът е прерязан от яма с монета – латинска, константинополска имитация III – V/VI десетилетие на XIII в. Мъж в зряла възраст. Таблица XII.

Гроб № 73. Яма не се очертава. Ориентацията не може да се определи, позицията на скелета – също. Гробът е почти разрушен. Мъж, 30-35 години. Таблица XIII.

Гроб № 74. Яма, с поставен в нея дървен ковчег. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 1. Вкопан на дълбочина 15.95 в ямата на полуземлянка № 8 с монета – анонимна, византийска.

ка, клас А2 (976 – 1030/1035). Разположен над № 90 и възседнат частично от № 76. Между бедрените кости – монета, българска имитация, тип С – III – V/VI десетилетие на XIII в.; до лявата страна на таза – монета на Иван-Александър (1331 – 1371). Находки: 1. Копче, медно, сферично (диам. 1,5 см). 2-4. Гвоздеи, железни, от ковчег. Жена, 25-30 години. Таблица XIII.

Гроб № 75. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 9. Черепът е напълно разрушен. Вкопан на дълбочина 16.30. Мъж в зряла възраст. Таблица XIII.

Гроб № 76. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позицията на скелета не е установена. Запазени са само черепа, шийните прешлени и част от ребрата на гръдния кош. Лежи отчасти върху крайниците на № 74. Вкопан на дълбочина 16.15. Находки: 1. Обица, злато, съставена от кръжило от объл тел, върху който е нанизана кука сфера. Около сферата – филигранни намотки. (диам. на кръжилото 1,8 см, дебелина на тела – 0,15 см, диам. на сферата – 0,5 см). 2. Обица, медна отворена халка (диам. 1,8 см, дебелина 0,2 см). 3. Обица, медна отворена халка вероятно с „S“-овиден завършек (диам. 1,3 см, дебелина 0,15 см). И трите са намерени отляво на черепа. Дете, 3,5-4 години. Таблица XIII.

Гроб № 77. Яма не се очертава. Запазен само череп. Позицията на скелета не е установена. Ориентация 3 – И. Находки: 1. Обица, златна отворена халка, на която в основата има филигранна спираловидно навита нишка (диам. 1,2 см, дебелина на тела 0,1 см, при навивката – 0,2 см) – отляво на черепа. Жена, над 65. Таблица XIII.

Гроб № 78. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Черепът и костите на лявата ръка са унищожени. Позицията на скелета не е установена. Вкопан на дълбочина 16.00. Мъж, 40-50-годишен. Таблица XIV.

Гроб № 79. Яма, в която е поставен дървен ковчег. Ориентация 3 – И. Позицията на скелета не е установена. Запазени са само череп, шийни прешлени и ребра. До ребрата – монета, латинска, константинополска имитация тип А, IV/VI десетилетия на XIII в. Възсяда частично № 90. Вкопан на дълбочина 16.20. Находки: 1-2. Две еднакви копчета, медни, от две кухи полусфери (диам. 1,2/1 см, дължина с петлицата 1,7 см) – в областта на шийните прешлени. 3. Гвоздей, железен, кован, от ковчег. Жена, 50-55 години. Таблица XIV.

Гроб № 80. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позицията на скелета не е установена. Скелетът е разрушен – запазени само череп, шийни прешлени и ребрени кости. Вкопан на дълбочина 16.09. Дете, едногодишно. Таблица XIV.

Гроб № 81. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позицията на скелета не е установена, разрушен от яма от турската епоха. Запазени са само долните крайници. Вкопан на дълбочина 15.80 в пласта на жилище № 2 от втората половина на XI в. Мъж, 40-50-годишен. Таблица XIV.

Гроб № 82. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 1. Вкопан на дълбочина 15.87 в пласта на жилище № 2 от втората половина на XI в. Дете, 12-13 години. Таблица XIV.

Гроб № 83. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 5. Черепът е разрушен. Вкопан на дълбочина 15.98. Находки: 1. Желязна ромбовидна стрела с шип, втъкнат в цилиндрична дървена дръжка (дълж. 10,2 см, дълж. на острието – 4,6 см) – намерена до костите на гръбначния стълб. Мъж, 35-40 години. Таблица XIV.

Гроб № 84. Двоен гроб. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 7. Вкопан на дълбочина 15.98. Западно от него на дълбочина 16.14 – череп от втори индивид, поставен в същата яма, но разрушен по-късно. Първият – жена на 50-55 години, вторият – жена на 55-60 години. Таблица XIV.

Гроб № 85. Двоен гроб. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Запазени са двата черепа, раменна кост, кост на лява ръка и две бедрени кости. Позициите не са установени. Вкопани на дълбочина 16.04. Първият – жена на 40-45, вторият – жена 45-50 години. Таблица XIV.

Гроб № 86. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позицията на скелета не е установена. Черепът и долната половина на скелета липсват. Долната част е разрушена от яма с материали от XIV в. Мъж, 40-45 години. Таблица XV.

Гроб № 87. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позицията на скелета не е установена. Липсват костите на крайниците и таза. Лежи върху съборена пещ на жилище № 8, с

византийски анонимни монети, клас А2 (976 – 1030/35). Възседнат частично от № 74. Над гроба се разкрива пеш с керамика от XIII – XIV в. Вкопан на дълбочина 15.60. Мъж, 40-45 години. Таблица XV.

Гроб № 88. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 2. Вкопан на дълбочина 15.55. Възсяда частично № 100. Мъж, над 65 години. Таблица XV.

Гроб № 89. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 1. Липсват долните крайници, срязани при изкопаването на № 90. Частично засегнат и от № 79 и 87. Вкопан на дълбочина 15.55, като срязва южната половина на пеш в жилище № 8 с анонимна византийска монета, клас А2 (976 – 1030/35). Находки: 1. Копче, медно, сферично с петлица отдолу и отгоре (диам. 0,8, дължина 2 см) – отдясно на гръбначните прешлени. Мъж, ок. 50 години. Таблица XV.

Гроб № 90. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позицията на скелета не е установена. Липсва долната половина на скелета, хлътнала в яма. Разположен е върху № 89, разрушавайки го отчасти на дълбочина 15.70. Жена, 25-30. Таблица XV.

Гроб № 91. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позицията на скелета не е установена. Запазен е черепът, дясната раменна кост, ребра и част от гръбначните прешлени. Срязан от яма. Самият гроб лежи над източната стена на полуземлянка № 2 от XI в. и е възседнат частично от № 10. Дълбочина 15.65 – 15.45, вкопаването е под наклон. Мъж, 50-55 години. Таблица XV.

Гроб № 92. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Скелетът е почти напълно разрушен. Вкопан на дълбочина 15.46. Юноша, 17-18 години.

Гроб № 93. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позицията на скелета не е установена. Долната половина на скелета е унищожена. Вкопан на дълбочина 15.85 в насипа на полуземлянка № 10а, с материали от XI – XIII в. Жена на 35-40 години. Таблица XV.

Гроб № 94. Яма не се очертава. Ориентация Ю – С. Позиция на скелета – 5(?). Липсват подбедрените кости, срязани при изграждането на постройка от втората половина на XIV в. Дълбочина на вкопаване 15.50, в пласт с материали от X – XI в. Юноша, 15 години. Таблица XVI.

Гроб № 95. Яма не се очертава. Ориентация С – Ю. Позицията на скелета не е установена. Яма разрушава горната част на скелета. Запазени са само тазовите кости, лакетната кост, радиус на лявата ръка и лявата бедрена кост. Вкопан на дълбочина 16.04 върху руините на ранновизантийска кирпичена постройка. Жена, 50-55 години. Таблица XVI.

Гроб № 96. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 5(?). Липсват костите на лявата ръка и стъпалата. Вкопан на дълбочина 15.93 върху полуземлянка № 12, нарушена от яма със сграфито-керамика от XIV в. Дете, 8 години. Таблица XVI.

Гроб № 97. Яма с дървен ковчег. Ориентация 3 – И. Позиция на скелета – 5. Костите на крайниците, от коленните стави надолу са хлътнали в яма (дълбочина 15.65), а черепът е на дълбочина 15.95. Находки: 1. Копче, медно, сферично с петлица за окачване (диам. 1 см, дълж. – 1,8 см) – при шийните прешлени. 2. Гвоздей, железен, кован от ковчег (дълж. 4,7 см). Жена, 50-55 години. Таблица XVI.

Гроб № 98. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позицията на скелета не е установена. Липсват черепа, костите на лявата ръка и долните крайници. Срязан от яма с материали от XVIII в. Възсяда отчасти № 104. Мъж, 50-60 години. Таблица XVI.

Гроб № 99. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позицията на скелета не е установена. Запазени са бедрените кости, едната подбедрица и кости от дясната ръка. Вкопан на дълбочина от 15.84 до 15.55 поради хлътване на горната част в яма. Срязан от яма от XVIII в. Юноша, 16-17 години. Таблица XVI.

Гроб № 100. Яма не се очертава. Ориентация Ю – С. Позицията на скелета не е установена. Запазени са костите от дясната половина на горната част на скелета. Черепът е на дълбочина 16.00, долната половина е хлътнала в яма и костите са разбъркани. Възседнат отчасти от № 88. Находки: 1. Обица, медна отворена халка (диам. 2 см, дебелина на тела – 0,3 см) отдясно на черепа. Дете, 6-6,5 години. Таблица XVI.

Гроб № 101. Яма не се очертава. Ориентация 3 – И. Позицията на скелета не е установена. Запазен е само черепът на дълбочина 15.90 и до него вертикално забита бедрена кост. Жена, 60-65 години. Таблица XVI.

Гроб № 102. Яма не се очертава. Гробът е разрушен, запазени са части от черепа. Находки: 1. Обица, медна отворена халка с нанизано сферично топче (диам. 1,3 см). 2. Обица (диам. 2 см), отворена сребърна халка с нанизана ажурна сферична висулка (диам. 1,3 см). Дете, неопределена възраст.

Гроб № 103. Яма не се очертава. Ориентация СЗ – ЮИ. Гробът е разрушен: част от таза и бедрените кости не се намират в анатомичен порядък. Гробът отчасти е възседнат от № 59. Дълбочина 15.35. Мъж в зряла възраст. Таблица XVI.

Гроб № 104. Яма не се очертава. Ориентация З – И. Позицията на скелета не е установена. Черепът е полуразрушен. Липсват костите на дясната ръка, тазовите кости и костите на долните крайници. Вкопан на дълбочина 15.75. Застъпен частично от № 98 и нарушен от № 80. Жена, 40-45 години. Таблица XVII.

Гроб № 105. Яма не се очертава. Гробът е разрушен, запазени само костите на долните крайници на дълбочина 15.53. Застъпен от № 97. Мъж, 40-50 години. Таблица XVII.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Некрополът е проучен от О. Манчева и Г. Атанасов от Историческия музей в Силистра под ръководството на автора. Документацията също е направена от тях, а подготовката на илюстративния материал за печат – от специалистите на Катедрата по археология Е. Ангелова и К. Ников. Монетите са определени от н. с. Вл. Пенчев от НИМ – София. На всички тях изказвам дълбока благодарност.
- ² За множество унищожени преди разкопките гробове от вътрешното лице на крепостната стена съобщиха строителите. Останки от некропол от XIV в. се откриват и в северо-западния ъгъл на крепостта.
- ³ П е н ч е в, В. Към историята на Дръстър през XIII в. – Нумизматика, 1987, № 2, 26-29.
- ⁴ Г е н о в а, Е. Средновековният некропол в м. Стражата край гр. Плевен. – Изв. Нац. истор. музей, 3, 1981, 74-75; Б о б ч е в а, Л. Некрополът от XIII – XIV в. в Калиакра. – Изв. Нар. музей, Варна, 14/29, 1976, 152-153.
- ⁵ Г а т е в, П. Средновековно селище и некропол от XII в. край с. Ковачево, Пазарджишки окръг. – РП, 12, 1985, 127-128.
- ⁶ Пак там, с. 133, обр. 51.
- ⁷ Г е н о в а, Е. Цит. съч., с. 75.
- ⁸ Незначителен е броят на стъклените гривни в Плевен. – Г е н о в а, Е. Цит. съч., с. 83 и Ловеч – Г е о р г и е в а, С., Р. П е ш е в а. Средновековен български некропол край гр. Ловеч и нажитите намерени в него. – ИАИ, 20, 1955, с. 540.
- ⁹ Б о б ч е в а, Л. Цит. съч., с. 153 сл., табл. III-XVII.
- ¹⁰ Г е н о в а, Е. Цит. съч., 79-83.
- ¹¹ Г а т е в, П. Накити от погребения XI-XII в. – Археология, 1977, № 1, с. 38, обр. 5, VII.
- ¹² Пак там, с. 37, обр. 4; Г е н о в а, Е. Цит. съч., 93-95. В некропола при Плевен има и коралови мънеста.
- ¹³ Некропол от IX-X в. е разкрит около една ранна църква в северната част на крепостта през 50-те години.

Постъпила 25 юни 1993 г.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

1. Гроб № 12
2. Гроб № 13
3. Гробове № 58 и 59
4. Гробове № 24 и 27
5. Гроб № 32
6. Гроб № 28

7. Гроб № 27
8. Гроб № 6
9. Огърлица от гроб № 8
10. Мъниста от гроб № 15
 - 1-1-лазурит
 - 1-2-раковина
 - 1-3-карнеол
 - 1-4-зелено стъкло
 - 1-5-сиво-кафяво стъкло
 - 1-6-кафяво стъкло, рисувано със зелено
 - 1-7-тъмносиньо стъкло, обрамчено с жълти хоризонтални ивици в двата края
 - 1-8-зелено стъкло
 - 1-9-зъб, оцветен в кафяво-червено и рисуван с белезникава боя
 - 1-10-светлозелено стъкло
 - 1-11-зелено стъкло
 - 1-12-кафяво стъкло, рисувано с жълто
 - 1-13-зелено стъкло
 - 1-14-зъб, рисуван с кафява и жълто-кафява боя
 - 1-15-тъмносиньо стъкло
 - 1-16-кафяво стъкло, рисувано с жълто
 - 1-17-кафяво стъкло
 - 1-18-жълто стъкло
 - 1-19-тъмнозелено стъкло
 - 1-20-тъмносиньо стъкло
 - 2-1-зелено стъкло
 - 2-2-кафяво стъкло, рисувано с жълто
 - 2-3-кафяво стъкло, рисувано с жълто
 - 2-4-зелено стъкло
 - 2-5-зелено стъкло
 - 2-6-кафяво стъкло, рисувано с бяло и жълто
 - 2-7-кафяво стъкло, рисувано с бяло

СПИСЪК НА ТАБЛИЦИТЕ

- I. Гробове 1, 2, 3, 4, 5 и 7
- II. Гробове 8, 9, 10, 12
- III. Гробове 13 – 18
- IV. Гробове 19 – 24
- V. Гробове 25, 26, 27, 28, 29 и 31
- VI. Гробове 32, 34, 35, 36, 37 и 38
- VII. Гробове 39 – 45
- VIII. Гробове 46, 47, 48, 50 и 51
- IX. Гробове 52 – 56
- X. Гробове 57 – 60
- XI. Гробове 61 – 67
- XII. Гробове 68 – 72
- XIII. Гробове 73 – 77
- XIV. Гробове 78 – 84
- XV. Гробове 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93 и 94
- XVI. Гробове 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 103
- XVII. Гробове 104 и 105; Суперпозиции при гробове 59 и 58, и 14, 15 и 21.
- XVIII. Таблица на положението на скелетите.
- XIX. Разпределение на находките по типове и пол на погребаните.
- XX. Разпределение на накитите по хоризонти.

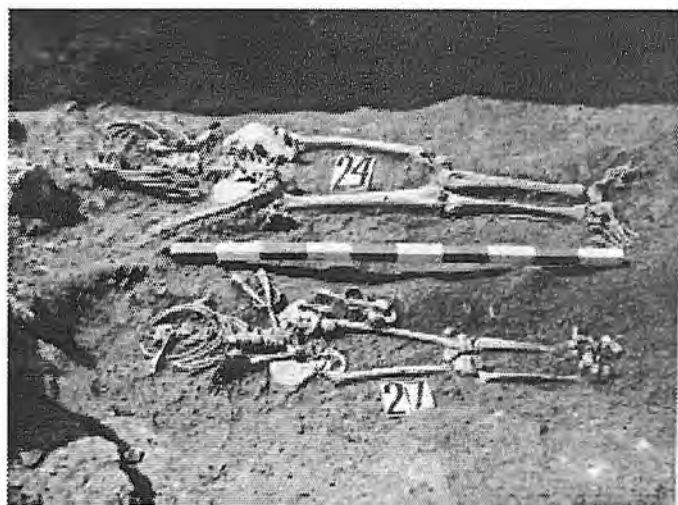
Обр. 1

Обр. 2

Обр. 3

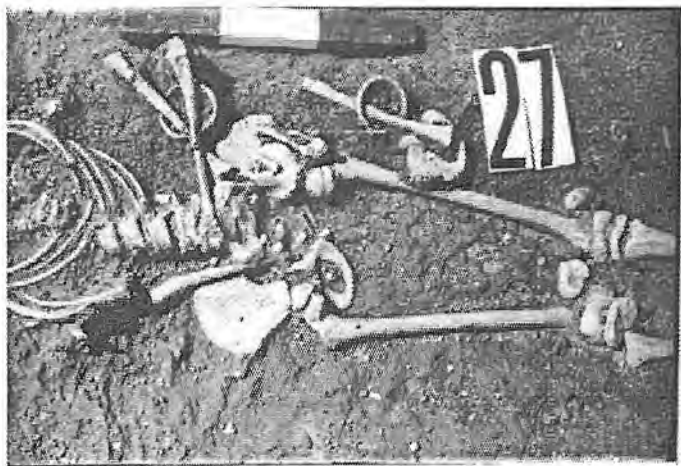
Обр. 4

Обр. 5

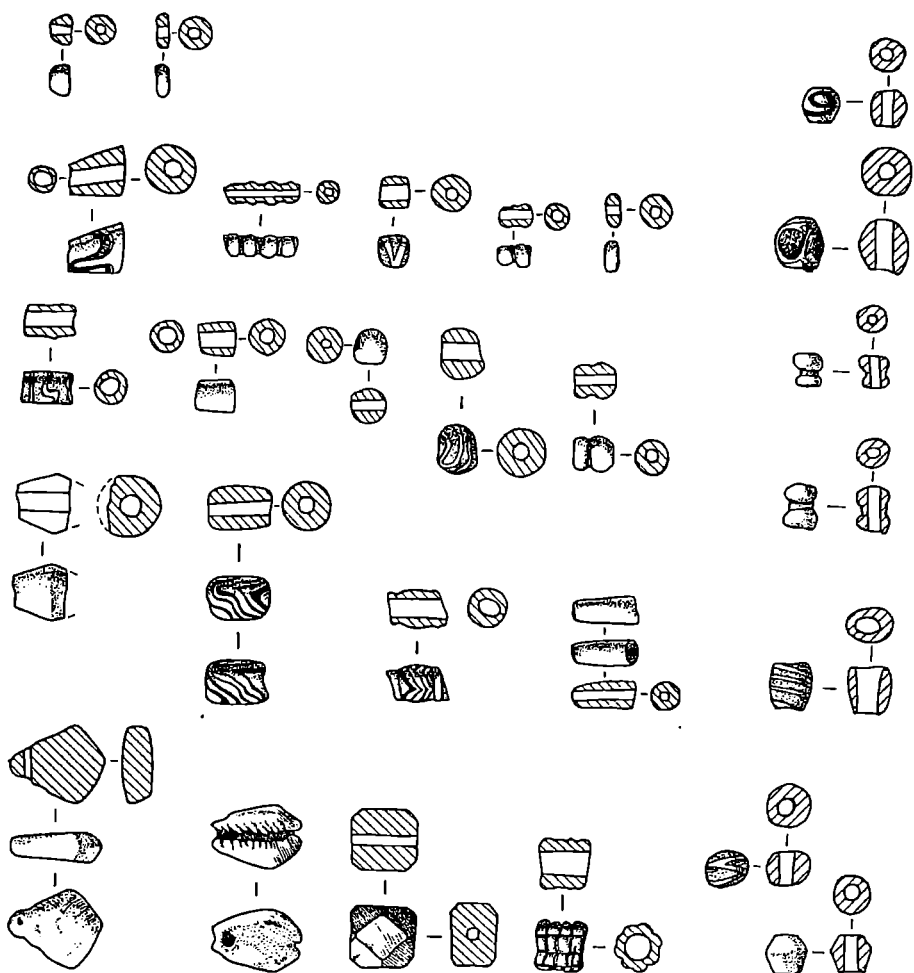
Обр. 6

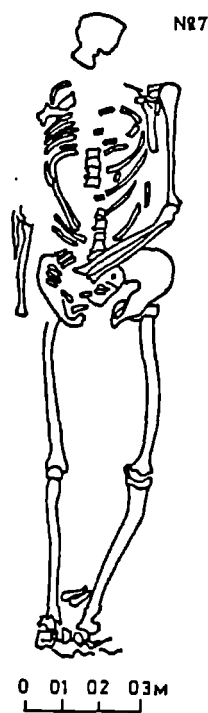
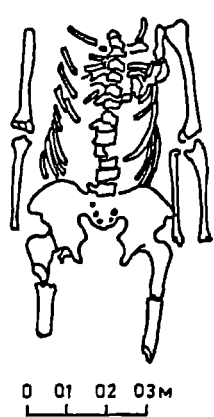
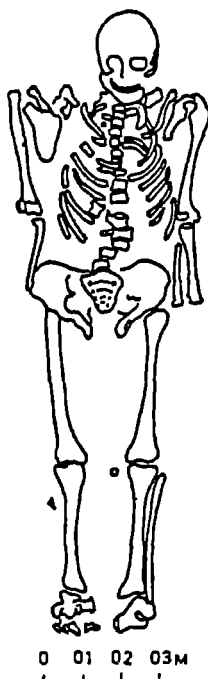
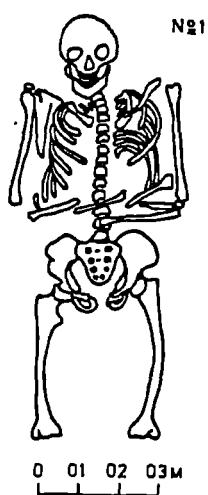
Обр. 7

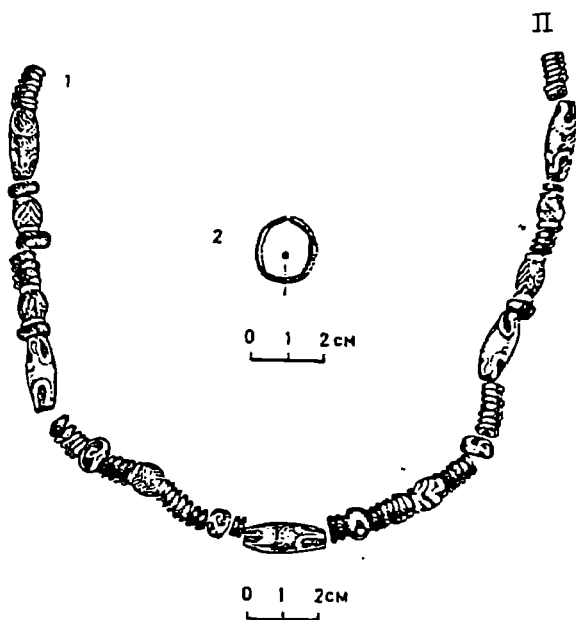
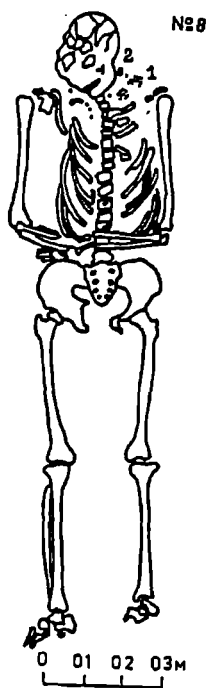

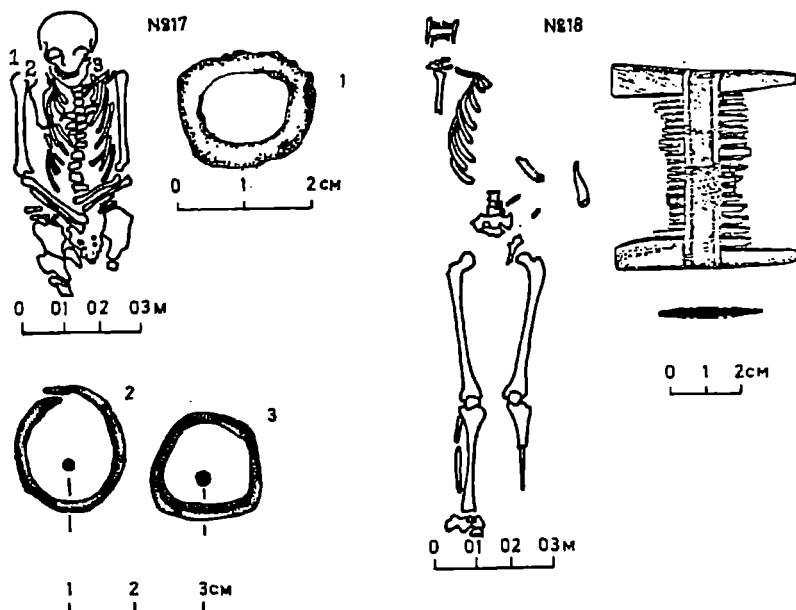
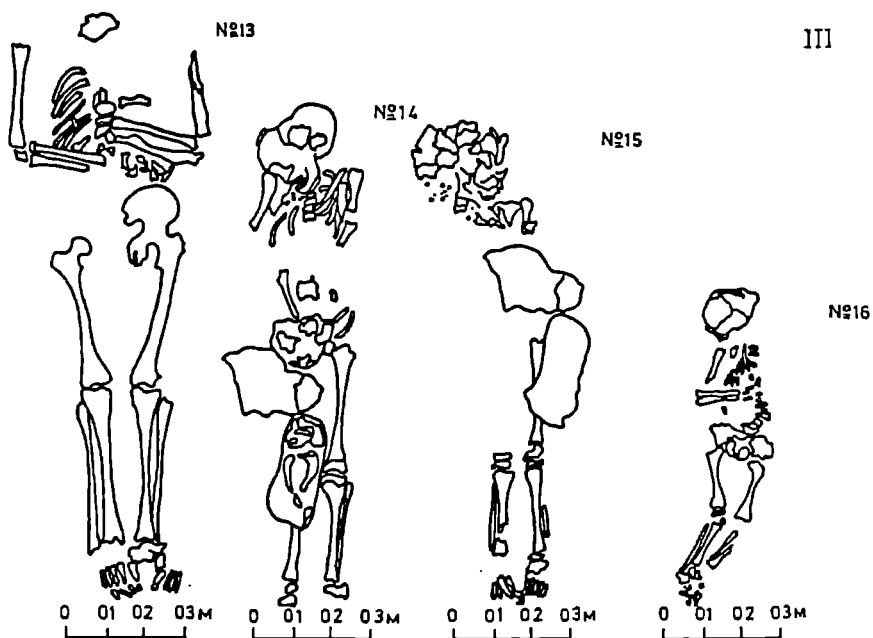
Обр. 8

Обр. 10

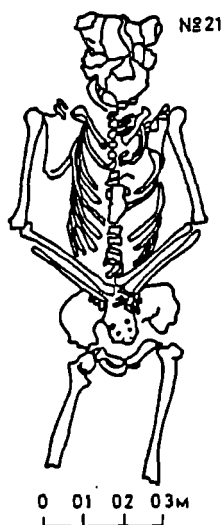

N219

N220

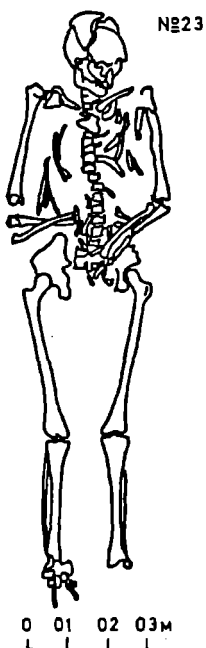

N221

0 01 02 03M

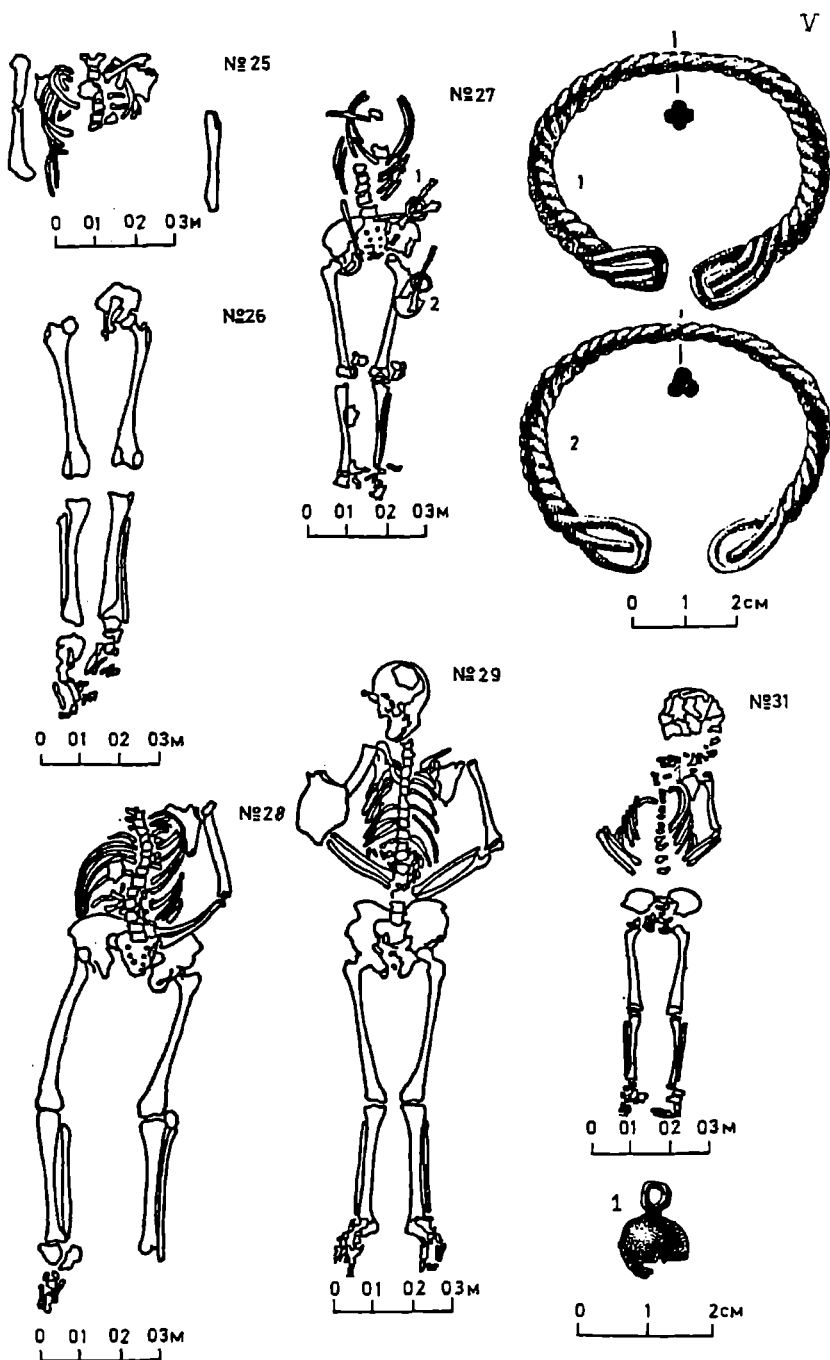
N222

N223

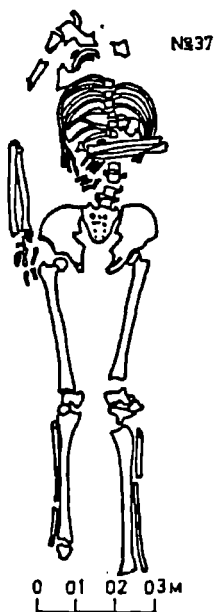
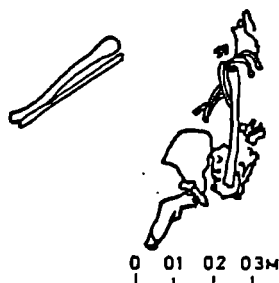
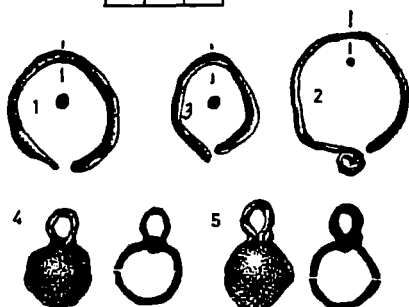
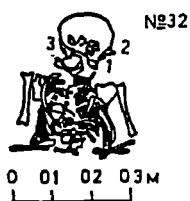

N224

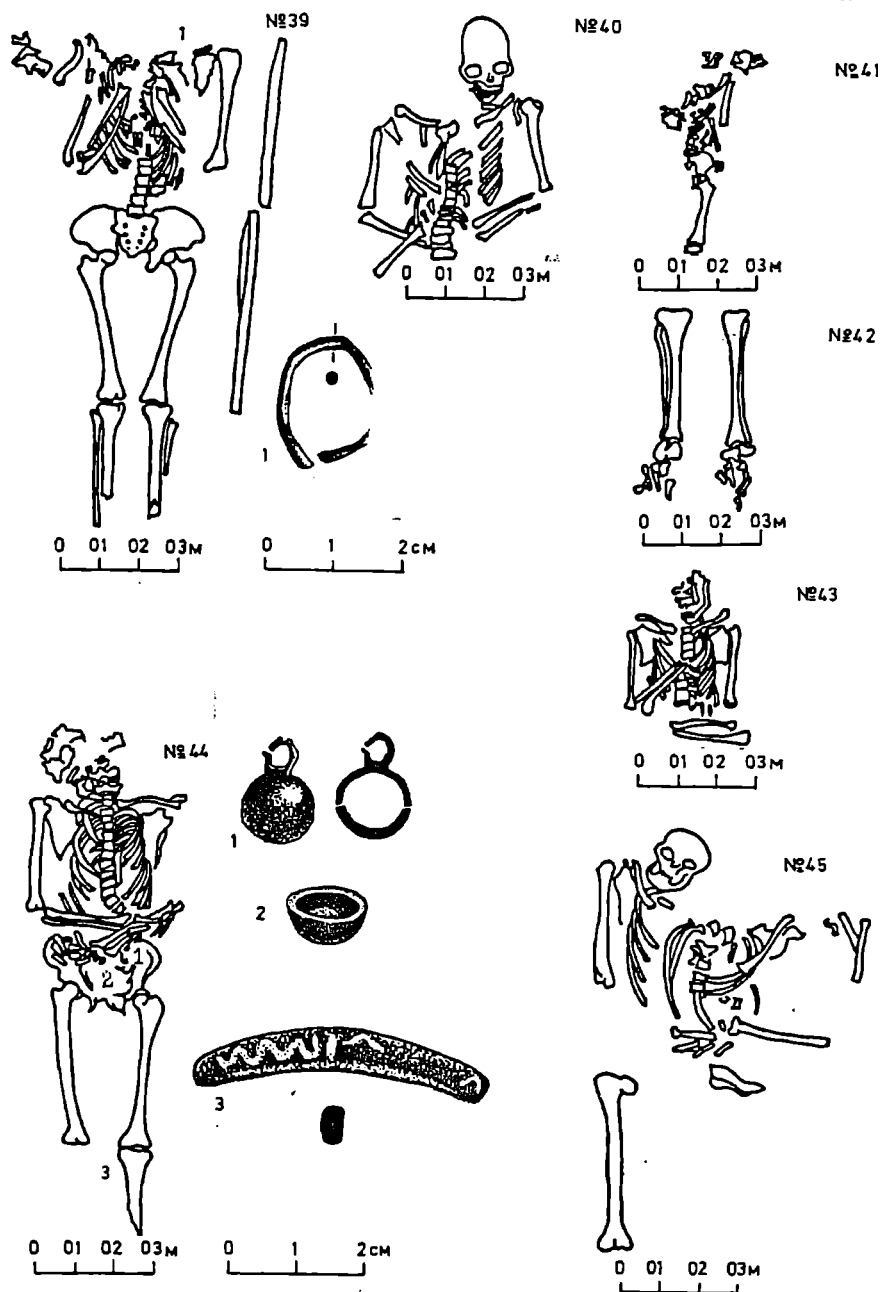

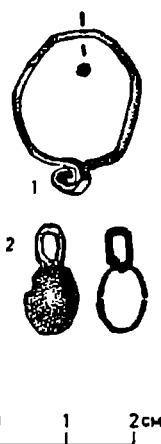
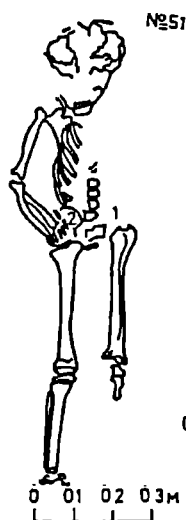
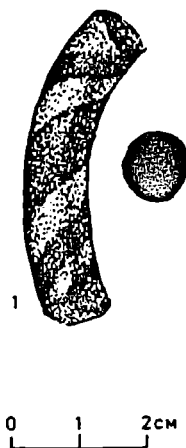
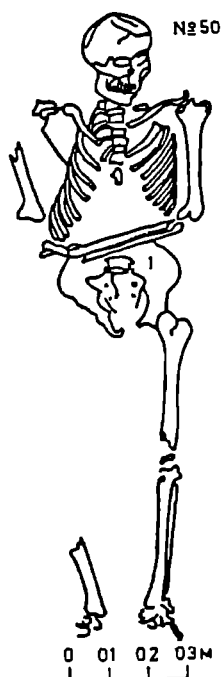
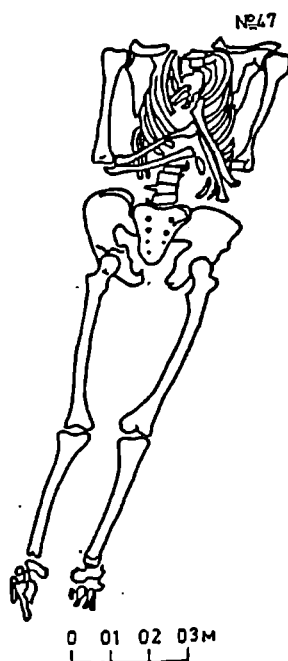
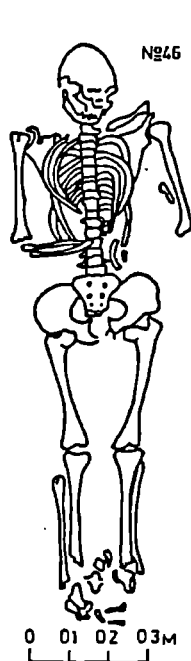
V

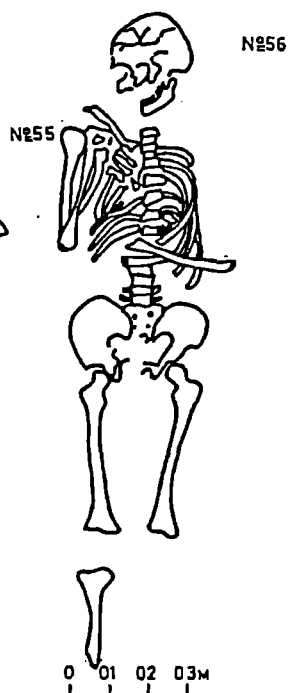
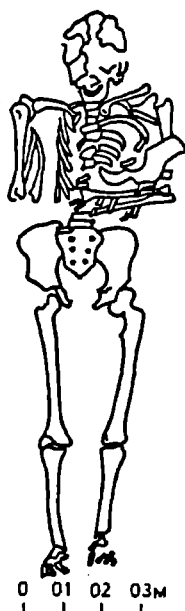
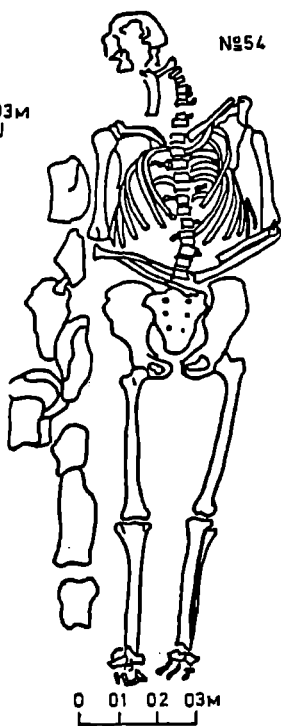
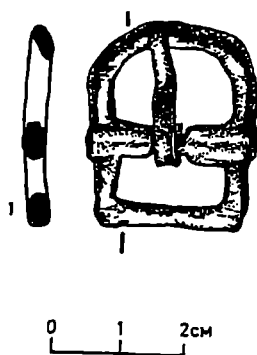
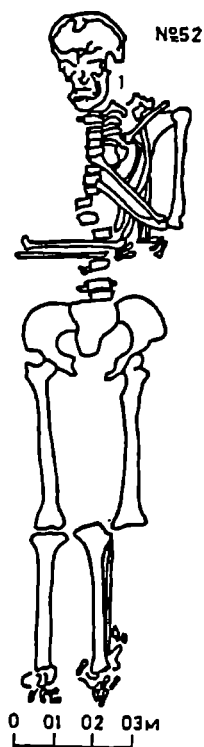
VI

VI

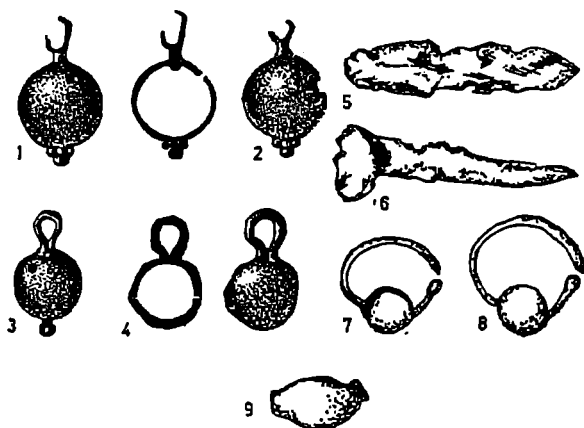
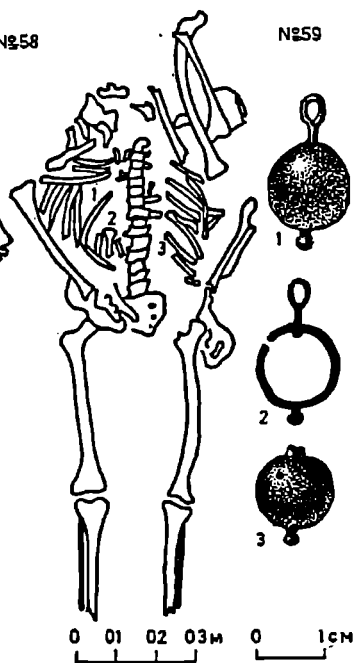
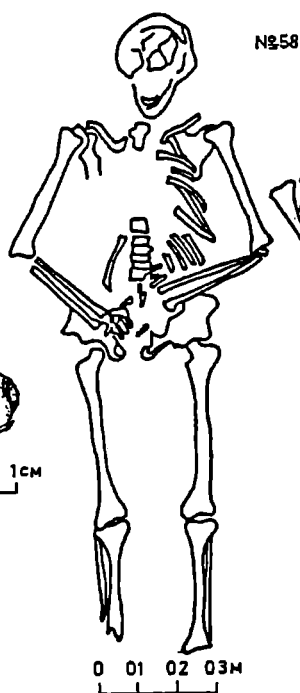
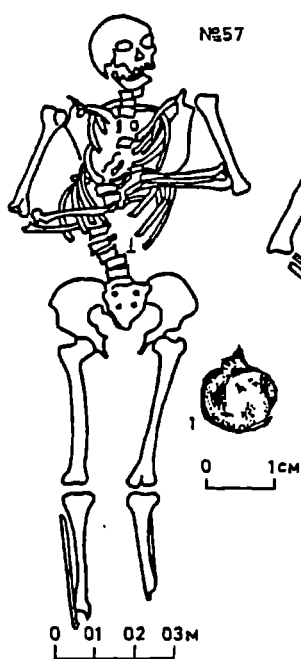

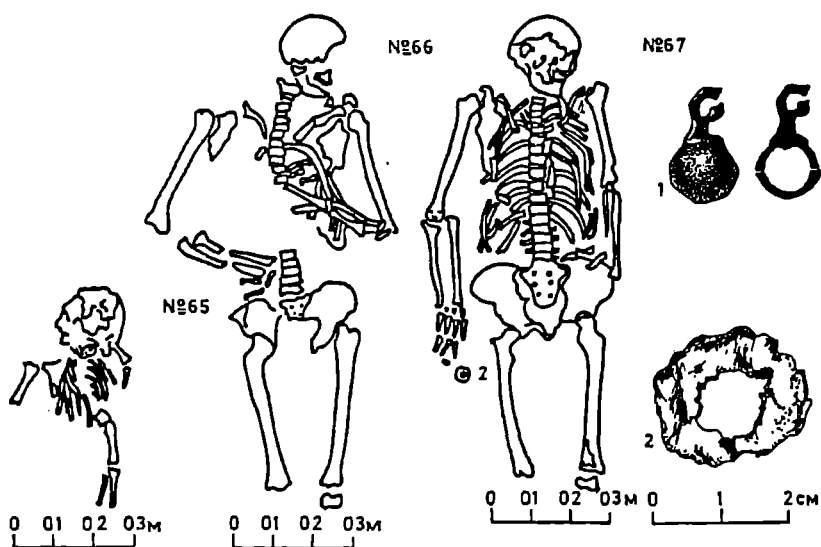
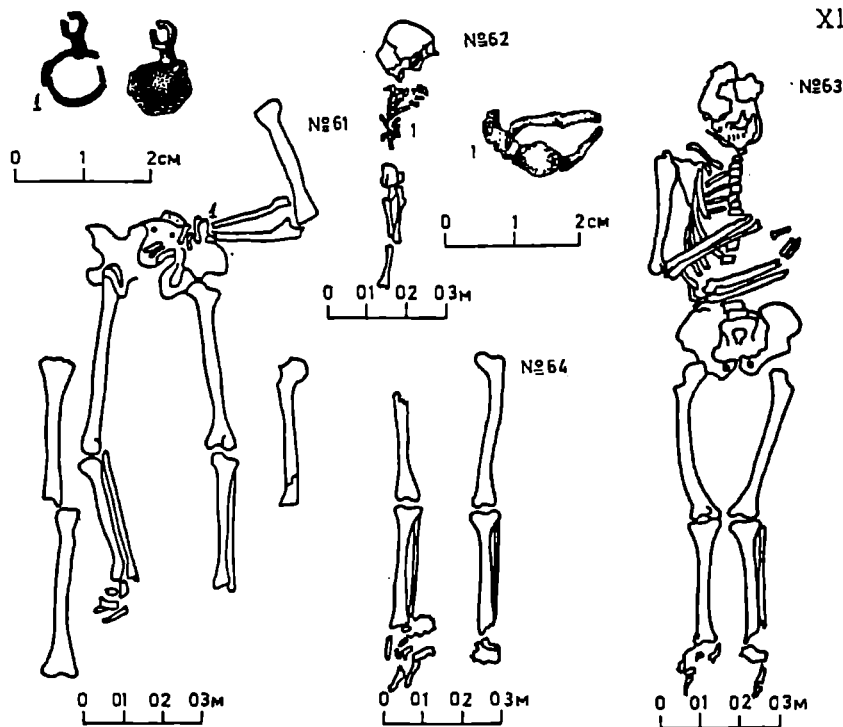
IX

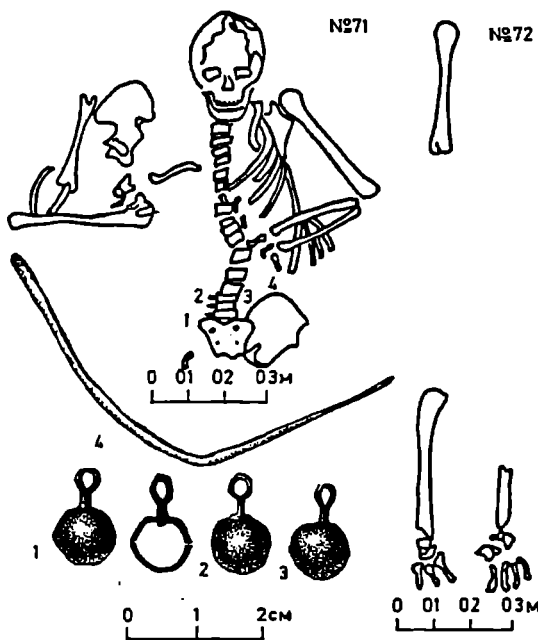
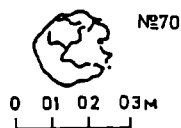
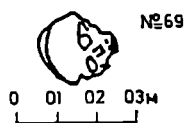
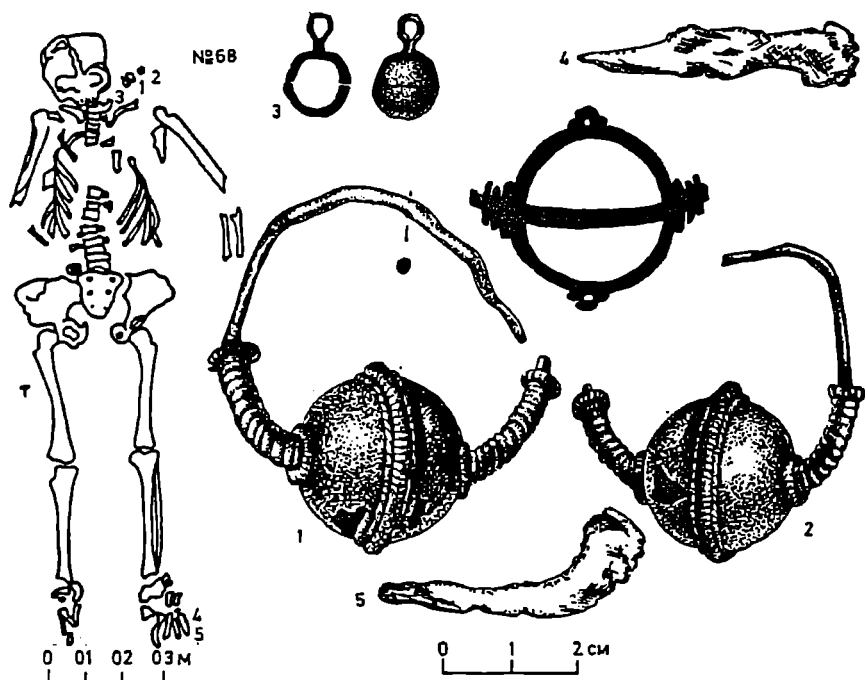
IX

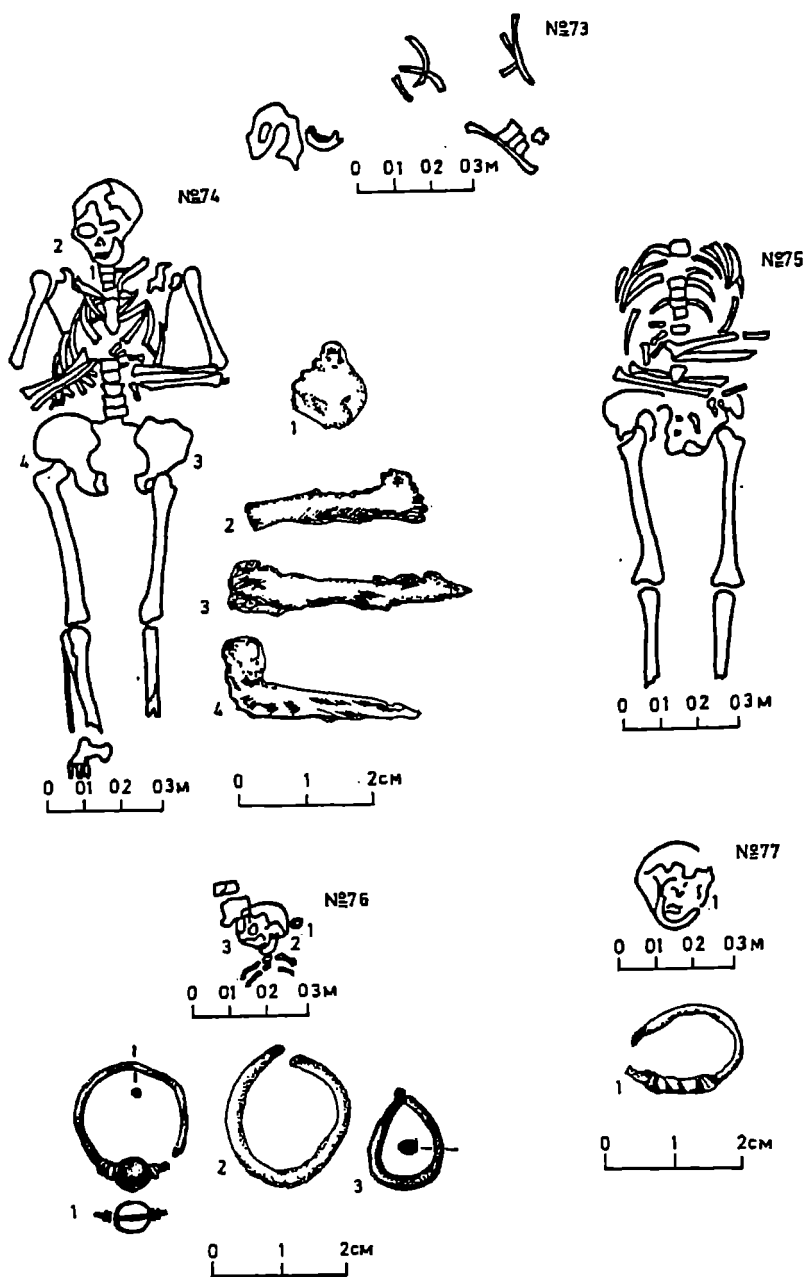
X

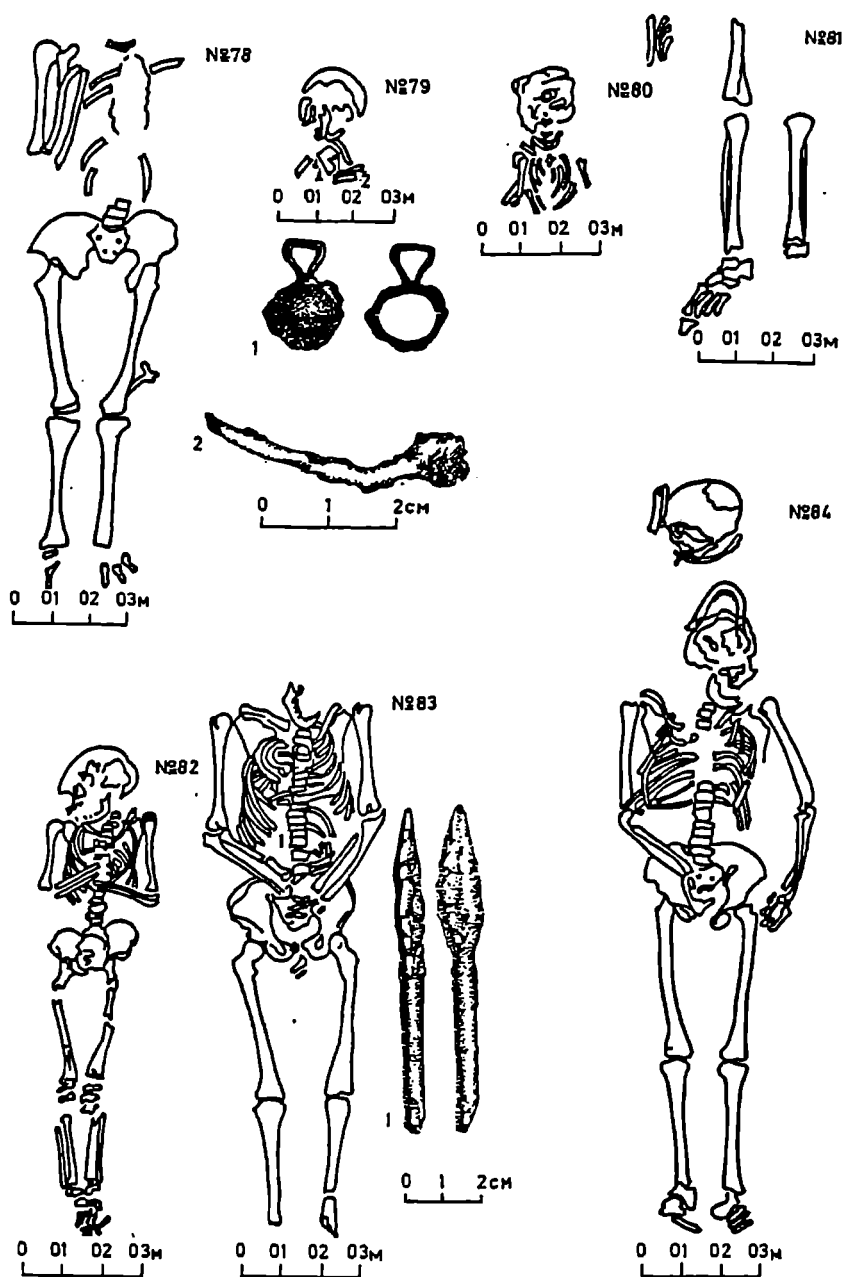

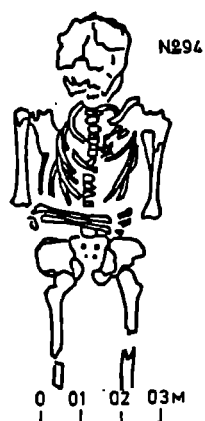
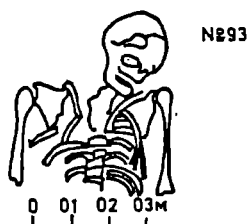
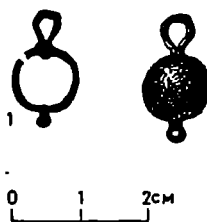
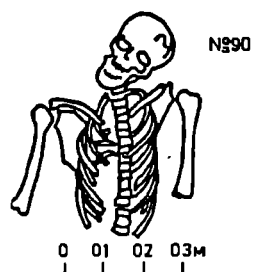
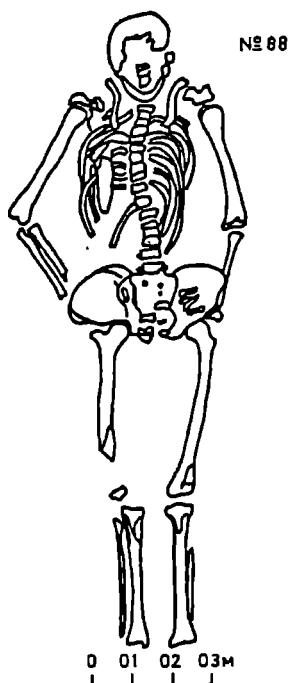
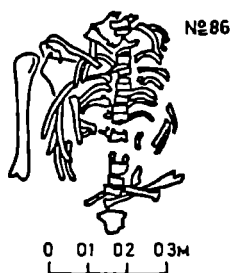
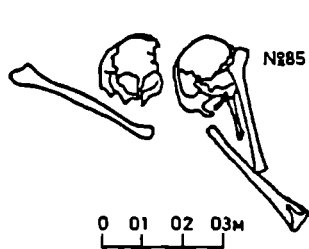
X

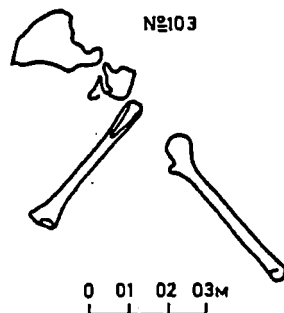
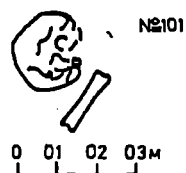
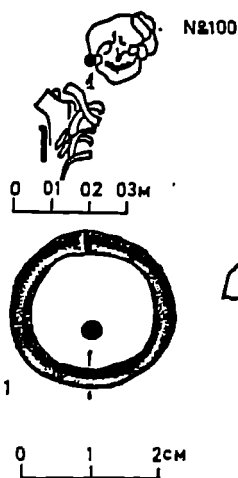
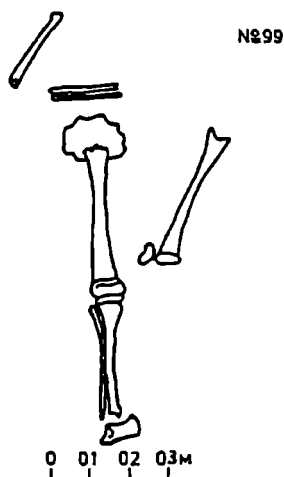
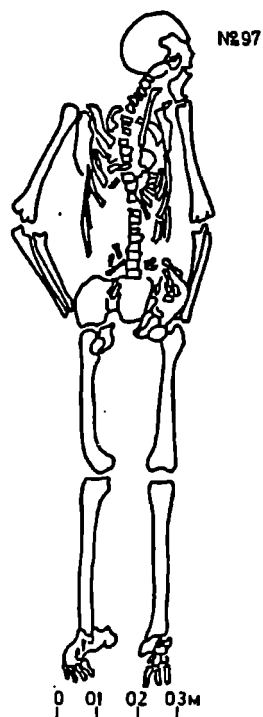
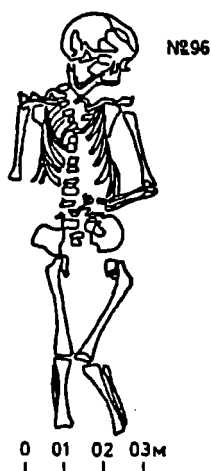
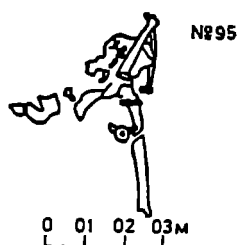

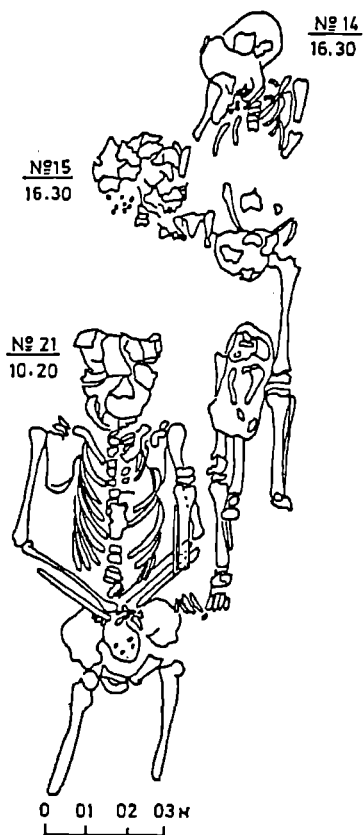
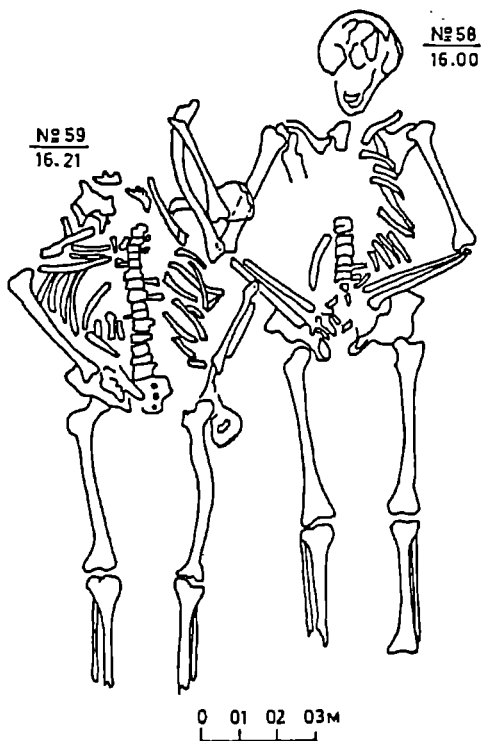
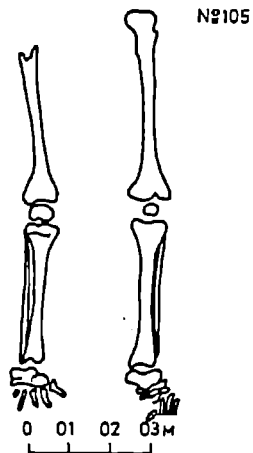
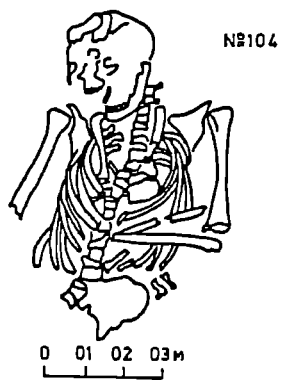

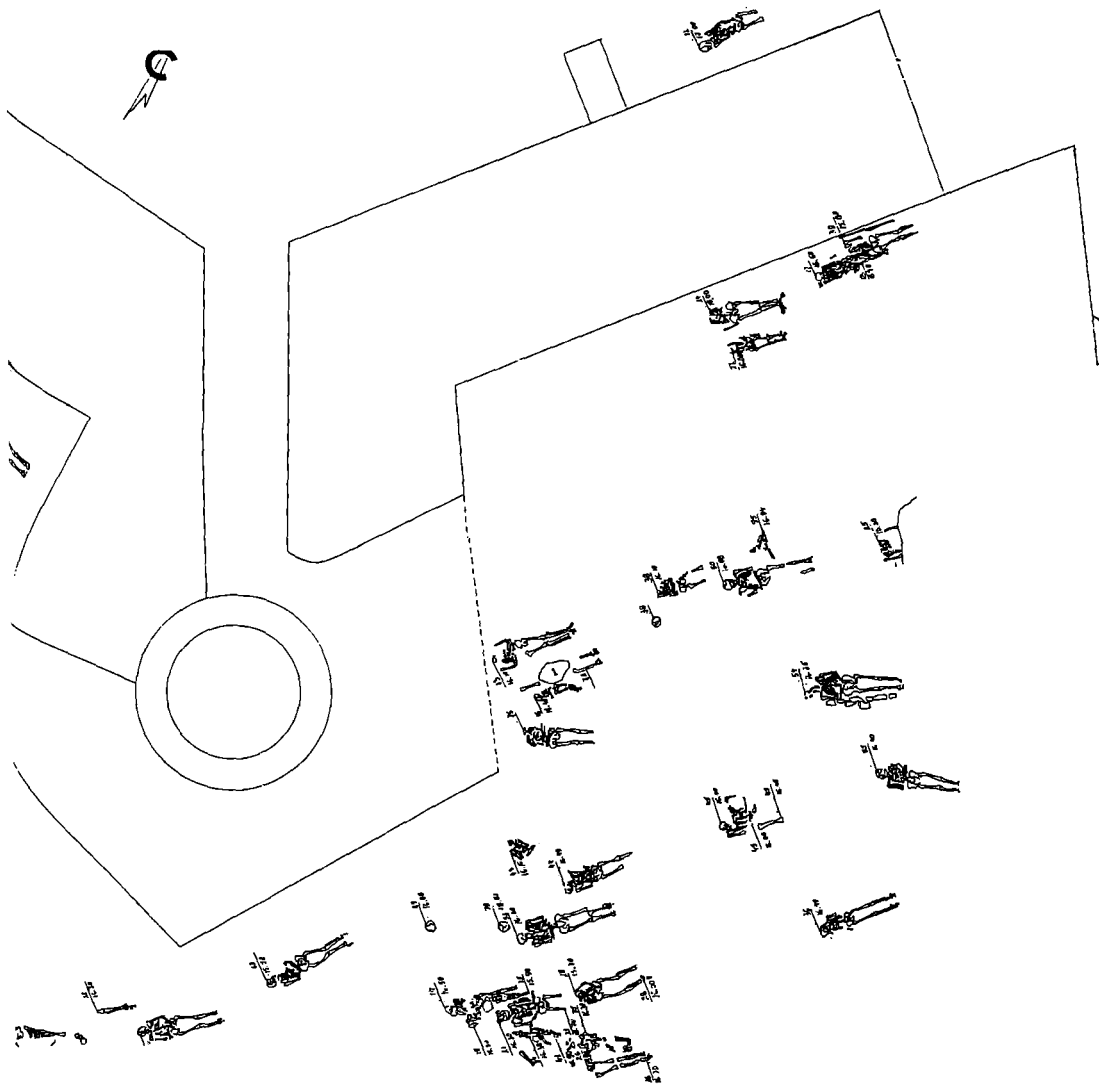

XVIII										
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
										неусто- новени
1,8, 10, 13, 16, 38, 39, 40, 45, 47, 57, 66, 82, 89, 74	2, 3, 4, 24, 25, 67, 88	5, 43	7, 27, 37	12, 17, 21, 29, 31, 46, 50, 54, 58, 59, 60, 65, 83, 94, 96, 97	14, 19, 62	44, 84, 23	52	68, 75	55, 56, 63	6, 9, 11, 15, 18, 20, 22, 26, 28, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 41, 42, 48, 49, 51, 53, 61, 64, 69, 70, 71, 72, 73, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 85, 86, 87, 90, 91, 92, 93, 95, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105

пол	облиц и украшения								катарамы	халки	угли	прис- мени	гребени
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII					
жен	810, 1739	17 ₂ 68		60 ₂			68 ₂	77	60 ₂	60	44, 50	60 ₂	
									25, 57 60 ₂ 68, 40 ₂ 55, 74 ₂	52	68	68	
мъж	45	58							71	89		71	
									67, 71 ₂ 79 ₂ 46, 57		67		
юноши													18
деца	32 ₂		32		102	62			15	15, 31 32 ₂ 33 ₂ 41	27 ₂ , 53		
	76,		51, 76				76		59 ₂ 51, 59 ₂ 61 ₂				
неустановлен													

Средновековен некропол край Южната стена на град Дръстър

АНТРОПОЛОГИЧНО ПРОУЧВАНЕ НА СРЕДНОВЕКОВЕН НЕКРОПОЛ ОТ ДРЪСТЪР

СЛАВЧО ЧОЛАКОВ

Славчо Чолаков. АНТРОПОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СРЕДНЕВЕКОВОГО НЕКРОПОЛЯ В ДРЫСТЫРЕ

С помощью тщательных комплексных исследований проведено полная биологическая реконструкция населения средневековой крепости Дрыстыр в период XII-XIV веков. Исследованы костные останки 108 индивидов, из которых – 23 ребенка, 8 юношей и 77 взрослых (39 женщин и 38 мужчин). Половые различия подчеркнуты данными метрического и визуального исследования костей. У мужчин кости конечностей массивные, с хорошо выраженным рельефом. Средний рост мужской серии – 167 см, при этом наиболее часто встречаемые ростовые характеристики – „выше среднего“ и „высокий“. Женская серия отличается более нежными костями со слабо выраженным рельефом и средним ростом – 155 см. Расово-типологический анализ доказывает смешанный характер популяции. Преобладают черты европеидной расы, представленные различными типами и вариантами средиземноморской расы, а также динарской и нордической рас.

Slavcho Tcholakov. AN ANTHROPOLOGICAL STUDY OF A MEDIEVAL CEMETERY AT THE CITY OF DRUSTUR

The study aims at a full biological reconstruction of the population which inhabited the medieval fortress of Drustur during the period of 12-14th century. Based on a detailed research the study includes the bone remains of which 23 were children, 8 – teenagers and the remaining 77 – grownup individuals (38 males and 39 females). The sexual duo-morphism is well established by the metric and osteoscopic data. The male legs and hands bones are solid, with well outlined structure. The height of the male remain is 167 centimeters on average, with the „above medium“ and „high“ type prevailing. The female samples are with fragile bones with slightly outlined relief and structure and 155 centimeters he height on average. The race – type analysis showed and proved the metis character of the population. The signs of the European race are prevailing, exhibited by the various types and variants of the Mediterranean race with some cases off the Dinarian and the Nordic race.

През 1986 г., при разкопки в Националния археологически резерват Дръстър-Силистра, до Южната крепостна стена на ранновизантийския град Доростол, е разкрит средновековен некропол. Въз основа на богатия гробен инвентар – монети, накити за главата и тялото (медни, сребърни и златни обици, наушници, гerdани, гривни и пръстени), както и дървени гребени, железни стрели и медни игли, некрополът е датиран в XII-XIV в.¹ Преобладаващи са погребенията от XIII в.

С оглед на цялостната биологична реконструкция на средновековното население на Дръстър, са проведени антропологични, расово-типологични, палеодемографски и палеопатологични изследвания на остеологичния материал от некропола. Проучването обхваща костните останки на 108 индивиди. От тях 23 (или 22 %) са на деца, осем (7 %) са в юношеска възраст и 77 на израснали индивиди (39 жени и 38 мъже).

За да се добие пълна представа за живота на проучваната популация, биологичната реконструкция обхваща преди всичко решаването на някои палеодемографски и палеопатологични проблеми. Анализът на палеодемографските процеси и палеопатологичните изменения и техните особености дават възможност да се разкрие както социално-икономическото състояние на средновековното население на Дръстър и нивото на цивилизацията, така и някои от причините за смъртта.

Структурата на населението е определена по пол и възраст и са изчислени осем демографски показатели за отделните възрастови групи². Като основни критерии за оценка на демографските процеси са използвани показателите – относителна честота на смъртността (d_x), както и продължителността на предстоящия живот (e_x). Те отразяват, от една страна, междуполовите различия, а от друга – и вариациите във възрастов аспект.

Анализът на демографските данни от проведеното проучване показва както някои общи тенденции в демографската история на средновековното население по българските земи³, а също така и някои специфични за изследваната популация особености.

При данните от палеодемографското проучване, преди всичко прави впечатление относително малкият брой на децата (едва 22 %). За епохата на средновековието е типична високата детска смъртност. Обикновено процентът на погребаните в некрополите деца е в границите на 40 – 53. Но в конкретния случай наличието на малък брой деца е обяснима. Като се има предвид малката площ на гробищното поле и множеството вторични погребения, както и многократната обработка на терена при строителна и стопанска дейност в последвалите столетия, логично е традиционно по-плитките детски гробове по-често да бъдат разрушени и отнесени. При проучената популация, най-голям е броят на децата, починали между 1 и 4 години – 48 %. Високата смъртност на децата от ранна детска възраст може да се обясни с епидемичното протичане на някои специфични детски инфекции.

При популацията от Дръстър се наблюдава, типичната за българското средновековие, висока смъртност на жените във фертилна (родоспособна)

възраст⁴. Приблизително половината (48.6 %) от погребаните в некропола жени са под 45 години. Високата смъртност на жените в млада възраст може да бъде обяснена с ниското ниво на хигиената и честите усложнения по време на бременността и раждането. Със специфична особеност се отличават демографските показатели при мъжете. Докато при повечето от проучените средновековни популации, относителната честота на смъртността при жените във възрастовата група адултус (20 – 40 г.) е един път и половина по-голяма, отколкото при мъжете в същия възрастов интервал⁵, то при средновековното население на Дръстър, този показател е с почти еднаква стойност за двата пола в указаната възраст.

Четиридесет процента от погребаните в некропола мъже са в млада възраст. Със специфична особеност се отличава показателят относителна честота на смъртността и при групата на юношите (15 – 20 г.). Докато в цялата демографска история, от неолита до късното средновековие, юношеската възраст се характеризира като биологически най-устойчива, то при проучваната популация, в диаграмата за относителната честота на смъртността (Обр. 1), смъртността при юношите е една от връхните точки. Най-вероятно причината за високата смъртност при юношите и мъжете в млада възраст е участието им в бойните действия при някои от обсадите на крепостта.

Най-ясна представа за демографската ситуация дават междуполовите различия при показателя – продължителност на предстоящия живот. При повечето от проучените средновековни популации от българските земи, продължителността на предстоящия живот при жените винаги е по-малка от тази при мъжете, като максималната разлика се наблюдава в двадесетгодишната възраст и достига 8,7 години⁶. Проследявайки графичното изображение на възрастовите промени в очакваната продължителност на предстоящия живот при популацията от Дръстър, ясно проличава точно обратната тенденция (Обр. 2). Във възрастовата група адултус очакваната продължителност на предстоящия живот при жените е по-висока от тази на мъжете. Във възрастта между 40 и 50 години, кривите на мъжете и жените се кръстосват и мъжете имат предстоящ живот с около 2 години по-голям от този на жените. След 50-годишна възраст, жените отново имат по-висок предстоящ живот. Едва при 65-годишните кривите се изравняват. Нарастването на броя на жените с повишаването на възрастта е явление, което се наблюдава при съвременните демографски процеси⁷.

Допълнителни данни за начина на живот и хранене на проучваната популация получаваме от изследването на последиците от различни патологични процеси и травматични поражения по костите. Същевременно от палеопатологичното проучване се добива и представа за честотата, разпространеността и тежестта на протичане на различните патологични изменения⁸. При проучването население най-често срещани палеопатологични находки, обединени под общото название остеоартрози, са дегенеративно-дистрофичните поражения на костно-ставния апарат (наблюдавани при 28 % от

израсналите индивиди).

С преобладаваща честота са патологичните процеси, засягащи костно-ставния апарат на гръбначния стълб. При 24 % от проучените посткраниални скелети се наблюдават следи от хронично протекли остеохондрози, спондилози и спондило-артрози. Най-често засегнати са прешленните тела, при които морфологичната картина показва широк диапазон от изменения. Обикновено телата на прешлените са средно деформирани, с макароевидна форма и различни по големина ошипявания по ръбовете им – от малки, неколкмилиметрови шипове до големи клановидни екзостози (Обр. 3): Но се срещат и силно деформирани прешлени (Обр. 4), с големи екзостози и мостовидни вкостявания между съседни прешленни тела (Обр. 5 а, б). Често засегнати са и дъгите и ставните повърхности на прешлените, като при повечето от случаите, патологичният процес е довел до анкилозиране както между дъгите, така и на интервертебралните стави. При някои от случаите се касае за дифузна спондило-артроза, при която морфологичните изменения са еднакво проявени както по прешленните тела, така и при малките стави (Обр. 6).

При проучваната популация дегенеративно-дистрофичните изменения, най-често са локализирани в торако-лумбалния отдел на гръбначния стълб, където се наблюдават и по-тежко протеклите форми. При пет от случаите (четирима мъже и една жена) патологичният процес обхваща дифузно целия гръбначен стълб. При средновековното население от Дръстър хроничните дегенеративно-дистрофични изменения на костно-ставния апарат на гръбначния стълб са един път и половина по-често срещани при мъжете, при които се открояват и по-тежките морфологични изменения.

На второ място по честота при остеоартрозите са дегенеративните поражения на големите ставни повърхности на крайниците (при 6 % от изследваните случаи). Морфологичните изменения – уплътняване на ставните ръбове, изглаждане на ставните повърхности и образуване на екзостози по ръбовете, са локализирани предимно в коленните (Обр. 7), раменните и лакътните (Обр. 8) стави и по-рядко при тазобедрените (Обр. 9 а, б) и глезенните стави (Обр. 10). При три от случаите (двама мъже в зряла възраст и една жена – в старческа) артрозните изменения на големите стави, съпътстват спондило-артрозните изменения и в гръбначния стълб. Отделно от групата на дегенеративно-дистрофичните поражения, които са израз на патология, са вродените аномалии при гръбначния стълб. При два от детските скелета се наблюдава вроден блок между съседни прешлени (Обр. 11).

Втора голяма група патологични находки са последиците от травми – резултат на грубо физическо въздействие от битов или боен произход. Наблюдаваните травматични поражения на черепа и посткраниалния скелет показват белези на оздравителен процес. От фрактурите на крайниците най-често срещани са счупванията на костите на предмишницата – обикновено лакътната кост (Обр. 12 а, б). В повечето от случаите фрактурите са заздравели без значително разместване на фрагментите, с добре образуван

остеопериостален калус и без нарушаване на нормалната функция на засегнатия крайник. Изключение е само комбинираната фрактура на костите на дясната предмишница (при скелет на мъж в адултус – гроб 12), при която фрагментите са зараснали под ъгъл (Обр. 13 а, б), което е довело до известно скъсяване на съответния крайник. Без особени последици са заздравили двете импресионни фрактури на черепните кости, причинени от удар с тъп предмет. Едната е на челната кост при мъж в зряла възраст от гроб 19 (Обр. 14), а другата – на дясната теменна кост, при мъж в млада възраст, от гроб 38 (Обр. 15). Но като се има предвид, че приблизително една трета от всичките черепи са силно фрагментирани или изобщо липсват, не би могло с положителност да се твърди, че всички черепни поражения са били с благоприятен изход.

Като посттравматичен възпалителен процес се явява комбинирана фрактура на костите на дясната предмишница от гроб 63 (мъж, 22-25 години). В случая освен възникналото усложнение от травмата, вероятно е настъпила осификация на нерезорбиран кръвоизлив, в резултат на което проксималните краища на двете кости са сраснали в единно, общо костно тяло (Обр. 16).

При пет случая (четири деца и една жена в млада възраст) се наблюдават, като вторични костни изменения, остеопорози на горната орбитална стена (Обр. 17 а, б). Появата на орбиталната остеопороза се обяснява като костна реакция при анемии от различен произход, свързани с усилена хемолiza, най-често с първичните вродени хемолитични анемии.

Разнообразна картина показва палеопатологичното проучване на зъбно-челюстния апарат на средновековната популация от Дръстър. То обхваща 21 детски съзъбия с 260 млечни зъба (Табл. 1) и 70 съзъбия, с 1513 постоянни зъба (Табл. 2). С най-голяма разпространеност от заболяванията на устната кухина е зъбният кариес и неговите усложнения. Честотата на кариозната поразеност при проучваното население е изразена чрез кариесния интензитет (поразеност по зъби) и кариесната фреквентност (поразеност по черепи) и индекса на кариозността. Те съответно са – 7.80, 55.71 и 4.34. Тези данни са приблизително равни на средните стойности, получени при палеостоматологичното проучване на населението по българските земи през епоха на същинското средновековие⁹. При населението от Дръстър кариозната поразеност е проявена още при млечните зъби, в първа детска възраст (инфанс I – до 7 години). Общо при млечните съзъбия кариесният интензитет е 2.31, а кариесната фреквентност – 28.57. При постоянните зъби кариес се намира още при децата от втора детска възраст (инфанс II – 7-14 години), значително се увеличава в юношеска (ювенис) и млада (адултус) възраст и достига своя максимум в зряла възраст.

Прави впечатление не само разпространеността, но степента на поразеност на кариозния процес. Преобладават дълбоките кариозни форми. При 26 % от засегнатите зъби кариозният процес е разрушил емайловия пласт и е навлязъл дълбоко в дентиновия слой. Впечатляващ е и големият брой на

радекси в съзъбията (при повече от 36 % от засегнатите зъби кариозният процес е разрушил цялостно зъбните корони и са останали само зъбните корени). Този процес е ярко изразен още в млада възраст, където почти половината (45 %) от кариозните зъби са корени. Голям е и процентът на усложненията на кариозния процес в подлежащите на зъба тъкани. При приблизително една трета (32 %) от кариозните зъби се наблюдават различни по големина и форма грануломатозни лезии. При популацията от Дръстър се наблюдава ясно изразена междуполова диференциация по отношение на разпространеността и степента на поразеност на кариозния процес. При мъжете кариозните лезии са не само по-често срещани (кариесен интензитет – 13.55 и индекс на кариозността – 10.97, срещу 11.66 и 9.40 при жените), но и по-често срещани са дълбоките кариозни форми (кариес профунда – 51 %), както и грануломатозните лезии (68 %).

Преобладаването на дълбоките форми на кариозното разрушаване при проучваната популация, както и големият процент на цялостното разрушаване на зъбните корони (наличието на радикали в съзъбията) и на късните последици на кариозния процес (грануломи), показва бързото развитие на кариеса в резултат на намаляла резистентност на зъбните тъкани. При 27 % от проучените постоянни съзъбия се наблюдават пародонтопатии – междузъбните костни израстъци са стопени и са се образували дълбоки костни джобове (Обр. 18). Появата на пародонтопатии още в млада, даже в юношеска възраст, дава основание на твърдението, че алвеоларната остеопороза е резултат на патологична резорбция, а не на сенилна атрофия.

Данните от палеодемографското, палеопатологичното и палеостоматологичното проучване свидетелстват, че социално-битовите условия не са били много благоприятни за средновековната популация от Дръстър.

Остеометричното изследване¹⁰ показва ясно изразен полов диморфизъм, силно подчертан при тръбните кости на посткраниалния скелет. Костите на крайниците при мъжките скелети са масивни (често много масивни при долните крайници), с добре изразен релеф на залавните места на мускулатурата и подчертан робустицитет, което свидетелства за добре развита мускулатура. В болшинството от случаите рубрикацията на платимеричния индекс на бедрените кости е платимерия, а на платикнемичния индекс на големите подбедрени кости – платикнемия. При платоленичния индекс на лакътната кост, най-често срещана характеристика е платоления, но не са малко и случаите с характеристика – еуроления.

Ръстът при мъжете, изчислен на базата на дължинните размери на костите на крайниците (по метода на Мануври¹¹) е в границите на категория „над среден“ – 167.4 см, с вариационен диапазон – 161.8 – 177.8 см. Най-често срещани в мъжката серия ръстови категории са „над среден“ и „висок“ (Табл. 3). Те се намират при 66.7 % от проучените случаи. При жените костите на крайниците са средно масивни, често грацилни (даже много грацилни при някои от костите на горните крайници), със слабо изразен (или загладен) релеф на залавните места на мускулатурата. Характеристиката на

платимеричния индекс при бедрените кости, най-често е платимерия, а при големите подбедрени кости доминираща рубрикация на платикнемичния индекс е платикнемия. При лакътните кости платоленичният индекс е предимно с характеристика – платоления. Ръстът при жените е в диапазона на категория „среден“ – 155.2 см (минимум 143.4 – максимум 164 см).

Индексите на телесните пропорции и при двата пола са със средни стойности (Табл. 4), като единствено при хумерофеморалния индекс се наблюдават по-силно проявени междуполови различия.

Анализът на краниометричните и скопични белези¹² показва изразен полов диморфизъм единствено по отношение на масивността и конфигурацията на черепите. При обобщени метрични (Табл. 5) и индексови (Табл. 6) характеристики, съществени междуполови различия не се наблюдават. При мъжете черепите са масивни, с добре изразен супраорбитален и окципитален релеф. В болшинството от случаите формата на неврокраниума е овоидна, но се срещат и пентагонидни форми. Черепната дължина е голяма, като варира в широки граници (от средна – до много голяма). Черепната ширина е с по-малък вариационен диапазон, като преобладават средните широчинни стойности. Най-силно варират височинните размери (от базион и порион). Срещат се както малки и средни, така и големи и много големи черепни височини. Изразената вариабилност на черепните измерения предопределя и голямо разнообразие при основните индексови характеристики.

Като цяло мъжката серия се характеризира като мезокран, ортокран и метриокран. Най-често срещана при черепния индекс е мезокraniaта. Но е необходимо да се отбележи, че 26 % от черепите са долихокрани, а брахикraniaта е рядко явление (1.5 %). Височинно-дължинният индекс от базион (17:1) е предимно с характеристика ортокран, но и хипсикraniaта е често срещана (при 30 % от случаите). По-различна е картината при височинно-дължинния индекс от порион (20:1). Преобладаваща е ортокraniaта, но еднакво често се срещат и индексовите характеристики – хамекран и хипсикран. Вътрегруповият анализ показва голяма вариабилност на височинно-ширинния индекс както от базион (17:8), така и от порион (20:8). И при двата индекса доминираща е метриокraniaта (60 % от случаите), но често срещана е и тапейнокraniaта (36 %). Акрокraniaта е рядко явление.

При жените черепите са относително грацилни, със слабо изразен релеф в челната и тилната области. Формата на неврокраниума най-често е овоидна, а на второ място по честота – сфеноидна. В болшинството от случаите за женските черепи са характерни големите дължинни и широчинни размери. Но докато дължинните размери варират в границите на категориите „среден“ и „голям“, вариабилността на широчинните размери е в по-широк диапазон. Срещат се както тесни, така и средно широки и широки черепи. Черепните височини варират между категориите „среден“ и „голям“, като най-често срещани са граничните стойности. И при женските черепи основните черепни индекси се отличават с голяма вариабилност.

Вътрегруповият анализ показва, че при жените черепният индекс варира от мезокран до хипербрахикран, като 60 % от проучените черепи са

мезокранни. Специфични за женската серия са различията в характеристиките на височинно-дължинните и височинно-ширинните индекси от порион. Те съответно са орто- и метриокран и хипси- и тапейнокран. Вътрегруповият анализ показва най-големи вариации при височинно-ширинния индекс от порион. Почти еднакво често срещани са индексовите характеристики тапейнокран и акрокран, при явното доминиране на метриокранните черепи (при 59 % от случаите).

Обобщената характеристика на неврокраниума при женската серия е мезокран, ортокран (по индекс 17:1), хипсикран (по индекс 20:1), метриокран (по индекс 17:8) и тапейнокран (по индекс 20:8).

И при двата пола челата са със средни широчинни размери и правоъгълна форма. При мъжете челната кост обикновено е силно наклонена назад и с добре изразен надочен релеф. При жените челата най-често са изправени и със слабо изразен релеф. Междуполови различия не се наблюдават при характеристиките на напречния фронт-париетален индекс. И при мъжете, и при жените преобладава метриометопията, но и характеристиката евриметоп е често срещана. И при двата пола формата, размерите и релефа на тила са с голяма вариабилност. При мъжете преобладават големите широчинни размери на тилната кост, добре изразения окципитален релеф (среден бал за развитието на тилния израстък – 4.5) и бомбираната форма. Често срещани обаче са и покривообразните форми (при 30 %). При жените най-често тилната кост е със средни размери (при 25 % от случаите – те са малки, а при 15 % – големи), слабо изразен релеф (тилен израстък, средно – 1.5) и заоблена форма.

Анализът на основните измерения и индекси на лицевия дял на черепите не показва съществени междуполови различия, но откроява наличието на големи вътрегрупови вариации. И при двата пола с най-голям вариационен диапазон са лицевите височини (цяла височина на лицето и горнолицева височина). Както при мъжете, така и при жените, цялата височина варира от малка до много голяма, като преобладават средните стойности (38 % при мъжете и 42 % при жените). При горнолицевата височина и при двата пола също доминират средните стойности, но в почти еднакъв процент се срещат както много малки, така и много големи височинни размери.

С голяма вариабилност са и широчинните размери на лицето. И при двата пола това най-ясно е проявено при среднолицевата ширина. При мъжете честотата на малките, средните, големите и много големите размери е приблизително еднаква. При жените преобладават средните стойности, но с еднаква честота се срещат както малки, така и много големи стойности. При горнолицевата ширина и при двата пола доминират средните стойности, но с наличие както на малки, така и на много големи размери.

Скуловата ширина и при мъжете, и при жените е предимно със средни стойности (съотв. при 55 % от мъжките и 52 % от женските черепи), но често срещани са и останалите категории. Съотношенията между височинните и широчинните лицеви размери не показват съществени междуполови разли-

чия. При лицевия индекс (47:45) и при двата пола преобладаващи са характеристиките мезопрозоп (при 40 % от мъжките и 43 % от женските черепи), като вариациите при жените са от хипереврипрозоп до хиперлептопрозоп, а при мъжете – от еврипрозоп до хиперлептопрозоп. При горнолицевия индекс (48:45) и при двата пола най-често срещана е индексовата характеристика мезен (при 51 % от мъжете и 58 % от жените), но и при мъжете, и при жените еднакво често се срещат характеристиките евриен и лептен.

Единствените междуполови различия при съотношенията между височинните и широчинните размери на лицето се наблюдават при маларния лицев индекс (47:46). При мъжете преобладават индексовите характеристики ортопрозоп, като вариабилността е в границите на хиперхамепрозоп – лептопрозоп. При жените доминираща е хамепрозопията, като вариационния диапазон е между хиперхамепрозоп – ортопрозоп. При маларния горнолицев индекс (48:46) и при двата пола преобладаваща е хамепрозопията.

При метричния анализ беше акцентирано върху таксономично важните белези на лицевия дял – размер и форма на орбитите, размери на основата на носа, степен на изпъкване на носовите кости, дълбочина на кучешката ямичка и ъглите на лицевата профилировка.

Голям разнообразие се наблюдава при оформянето на орбитите. При мъжете преобладават средновисоките, ъгловати по форма орбити (при 39 % от случаите), но се срещат често и високи, окръглени орбити (при 27 %), характерни за монголоидната раса. При жените доминират ниските, ъгловати орбити (при 53 % от случаите), като се срещат, макар и в по-малък процент в сравнение с мъжете, и високи, окръглени орбити (при 16 %). И при двата пола орбитите са предимно със средни широчинни размери. Но докато при мъжете орбиталните ширини варират от много малки до големи, при жените вариационния диапазон е малки – много големи.

С голяма вариабилност са и характеристиките на орбиталните индекси, изразяващи съотношението между широчинните и височинни размери на орбитите. И при двата пола преобладаваща е мезоконхията, но и характеристиките хамеконх и хипсиконх са често срещани. Съществени междуполови различия не се наблюдават при размерите на носовия отвор, но при вътрегруповия анализ става ясно, че при женските черепи вариабилността е в много по-широк диапазон. Докато при мъжете ширината на носовия отвор варира от малка до голяма, с доминиращи средни стойности, то при жените се срещат както много малки и малки, така и големи и много големи ширини, но все пак с превес на средните стойности (при 39 % от случаите).

И при височинните размери на носовия отвор, по-голяма вариабилност има при женските черепи. При тях вариационният диапазон е от много малък до много голям, като средната стойност е на границата между категориите „среден“ и „голям“. При мъжете височината на носовия отвор варира от малка до голяма, като при 48 % от случаите размерът е в категория „среден“.

Голямата вариабилност в размерите на носовия отвор проличава и при вътрегруповия анализ на стойностите на носовия индекс. И при двата пола

преобладаваща характеристика е мезорин (38 % при мъжете и 32 % при жените). Но докато при мъжките черепи еднакво често се среща и лепторинията и хамеринията, то при женските черепи вариационният диапазон е от лепторин до хиперхамерин. Формата на носовия отвор при жените е предимно сърцевидна, докато при мъжете преобладават крушовидните форми.

С по-голямо разнообразие се отличават формите на носовите кости. При жените най-често срещани са вдлъбнатите форми (49 %), докато при мъжете с почти еднаква честота се наблюдават както прави и вдлъбнати, така и гърбати по форма носови кости. Подчертани междуполови различия има при оформянето на долния край на носовия отвор, което също е важен в таксономично отношение белег. При жените преобладаващи са антропинните форми (при 73 %). При мъжките черепи най-често срещани са антропинните форми, но и процентът на предносните ямки също е голям (31 %). Предносните ямки показват наличие на монголоидни примеси в проучваната популация.

Големи индивидуални вариации се наблюдават при размерите на носовите кости. Това предопределя и голямата вариабилност при дакриалните и симотичните индекси. При дакриалния индекс вариантите и при двата пола са в границите на малък – среден – голям – много голям, с превалиране на големите стойности, докато при симотичния индекс най-често срещани са, характерните за европейската раса, големи и много големи стойности. С голям вариационен диапазон са индивидуалните стойности на изпъкналостта на носовите кости спрямо профилната линия. И при двата пола ъгълът (75°) варира от малък до много голям, но преобладаващи са добре профилираните носови кости.

Друг белег, по който също се отчита наличието на монголоидни белези е дълбочината на кучешката ямичка. При проучената популация този белег силно варира, особено при мъжете, при които се срещат както малки, така и много големи стойности. При жените най-често срещани са средно дълбоките (47 %) и дълбоките (30 %) кучешки ямички, докато при мъжете преобладаващи са средните (38 %) и плитките (30 %) форми. С вътрегрупови различия се отличават и стойностите на назомаларния ъгъл и зигомаксиларния ъгъл, характеризиращи профилировката на лицето. И при двата пола предимно срещани са малките стойности, което показва, че в серията преобладават черепите с добре профилиран лицев дял. Само при 19 % от мъжките и 12 % от женските черепи назомаларният ъгъл е с големи стойности, което показва известно отслабване на хоризонталната профилировка в горната част на лицето.

Обобщената характеристика на основните лицеви индекси определя серията от Дръстър като ортогнат, мезопрозоп, ортопрозоп (хамепрозоп при жените), мезен, хамепрозоп, мезоконх и мезорин.

С голяма междуполова и вътрегрупова вариабилност се отличават долночелюстните кости. Междуполовите и вътрегруповите различия са както по отношение на метричната и индексова характеристика, така и по

отношение на конфигурацията на долните челюсти. При мъжете мандибулите са масивни, с добре изразен релеф на залавните места на дъвкателната мускулатура и с преобладаващо големи дължинни, широчинни и височинни размери. При жените долните челюсти са относително грацилни със средно (често слабо) изразен релеф. Болшинството от стойностите на основните долночелюстни размери са в границите на среден – голям. Брадичките и при двата пола са предимно средно изпъкнали, с четвъртита при мъжете и триъгълна при жените форма. С вътрегрупови и междуполови вариации се отличават и стойностите на мандибуларния ъгъл (79). При мъжете преобладаващи са средните стойности на ъгъла, като вариациите са в границите малък – среден – голям. При жените доминиращи са големите стойности, като вариационният диапазон е среден – голям – много голям.

Анализът на обобщената краниометрична характеристика на проучената серия показва значителна вариабилност на някои от основните черепни и лицеви измерения и индекси. При някои от тях колебанията между минималните и максималните стойности са изключително високи. Всичко това свидетелства за многообразието на антропологичните типове при средновековната популация от Дръстър.

Сравнителният анализ на краниометричните данни на популацията от Дръстър показва, че при основните черепни и лицеви измерения и индекси не съществуват съществени различия от обобщените данни за населението живяло по българските земи през епохата на същинското средновековие и конкретно – периода XII – XIV в.¹³

С голямо разнообразие се характеризира расовата типология на проученото население от Дръстър. Като цяло популацията е метисна между европейдната и монголоидната раса. Данните от расово-типологичния анализ¹⁴ показват, че 59 % от черепите са носители на чисто европейдни расови белези. При приблизително 39 % от проучените случаи се наблюдават, изразени в различна степен, монголоидни примеси, но без да е налице групирането им в монголоиден комплекс. Монголоидните белези са по-често и по-ярко изразени при мъжките черепи. Пъстротата на расово-типологичната картина се обуславя предимно от голямото разнообразие от расови типове и варианти на европейдната раса. Доминират белезите на медитеранската раса (38 %), като грацилните ѝ форми се наблюдават предимно при жените, докато при мъжете превалират грубите медитерански белези. Със сравнително голяма честота се наблюдават и белезите на динарската раса, но предимно примесени към белезите на медитеранската раса (Обр. 19). Ясно проявени са белезите на северния расов ствол, и то предимно при мъжките черепи (Обр. 20).

Необходимо е да се отбележи, че в проучваната популация преобладават контактните расови типове, образувани както от смесването на различните типове и варианти на европейдната раса, но и предимно при метисацията на европейдната и монголоидната раса (Обр. 21 а, б). Проучването на контактните расови типове показва, че в болшинството от случаите мон-

голоидните белези са силно примесени към европеидните и е невъзможно да се определи основният расов тип. В такива случаи говорим общо за хибридна форма, резултат от продължително биологично смесване между представителите на европеидната и монголоидната раса.

Анализът на расово-типологичната характеристика показва, че при средновековното население на Дръстър най-многобройни са тракийските елементи, за които са характерни белезите на медитеранската и динарската раса. Наличието на монголоидни белези в контактните расови типове (предимно медитерански с монголоидни) доказват прабългарското присъствие. Наличието на расови типове от северния расов ствол, представя славяните, но вече смесени с траки и прабългари.

БЕЛЕЖКИ

¹ Ангелова, С., О. Манчева, Г. Атанасов, В. Пенчев. Разкопки в националния археологически резерват Дръстър – Силистра. – Археологически открития и разкопки през 1986 година. Разград, 1987, с. 195.

² Acsadi, G., J. Nemeskeri. History of Human Life Span and Mortality. Budapest, Akad. kiado, 1970.

³ Кондова, Н., С. Чолаков. Динамика на демографските процеси в средновековна България. – Българска етнография, 1990, № 5, 25-32.

⁴ Кондова, Н., С. Чолаков, П. Боев. Палеодемографски данни за населението на средновековна България. – Интердис. изсл. АИМ-БАН, 2, 1978, с. 28.

⁵ Чолаков, С., Н. Кондова, П. Боев. Биологична реконструкция на средновековното население на Кабиле. – В: Сб. Кабиле, 2, 1991, с. 141.

⁶ Кондова, Н., С. Чолаков. Цит. съч., с. 26.

⁷ Демография на България. С., 1974, 310-314.

⁸ Рохлин, Д. Болести древних людей. М.-Л., 1965.

⁹ Чолаков, С., П. Боев, Н. Кондова. Палеоантропологични данни за зъбно-челюстните заболявания на средновековното население по българските земи. – Материали от II национален конгрес по история на медицината. Велико Търново, 1985, 272-274.

¹⁰ Алексеев, В. Остеометрия. М., 1966.

¹¹ Пак там, 223-225.

¹² Martin, R., K. Saller. Lehrbuch der Anthropologie. Bd.1. Stuttgart, 1957; Алексеев, В., Г. Дебец. Краниометрия. М., 1964.

¹³ Кондова, Н., С. Чолаков. Брахицефализацията и миграционните процеси в българските земи от неолита до късното средновековие. – Българска етнография, 1991, № 1, с. 55, табл. 2.

Постъпила 25 юни 1993 г.

ТЕКСТ КЪМ ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Диаграма на относителната честота на смъртността при средновековната популация от Дръстър.

Обр. 2. Диаграма на продължителността на предстоящия живот при средновековната популация от Дръстър.

Обр. 3. Торако-лумбална спондилоза, с различни по големина екзостози.

Обр. 4. Торако-лумбална спондило-артроза, със силна деформация на прешленните

тела и големи клюновидни екзостози по ръбовете им.

Обр. 5а. Торако-лумбална спондило-артроза, с мостовидни вкостявания на съседни прешленни тела.

Обр. 5б. Лумбална спондило-артроза, с местовидни вкостявания на съседни прешленни тела.

Обр. 6. Лумбална спондило-артроза, с анкилозиране на прешленните тела и на интра-вертебралните стави.

Обр. 7. Артрозни изменения в колянна става.

Обр. 8. Артрозни изменения в лакътната става.

Обр. 9а. Силно изразени артрозни изменения в тазобедрената става.

9б. Рентгенограма на същия случай.

Обр. 10. Артрозни изменения в глезенната става.

Обр. 11. Вродена аномалия – вродена анкилоза между съседни прешленни тела.

Обр. 12 а, б. Заздравели фрактури на лакътни кости, локализирани в различни части на диафизата.

Обр. 13а. Комбинирана фрактура на костите на предмишницата, зараснали под ъгъл.

13б. Рентгенограма на същия случай.

Обр. 14. Заздравяла импресионна фрактура на челната кост.

Обр. 15. Заздравяла импресионна фрактура на теменната кост.

Обр. 16. Анкилозиране на кости на предмишницата при посттравматичен възпалителен процес.

Обр. 17. Силно изразена орбитална остеопороза при жена в млада възраст.

Обр. 17б. Силно изразена орбитална остеопороза при детски череп.

Обр. 18. Силно проявена пародонтоза, с образуване на костни джобове.

Обр. 19. Мъжки череп. Динаро-медиетерански расов тип.

Обр. 20. Мъжки череп. Северен расов тип, с примеси на монголоидната раса.

Обр. 21а. Мъжки череп. Медиетерански расов тип, с монголоидни примеси.

Обр. 21б. Женски череп. Динаро-медиетерански расов тип, с монголоидни примеси.

Т а б л и ц а 1

СТОМАТОЛОГИЧЕН СТАТУС НА ЧЕРЕПИТЕ ОТ СРЕДНОВЕКОВНАТА ПОПУЛАЦИЯ ОТ ДРЪСТЪР

1. МЛЕЧНИ ЗЪБИ

Възрастова група	Брой съзъбия	Налични зъби	Загубени постмортално	Зъбен камък	Повърхностен кариес	Средно дълбок кариес	Дълбок кариес	Кариозни зъби	Съзъбия с кариозни зъби	Идеална сума зъби	Действителна сума зъби	Кариесен интензитет	Кариесна фреквентност	Индекс на кариозността	Археол. дент. индекс
Инфанс I	10	146	38	-	2	-	-	2	2	184	184	1.37	20.00	0.23	79.35
Инфанс II	11	114	21	0.04	1	3	-	4	4	135	135	3.51	36.36	1.27	84.4
Общо	21	260	59	0.02	3	3	-	6	6	319	319	2.31	28.57	0.66	81.50

Стоматологичен статус на черепите от средновековната популация от Дръстър. II. Постоянни зъби

Таблица 2

Възрастова група	Пол	Брой съзъбия	Налични зъби	Загубени антемортем	Загубени постмортем	Зъбен камък	Алвеолар атрофия	Зъбно абразиво	Повърхностен кариес	Средно дълбок кариес	Дълбок кариес	Корени	Кариозни зъби	Съзъбия с кар. зъби	Гранулами	Идеална сума зъби	Деиститетна сума зъби	Кариесен интензитет	Кариесна фреквентност	Индекс на кариозността	Археол. дент. индекс	Пародонтопатии
Инфанс II	-	11	131	-	20	0,09	-	-	2	-	-	-	2	2	-	151	151	1,53	18,18	0,28	86,75	-
Ювенис	-	7	166	-	29	0,86	0,29	-	4	2	-	-	6	3	-	195	195	3,61	42,86	1,55	85,13	1
Адултус	♂♂	6	159	3	30	1,67	2,50	1,83	4	1	3	1	9	4	4	192	189	5,66	66,67	3,77	84,13	1
	♀♀	10	285	12	23	1,90	2,40	2,50	2	4	4	15	25	6	9	320	308	8,77	60,00	5,26	92,53	1
Матурус	♂♂	13	301	73	42	1,96	3,19	3,27	6	11	15	19	51	11	25	416	343	16,94	84,61	14,34	87,75	5
	♀♀	15	355	70	55	1,93	3,00	3,13	7	12	14	17	50	13	7	480	410	14,08	86,67	12,21	86,85	5
Сенилис	♂♂	2	27	37	-	2,25	4,00	3,50	-	1	3	2	6	2	5	64	27	22,22	100,00	22,22	100,00	1
	♀♀	6	89	98	5	2,00	3,67	3,83	2	2	2	4	10	3	1	192	94	11,23	50,00	5,62	94,68	-
Общо		70	1513	293	204	1,53	2,25	2,22	27	33	41	58	159	44	51	2010	1717	10,51	62,86	6,60	88,12	14

Таблица 3

КАТЕГОРИИ НА РЪСТА ПРИ СРЕДНОВЕКОВНАТА ПОПУЛАЦИЯ ОТ ДРЪСТЪР

Категории	Мъже		Жени	
	п	%	п	%
Нисък	-	-	3	8.82
Под среден	1	3.03	4	11.76
Среден	10	30.30	12	35.29
Над среден	14	42.42	8	23.53
Висок	8	24.24	7	20.59

Таблица 4

ИНДЕКСИ НА ТЕЛЕСНИТЕ ПРОПОРЦИИ ПРИ СРЕДНОВЕКОВНАТА ПОПУЛАЦИЯ ОТ ДРЪСТЪР

Означения	Индекси	Мъже		Жени	
		п	$\bar{X}$	п	$\bar{X}$
R:H	Радиохумерален	19	75.76	13	73.16
T:F ₁	Тибиофемурален	14	81.09	13	81.58
R-H:T-F ₁	Интермембрален	10	68.08	10	69.86
H:F ₁	Хумерофемурален	22	71.97	18	68.04
R:T	Радиотибиален	10	65.53	10	66.19

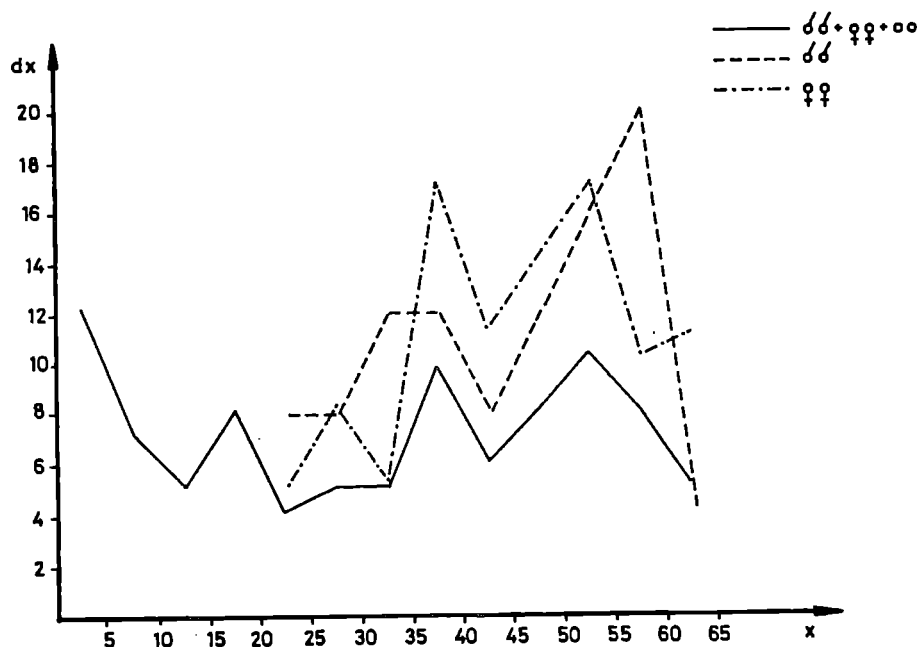
Таблица 5

ИЗМЕРЕНИЯ НА ЧЕРЕПИТЕ ОТ СРЕДНОВЕКОВНАТА ПОПУЛАЦИЯ ОТ ДРЪСТЪР

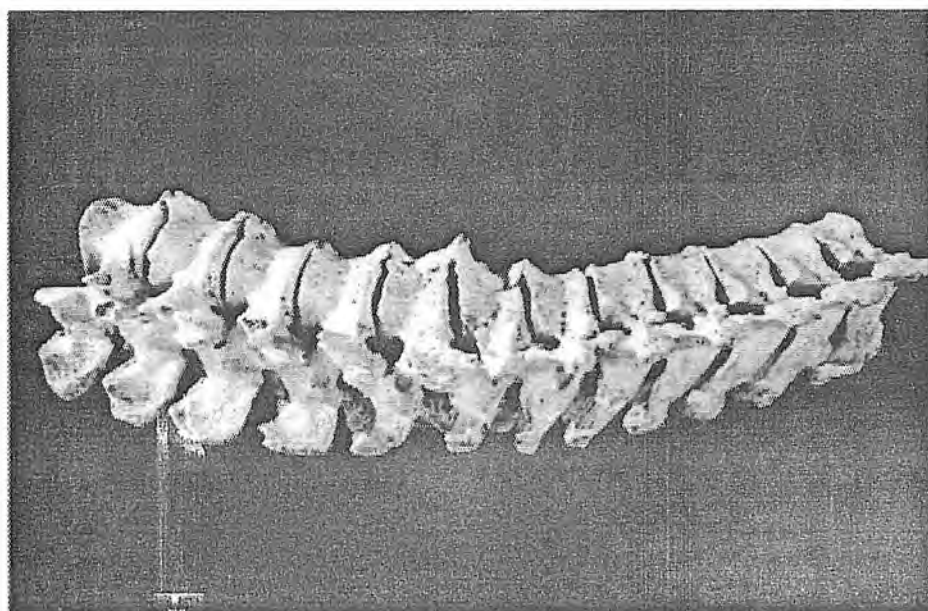
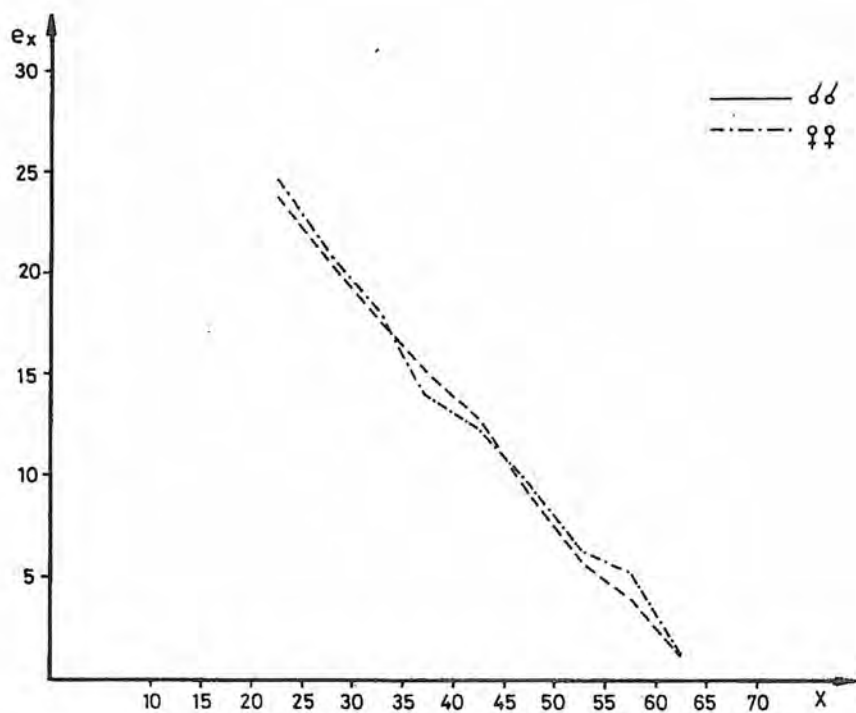
№	Мъже					Жени				
	п	min	max	$\bar{X}$	b	п	min	max	$\bar{X}$	b
1	20	179	198	185.0	5.33	25	164	185	176.2	5.41
5	14	95	115	104.1	4.57	19	91	107	97.1	3.95
8	20	132	154	142.9	5.40	25	126	143	140.0	5.10
9	21	88	102	97.9	3.76	25	89	101	94.2	2.87
10	21	108	119	116.1	3.98	25	98	123	111.3	5.08
17	15	129	145	136.1	4.71	18	123	139	130.8	5.21
20	20	109	120	114.8	3.50	24	100	118	111.1	4.64
40	14	93	106	99.6	4.86	18	86	101	92.2	4.38
77	15	129	149	138.8	5.20	19	131	146	139.5	5.01
Zgm.	15	120	133	125.6	3.70	19	119	135	127.9	4.24
43	20	99	112	104.9	4.18	24	95	107	102.2	5.18
45	14	126	147	134.0	4.81	20	118	139	125.2	5.60
46	16	84	106	96.2	5.37	21	86	103	93.4	4.11
47	14	108	131	119.6	5.70	18	97	121	108.1	5.37
48	17	65	81	70.8	4.19	21	58	74	66.1	4.12
51	17	39	45	41.8	1.80	22	38	44	40.3	1.56
51a	17	36	44	39.1	1.54	22	35	40	37.9	1.53
52	17	29	37	33.9	2.14	22	29	35	32.5	2.20
54	16	21	28	24.8	1.60	21	21	30	24.3	1.83
55	16	47	56	52.7	2.43	21	45	56	50.1	3.00
65	21	109	130	123.0	5.40	26	104	124	116.0	5.93
66	21	92	116	104.1	5.35	26	84	101	94.5	5.15
FC.	17	3	7	5.1	1.12	22	3	6	4.9	1.15
75 ₁	14	19	38	28.6	4.97	21	18	32	24.3	4.29
79	20	114	128	122.3	5.78	26	119	140	129.6	5.82

ИНДЕКСИ НА ЧЕРЕПИТЕ ОТ СРЕДНОВЕКОВНАТА ПОПУЛАЦИЯ ОТ ДРЪСТЪР

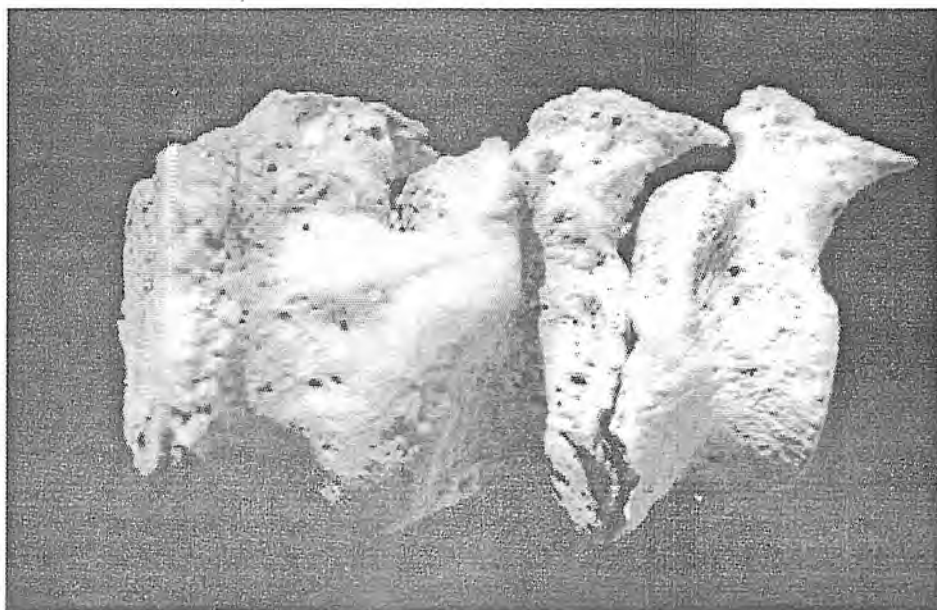
№	Мъже					Жени				
	n	min	max	X	b	n	min	max	X	b
8:1	20	67.9	84.4	77.3	3.50	25	70.5	87.3	79.5	3.60
17:1	15	65.7	82.0	73.6	3.21	18	68.4	82.4	74.2	3.28
17:8	15	83.4	104.5	95.2	4.32	18	84.9	106.5	93.5	5.14
20:1	20	56.7	66.6	62.0	2.47	24	56.7	68.9	63.1	2.31
20:8	20	72.5	88.1	80.3	3.08	24	75.9	93.5	79.9	3.93
9:8	20	63.5	77.8	68.5	2.97	25	63.3	72.7	67.3	2.20
Zgm : 77	15	80.7	98.8	90.6	3.98	19	83.9	97.2	91.7	3.35
40:5	14	86.9	105.3	95.7	4.30	18	86.3	108.6	95.0	4.41
47:45	14	81.1	100.2	89.3	4.41	18	75.1	96.3	86.4	5.40
47:46	14	109.8	132.6	124.3	5.62	18	106.4	129.9	115.7	6.28
48:45	14	46.1	60.4	52.8	3.02	20	45.8	61.4	52.8	3.68
48:46	16	65.0	80.9	73.6	4.57	21	63.1	82.3	70.8	4.87
45:8	14	86.6	98.4	93.1	3.47	20	85.6	96.6	89.4	3.46
52:51	17	69.3	90.5	81.1	4.91	22	71.0	91.0	80.6	5.00
52:51a	17	71.4	93.7	86.7	5.03	22	77.3	96.4	85.8	5.29
54:55	16	39.3	52.1	47.1	3.50	21	40.6	59.8	48.5	3.97
66:9	21	96.9	117.2	106.3	5.93	25	89.9	108.7	100.3	5.50
DS:49a	15	35.5	79.5	56.3	8.73	20	34.3	62.8	49.8	7.70
SS:57	16	40.7	68.2	53.2	6.08	20	30.6	65.7	43.3	8.58

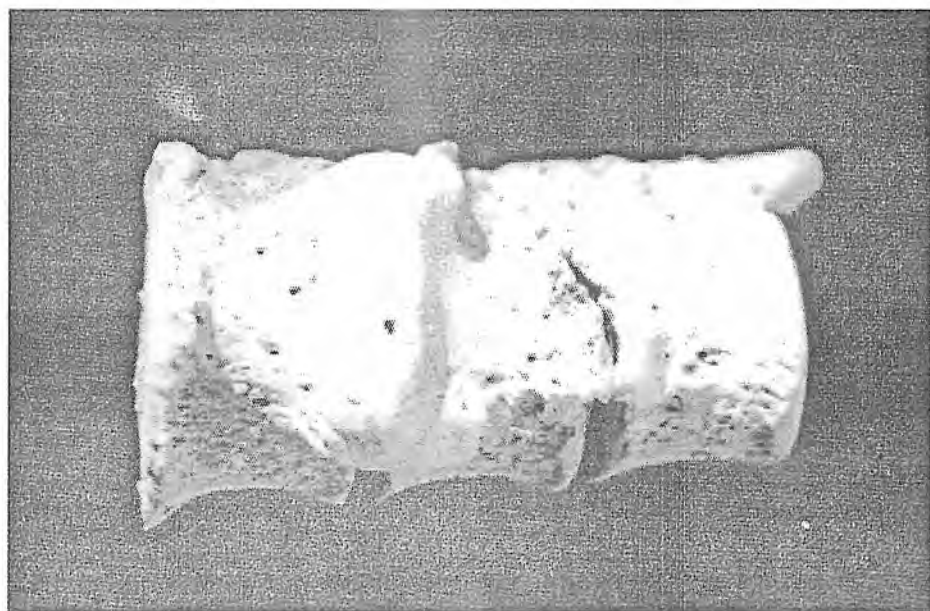
Обр. 1

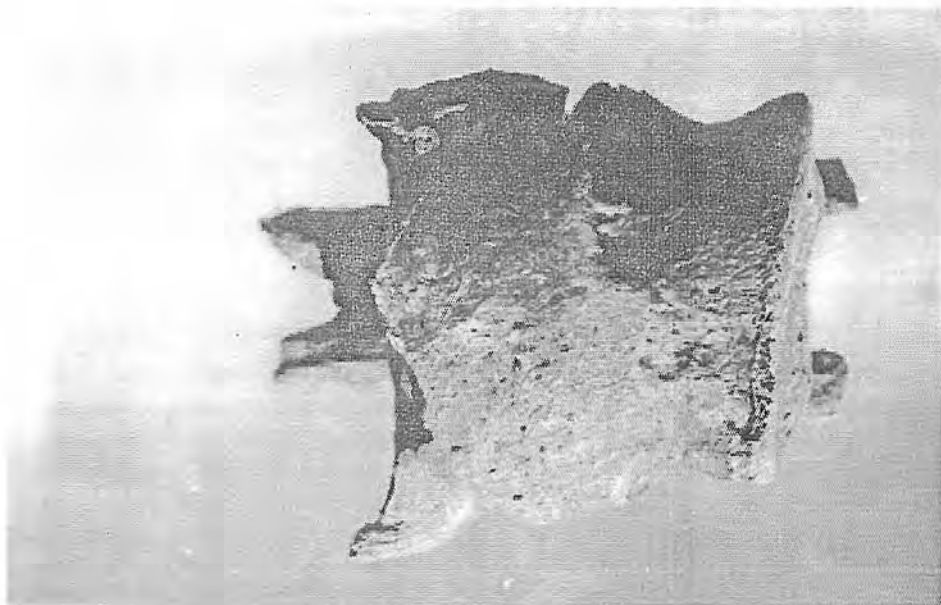
Обр. 3

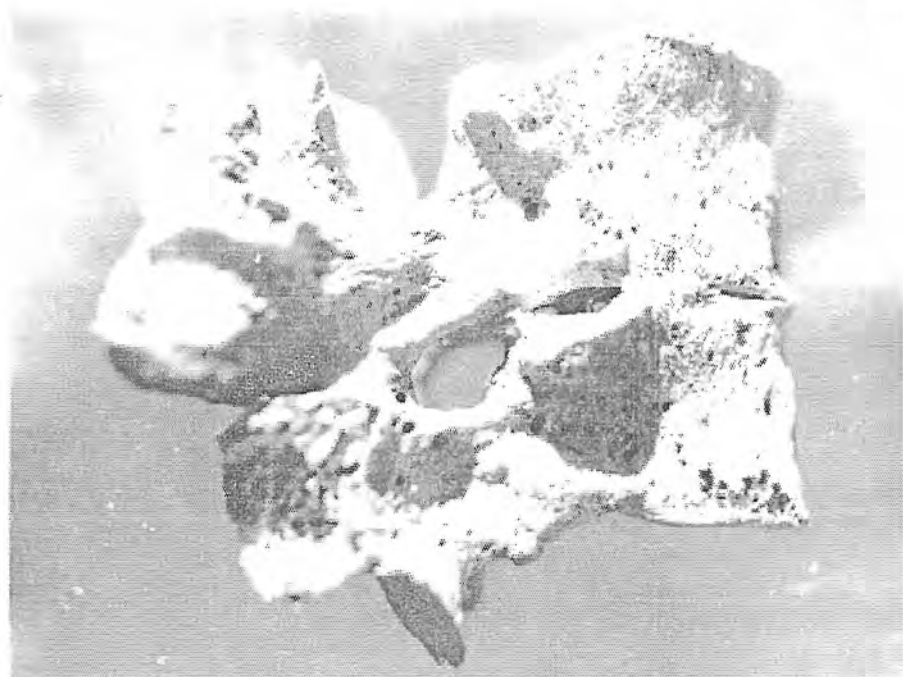
Обр. 4

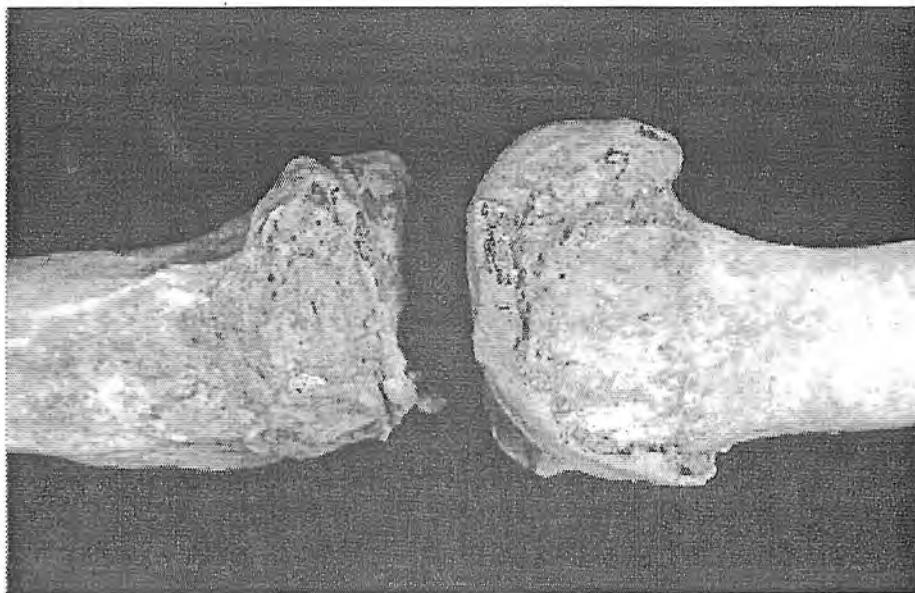
Обр. 5a

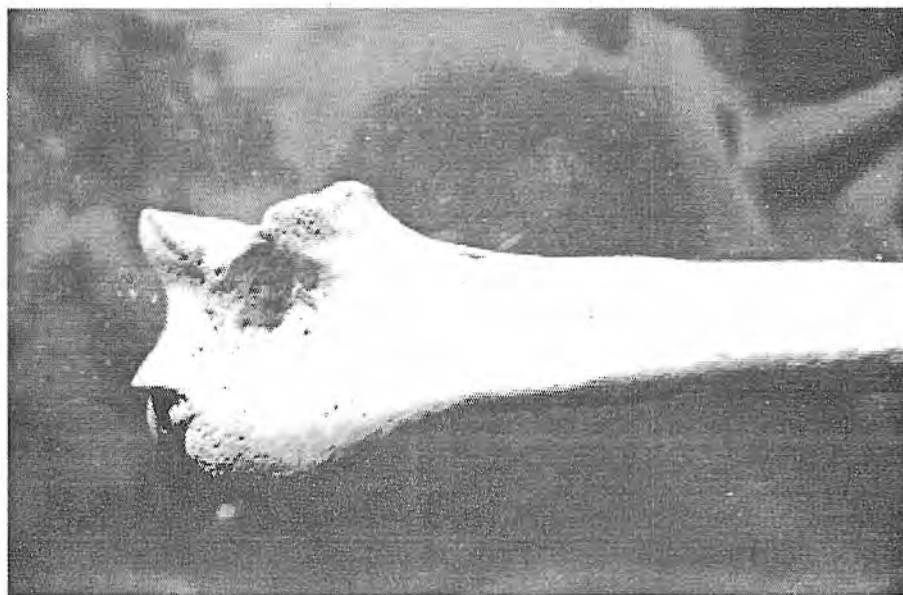
Обр. 56

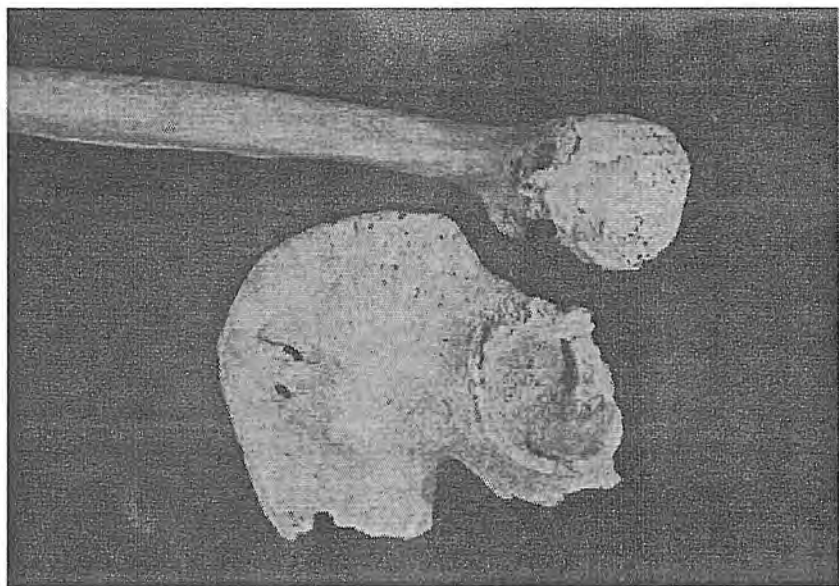
Обр. 6

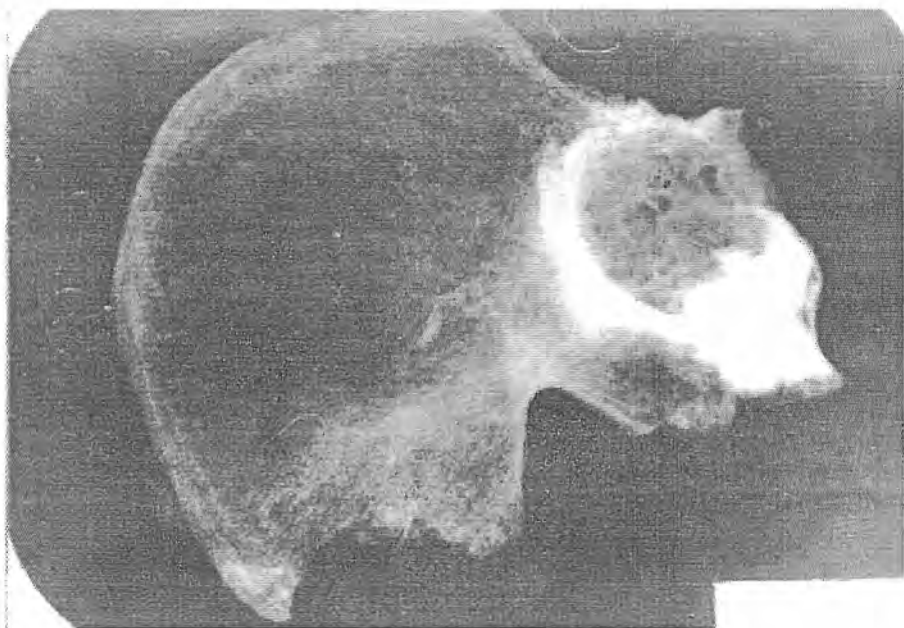
Обр. 7

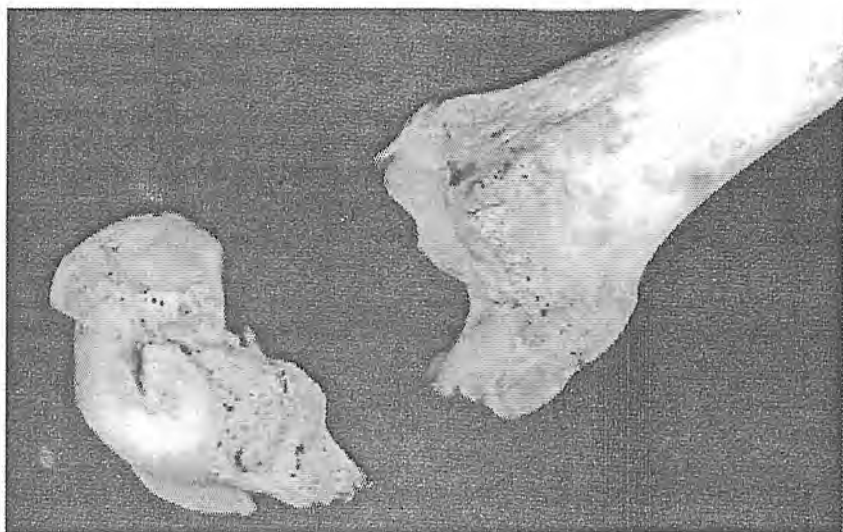
Обр. 8

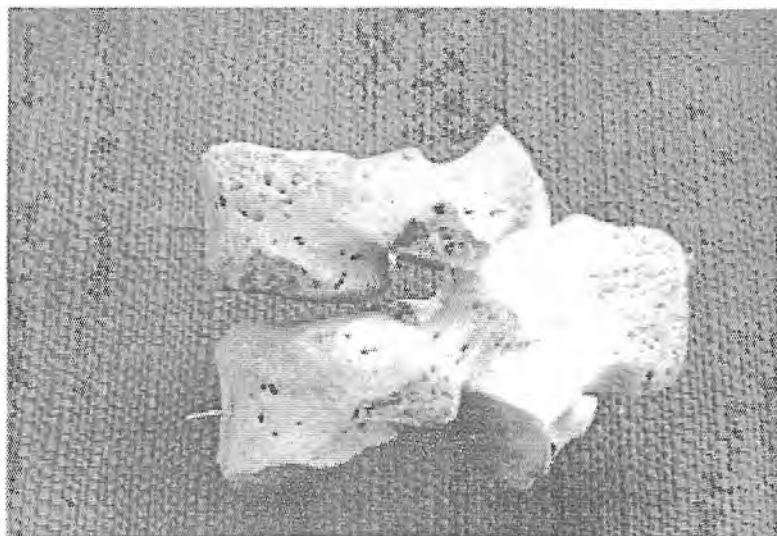
Обр. 9а

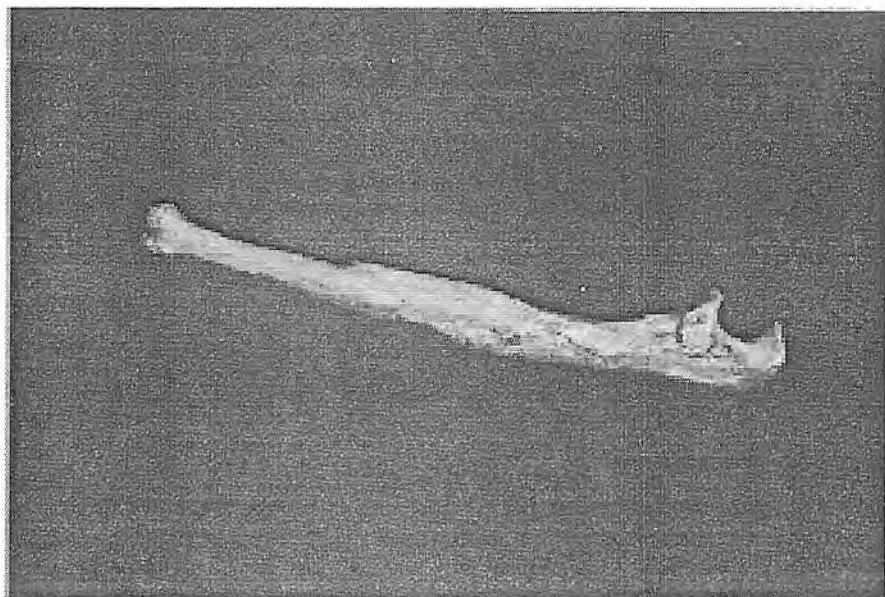
Обр. 9б

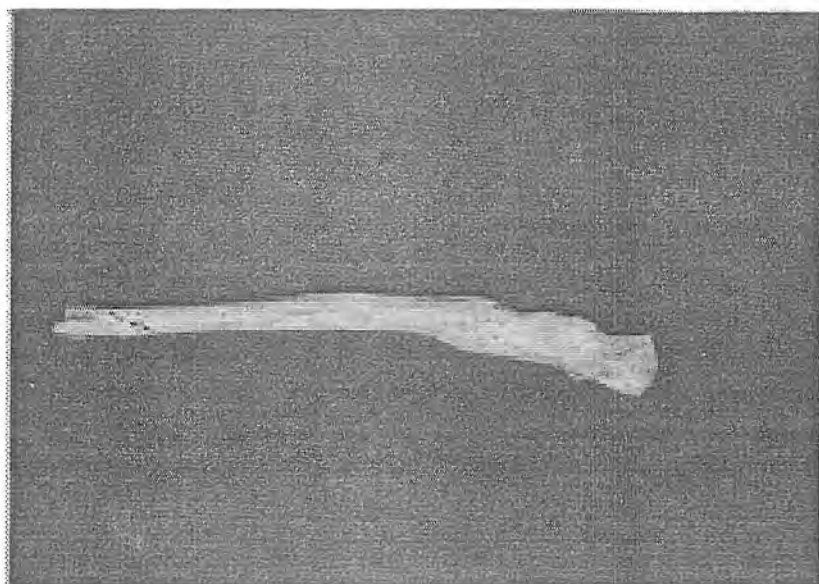
Обр. 10

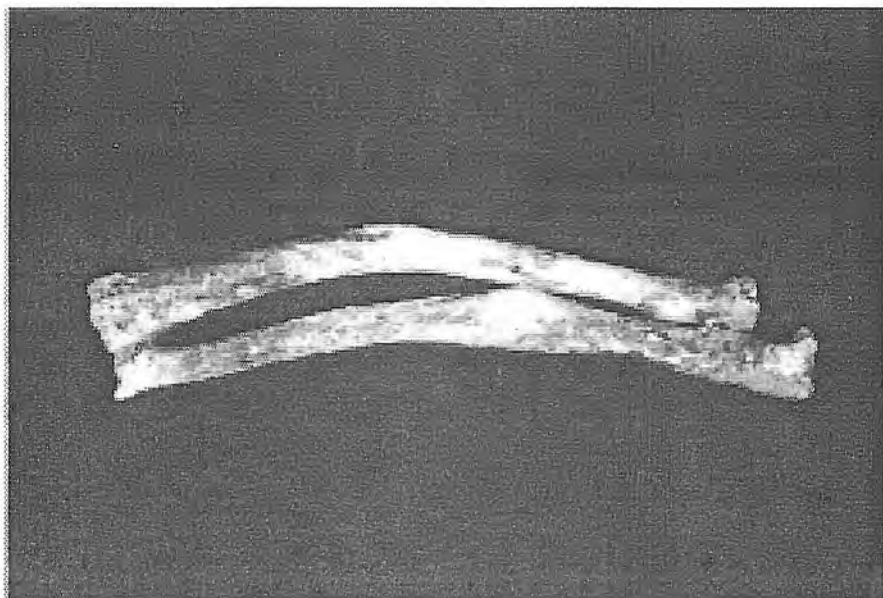
Обр. 11

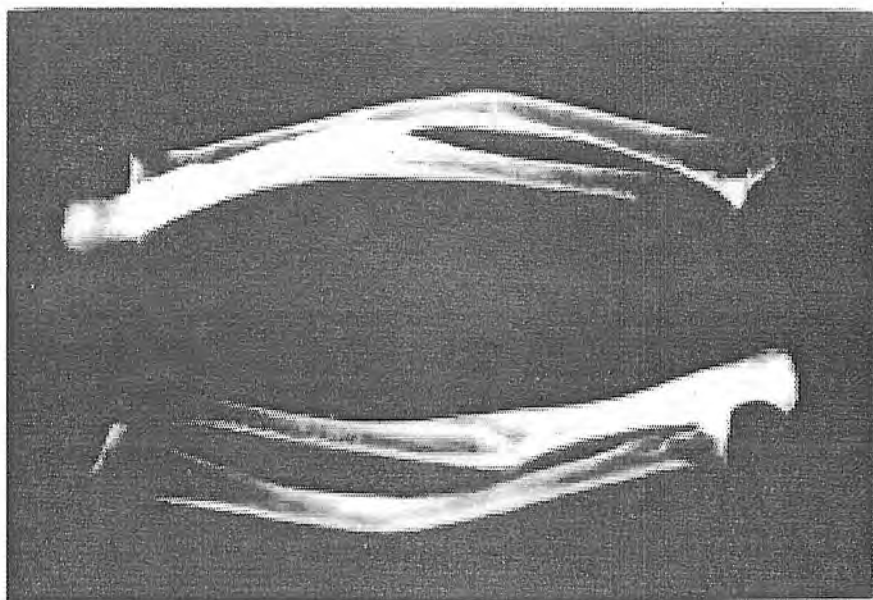
Обр. 12а

Обр. 12б

Обр. 13а

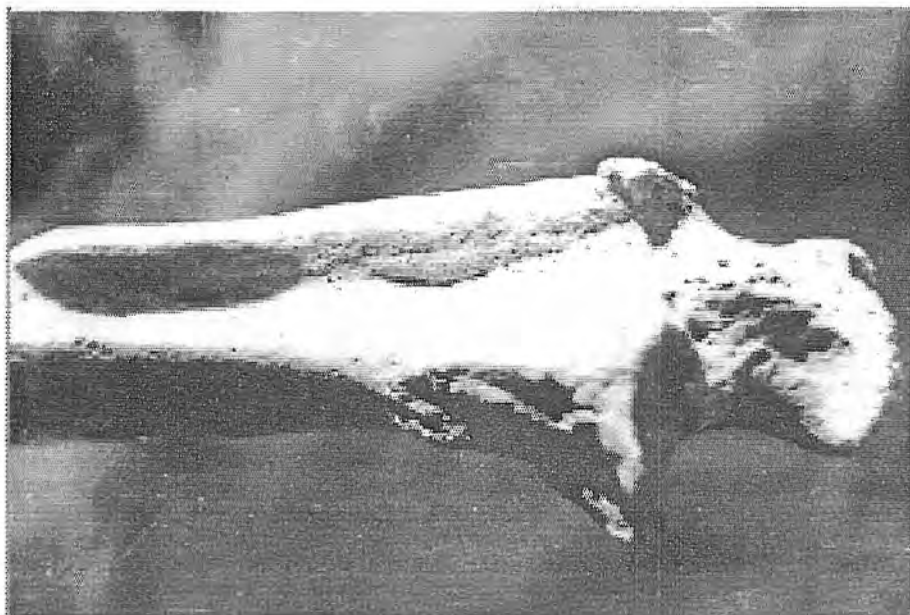
Обр. 13б

Обр. 14

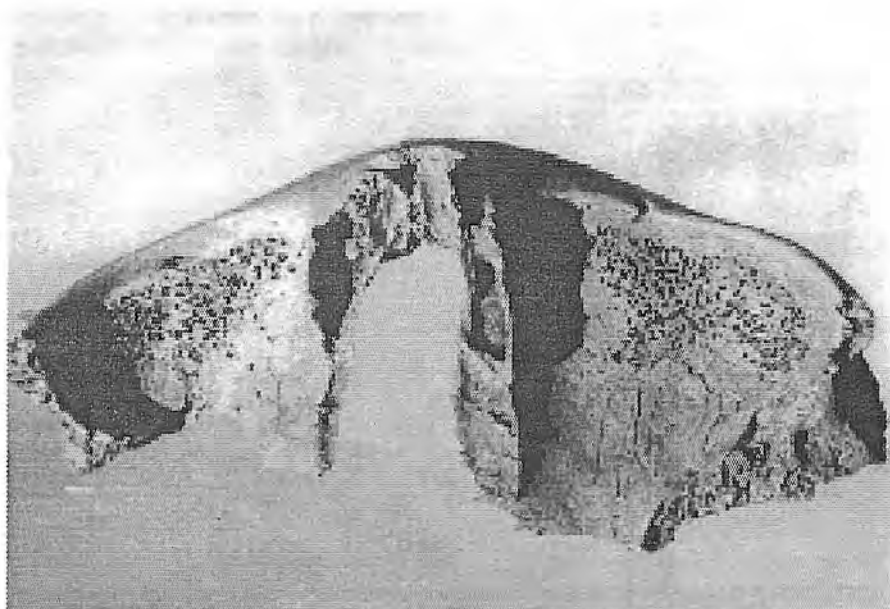
Обр. 15

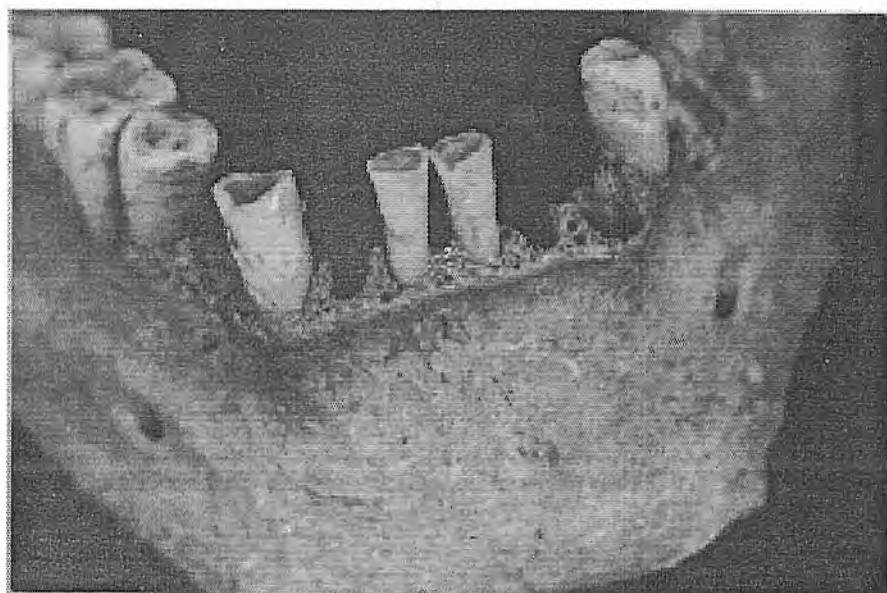
Обр. 16

Обр. 17a

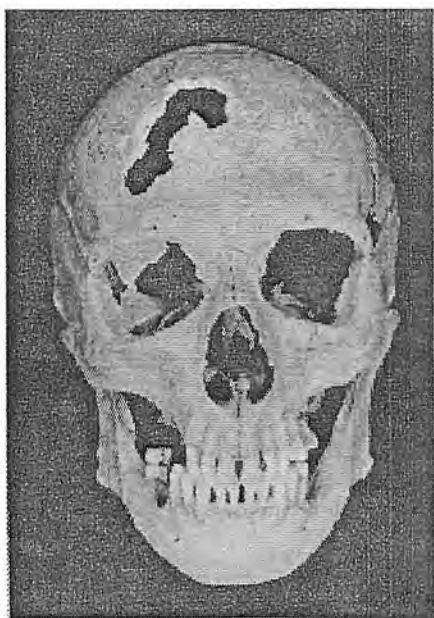
Обр. 176

Обр. 18

Обр. 19

Обр. 20

Обр. 21а

Обр. 21б

КЪМ КУЛТУРАТА И СОЦИАЛНАТА ХАРАКТЕРИСТИКА НА БЪЛГАРСКИЯ ФЕОДАЛЕН ГРАД ПРЕЗ XIII – XIV В. (ПО ДАННИ НА СГРАФИТО КЕРАМИКАТА)

ПАВЛИН ДИМИТРОВ

Павлин Димитров. К ВОПРОСУ О КУЛЬТУРНОЙ И СОЦИАЛЬНОЙ ХАРАКТЕРИСТИКАХ БОЛГАРСКОГО ФЕОДАЛЬНОГО ГОРОДА В XIII-XIV ВВ.
(ПО ДАННЫМ СГРАФИТТО КЕРАМИКИ)

В настоящей статье сграфитто керамика впервые рассматривается как один из источников исследования культурной и социальной характеристик болгарского средневекового города в XIII–XIV веках. Прослеживаются особенности, технологические и художественные качества этой керамики. Исследование позволяет выделить ряд основных признаков болгарского феодального города как производственного и культурного центра. К ним, по данным сграфитто керамики, относятся мастерские, способные осуществлять производственно-художественную деятельность, церковные школы, в которых усваивается определённая сумма практических знаний, и объединения (гильдии) ремесленников, которые зарождаются в XIV в. и постепенно приобретают ряд функций, стимулирующих развитие городской культуры. Именно в XIV в. сграфитто керамика численно доминирует в производстве керамических изделий, достигает вершины многообразия в художественном отношении и ясно отражает все признаки высокого профессионализма. Все это явственно говорит о прогрессе как самого ремесла, так и о развитии товаро-денежных отношений в Средневековой Болгарии.

Pavlin Dimitrov. TO THE CULTURAL AND SOCIAL CHARACTERISTIC OF THE
BULGARIAN FEUDAL TOWN DURING XIII-XIV C.
(BASED ON THE DATA OF SGRAFFITO POTTERY)

In this article for the first time the sgraffito pottery is examined as one of the sources for the cultural and social characteristic of the Bulgarian medieval town during XIII-XIV c. The peculiarities, the artistic value and the technological features of this pottery are traced herein. The research outlines some of the basic signs of the Bulgarian feudal town as a productional and cultural centre. Based on the data of sgraffito pottery they include the workshops, capable of productional and artistical activities, the schools in the churches in which a certain practical knowledge was given and the artisan's associations, which appear during XIV c. in the greater towns and gradually attain some functions, stimulating the development of urban culture. Namely

during the XIV c. the sgraffito pottery was largely produced, most diversified in the artistic respect and bears the features of clearly expressed professionalism. There is an evidence for uplift in the profession and for the development of market relations in the Medieval Bulgaria.

Въпросът за българския феодален град като център на обществен живот, запаяти и търговия е поставен и разработен за първи път от Д. Ангелов¹. По-късно той е изследван детайлно в монографията на Ст. Лишев². Негова е и последната обобщаваща разработка в многотомната „История на България“³. Различни аспекти на проблема се разглеждат от П. Петров и от други изследвачи⁴. Неотдавна В. Гюзелев⁵ очерта ролята на средновековния български град в някои от основните сфери на духовната култура на нашия народ през епохата на зрелия феодализъм и с това задълбочи разработването на проблема. Интерес представляват също изследванията на Ив. Дуйчев⁶, посветени на някои от средновековните ни градове, на зараждането на научната мисъл и на рационалистичните проблясъци през тази епоха. Всички цитирани автори обаче, не си поставят за цел да проучват сграфито керамиката като исторически извор и да търсят нейното място в градската ни култура през XIII-XIV в. Съобразно предмета на своите изследвания те се основават на систематизирането на разнороден изворов материал и решават други основни задачи.

Някои от многобройните въпроси на средновековния български град се поставят и в археологическата ни книжнина. В по-общ план за първи път те са набелязани от С. Георгиева⁷. По-голямо внимание от тях се отделя на приемствеността и външния облик на средновековните ни градове, като същевременно се засяга и въпросът за характера на градската култура. Нова стъпка в проучването конкретно на градоустройството през разглеждания период е работата на Й. Чангова⁸, посветена на българския средновековен град и градовете в Югоизточна Европа. Опити да се очертаят някои страни от облика на отделни селища намираме и в публикациите на техните теренни изследвачи⁹. От тях ще отбележим само работите на Ат. Попов, Я. Николова и В. Антонова¹⁰, отнасящи се до старопрестолния Търновград и до средновековния Шумен. Но в нито едно от приведените съчинения грънчарството и конкретно сграфито керамиката не е обект на изследване с оглед на културната и социалната характеристика на българския средновековен град.

Сграфито керамиката, според открития досега материал, получава широко разпространение през Втората българска държава. И през тази епоха, както през XI-XII в., най-разпространените сграфито съдове са блюдата и паниците. Блюдата обикновено имат конусовидна форма, а паниците са полусферични, но се срещат и други разновидности. Работени са на тежко грънчарско колело и са изпичани в усъвършенствани двукамерни печи с използването на глинени триноги. Стените им са тънки, без пясъчен примес, добре източени и равномерно изпечени, а формите са завършени. Към тях

почти винаги са поставени допълнително конусовидни, пръстеновидни, фуниеvidни и цилиндрични столчета с различна височина. Даден вид столчета понякога могат да се свържат с определен тип или вариант съдове¹¹.

Блюдата през XIII-XIV в. биват без периферия, с различни извивки или с тясна и по-широка хоризонтална, рязко или слабо издигаща се нагоре и навън периферия. Почти същото разнообразие предлагат и паниците. И едните, и другите биват и монохромни и полихромни¹². Преобладават полихромните. Повечето от срещаните варианти са ни познати от Велико Търново¹³, но са известни и от София, Шумен, Червен, Силистра, Варна, Несебър, Созопол, Стара Загора, Пловдив, Ямбол, Кърджали, с. Кулата, Благоевградско, Калиакра и Мелник¹⁴.

Блюдата и паниците от нашите земи имат паралели във Византия, Румъния и Югославия, където също се датират от XIII-XIV в.¹⁵ Разпространени са и сред керамиката на Херсонес и Южна Русия¹⁶. Известно сходство се наблюдава дори с материалите от Близкия изток¹⁷. Разликата е главно в членението на периферията и в предпочитанието към по-плоските форми на тялото. По тези свои особености нашите съдове се родят както с местното късноантично наследство, така и с керамиката от Византия, но в сравнение с нея те са малко по-закръглени и с по-преливна линия на устието. В тях се усеща спомена за силно моделираната керамика на Първата българска държава, съставна част на която са по-плитките или по-дълбоките паници с полусферична форма. Подобни съдове са ни познати и от металопластиката, а формите на преславската рисуванa керамика са предимно блюда и паници¹⁸.

Набелязаните особености, традиции и влияния в нашата сграфито керамика се улавят не само във формите, но и в нейната украса. Тя се състои предимно от линейни, геометрични и растителни мотиви. Срещат се също изображения на птици и на животни и по-рядко човешки изображения. Работена е с вкус и умение. Тази украса не познава присъщата за Изтока стилизация, както и някои от най-характерните източни мотиви и предпочитания към определени глазури¹⁹. При цялата ѝ близост с украсата на сграфито керамиката от Византия, стилът на последната е по-строг, а споменът за ранната сграфито керамика е много по-жив. Обяснението на този факт само с промените, които настъпват под влияние на местната керамична традиция в проникналата от Византия сграфито керамика едва ли ще ни задоволи. Българската сграфито керамика е с по-ясно изразено декоративно въздействие и това изглежда е резултат не толкова на промените, колкото на разликата в традициите, на основата на които тя формира своя облик. Известно е, че стремежът към декоративност е една от главните особености на старобългарското изкуство, а компонентите на сграфито керамиката взети поотделно са отдавна познати в нашите земи. Но да се търси свързващо звено между нея и местното културно наследство е безсмислено.

Тук ние няма да се спираме на произхода на българската сграфито керамика, нито на изказаното в науката мнение, че тя като явление е продукт

на градското стопанство и култура²⁰. Важното за нас в случая е, че вплетените в нея традиции, технологически и художествени качества са едно безспорно доказателство за превръщането на българския феодален град не само в производствен, но и в културен център. Кой са неговите основни характеристики по данни от сграфито керамиката, засега е трудно да се каже със сигурност. Но ако се съди по степента на творческото пречупване и осмисляне на традициите на Византия и на Първата българска държава и по търсенията и откритията на самите майстори, намерили своя конкретен израз в продукцията на търновската сграфито школа и в особеностите на отделните производствени центрове, може да се допусне, че това са преди всичко по-малките и по-големите работилници, способни да осъществяват производствено-художествена дейност, при църковните училища, чиято цел вероятно е била началното образование²¹ и занаятчийските сдружения, особено през XIV в., които със своите специфични функции стимулират развитието на градската култура.

Някои от занаятчийските работилници в основните ни градски центрове през разглежданата епоха са били своеобразни творчески ателиета на грамотни хора и много добри майстори. Към такава мисъл ни насочват също подглазурните надписи и монограми²². Възможно е част от нашите грънчари да са получавали своето образование в прицърковните училища, в които общественото развитие налага някои светски елементи и усвояването на известно количество знания с практически характер²³. Показателен в това отношение е и фактът, че съотношението между мотивите с декоративно и символично съдържание в сграфито керамиката е в полза на първите. И най-сетне качеството и художествената стойност на материалите от най-важните ни производствени центрове свидетелстват за професионална квалификация и взаимопомощ, осъществявани вероятно от някаква организация или сдружение, която постепенно изглежда е придобила и някои обществени и културно-просветни функции. Кой е издигал църквите в жилищните квартали на средновековните ни градове и дали забогателите занаятчии, причислявани към „градския патрициат“²⁴ не са част от тези по-издигнати и търсещи граждани, все още не се знае със сигурност.

Сграфито керамиката съдържа известни данни и за характера на градската култура. Употребявана всекидневно от различни социални слоеве във всички градове и селища, тя се превръща в белег на народната култура. Но масовото разпространение на сграфито керамиката е показател и за един твърде напреднал в своето технологично развитие занаят. Важното в случая е да отбележим само, че още Чарлс Морган²⁵ установява съществена промяна в процеса на изпичането на глазираните съдове. С въвеждането на триногите от печена глина, поставени между тях, пещите вече не само се пълнят с цели редове от съдове, но се ускорява и процесът на самото изпичане. По същество това е нов начин на работа, както отбелязват Хр. и Д. Бакиртзис²⁶, който слага началото на крупно производство, характерно именно за развития феодализъм. Триноги в нашите земи са открити при

проучване на редица селища и това е сигурно доказателство за подема в гърнчарството. Неговите най-важни центрове са Търновград, Мелник, Варна, Силистра, Червен, Шумен, Средец и др. Тези и някои други градове като Враца, Ловеч, Скопие, Охрид, Преслав по данни от писмените извори и археологическите материали са същевременно най-важните центрове на занаятите изобщо в средновековна България. Какъв точно е относителният дял на гърнчарството в тяхното производство, е трудно да се определи. Проучената от нас и откритата, но все още непубликувана сграфито керамика свидетелства, че неговата роля в изграждането на градската култура е съществена. Но керамично производство през тази епоха има и в редица села. В царските грамоти²⁷ за югозападните български земи наред с другите занаятчийци се споменават селяни, които се занимават с гърнчарство. По археологически път обаче то е слабо проучено, а освен това едва ли е имало съществено значение за развитието на занаята. Гърнчарството е преди всичко градски занаят и неговото обособяване и развитие е играло доста важна роля в издигането на градовете. Как се е осъществявал този сложен процес, ние сега можем да си представим само в основни линии, но откритият материал говори за традиции и твърдо установени навици, възможни при добре организиран и почти напълно обособен занаят²⁸, поне в основните градски центрове. Важен показател в това отношение е и доброто познаване на режима за изпичане на съдовете.

Разделение на труда през периода на развития феодализъм изглежда съществува и вътре в самото гърнчарство. Данните, които предоставят писмените извори в това отношение се оскъдни. С термина „художници“ в Похвалното слово на Киприян²⁹ са означени всички занаятчийци от Търновград „оставили своята работа“, за да посрещнат високия гост. В употреба през този период е и терминът „технитари“. Така е означена отделна група зависими люде в Мрачката грамота на цар Иван Александър от 1347 г.³⁰ Като установява известна неточност в категоризацията, направена в грамотата, Д. Ангелов³¹ приема, че технитари, това са селяни, които се занимават изключително със занаяти. Не е сигурно дали това понятие може да се отнесе и към останалите занаятчийци, които не са обект на внимание в грамотата, но е възможно терминът „художници“ да отразява представа от потесен кръг хора, отнесена в случая към всички, които се занимават със сродна дейност. Основания за това предположение се намират най-вече в разглеждания от нас материал. Художествено-технологическата завършеност на сграфито керамиката, включваща умело боравене с глазури от различни окиси и сръчно орнаментиране, едва ли е възможно при такова масово производство, без разделна изработка, без специализация вътре в самото гърнчарство. Разделението на труда в керамичното производство през тази епоха изглежда твърде вероятно. Обикновената керамика може би е работена от една група майстори и работилници, а сграфито керамиката – от друга група. Една част от сграфито майсторите вероятно само са полагали украсата³³. Това не значи, че и останалите не са могли да изпълняват

тази производствена операция или че някои работилници за обикновена керамика не са могли да правят сграфито керамика. Нуждите на масовото производство обаче налагат известна специализация при която с украсяването на съдовете изглежда са се занимавали само част от майсторите. Възможно е също определени форми и свързаните с тях украси да са работени от определени майстори. Подобен начин на работа е установен в Коринт, допуска се и в Херсонес³⁴.

Разбира се, елементи на специализация на труда в грънчарството вероятно са съществували само в големите градове като Търновград. Независимо от това те показват, че в резултат на техническите и особено на технологическите нововъведения не само производството, но и неговата организация се е придвижила напред.

Писмени сведения за еснафи в грънчарството няма. Анализът на сграфито керамиката обаче, показва групи, типове и варианти, които се повтарят във формално и са сходни в декоративно отношение. Този интересен факт е ценно указание за спазването на един и същ ред на технология, което при малкото примери с еднакъв почерк в украсата³⁵ може да се свърже не толкова с работата на една работилница или на един майстор, колкото с наличието на уеднаквени начини на производство³⁶. Невъзможно е също характерните черти на това производство да се запазят за такъв дълъг период от време без предаването на производствения опит от майстори на ученици, без известни професионални връзки между тях³⁷. Трябва да се има предвид и фактът, че струпването на работилници и продавници в определени части или улици на градовете в науката се приема като указание за зачатъци на занаятчийски сдружения³⁸. Такава улица в Търновград описва Григорий Цамблак. Съсредоточаването на занаятчийи и търговци на едно и също място е установено и при археологически разкопки в Червен и Враца³⁹. Тези примери показват, че заселването в квартали по професионален признак в нашите средновековни градове е нещо обикновено. То също би могло да се приеме като косвен белег за занаятчийски връзки, водещи до обединяване, за начало на производствени сдружения, особено през XIV в.⁴⁰ Не бива да се забравя обаче, че картината на разположението на производствените съоръжения би могла да бъде и по-разнообразна. Същевременно ние не знаем как са организирани намиращите се под пряка феодална зависимост градски занаятчийи. Развитието на занаятите по това време все пак е доста неравномерно. Затова, без да надценяваме наченките на производствени сдружения в грънчарството, можем да кажем, че те са голяма крачка напред в подема на занаята и важен признак за развитието на стоково-паричните отношения и на градската култура. Именно през XIV в. сграфито керамиката е най-масово произвеждана, най-разнообразна е в художествено отношение и най-ясно носи посочените вече белези на професионализъм. Средновековна България изживява периоди на подем и отново е важен фактор в историческата съдба на Югоизточна Европа.

БЕЛЕЖКИ

¹ Ангелов, Д. Към въпроса за средновековния български град. – Археология, 1960, № 3, 9-22; По въпроса за стопанския облик на българските земи през XI-XIV в. – Истор. преглед, 1950/1951, № 4-5, 436-442; Аграрните отношения в Северна и Средна Македония през XIV в. С., 1958; Въпроси на феодализма в българските земи през XIII-XIV в. – Истор. преглед, 1960, № 6, 77-80; Към историята на религиозно-философската мисъл в средновековна България – исихазъм и варлаамитството. – ИБИД, XXV, 1967, 73-90; Икономическото развитие на България през периода на развития феодализъм (XI-XIV в.). – В: Стопанска история на България 681 – 1981 г. С., 1981, 53-93.

² Лишев, С. Българският средновековен град. С., 1970; Още за възникването и развитието на българския средновековен град. – Истор. преглед, 1974, № 6, с. 70 сл.

³ Лишев, С. Политически статут и социална структура на българския средновековен град. – В: История на България. Т. 3. С., 1982, 241-254.

⁴ Петров, П. Някои проблеми на средновековния български град. – В: Средновековният български град. С., 1980, 7-22; Въстанието на Ивайло (1277-1280). – Год. СУ. Филос.-истор. фак., 49, 1956, № 1, 198-204; Търговски връзки между България и Дубровник през XIV в. – ИБИД, 25, 1967; Вж. също историографския преглед у П. Петров. Българските истории за социално-икономическите отношения и класовите борби през Средновековието. – В: Проблеми на българската историография след Втората световна война. С., 1973, 175-191; Гюзелев, В. Средновековната крепост Калиакра през XIII – средата на XV в. – ИНМВ, IX (XIV), 1973, 123-137; Очерк върху историята на гр. Несебър в периода 1352 – 1453 г. – Год. СУ. Филос.-истор. фак., LXIV, 1970, № 3, 57-97; България и Венеция през първата половина на XIV в. – В: Българско средновековие. С., 1980, 82-92; Иречек, К. История на българите. С., 1978, 440-444; Бурмов, А. Зависимото население в България през XIII и XIV в. – Истор. преглед, 1946/1947, № 3, 257-263; Цонев, С. Стоковото производство във феодална България. – Истор. преглед, 1954, № 5, с. 56 сл.; Кузев, А. Развитието на градовете и създаването на нови епархии във Второто българско царство. – В: Средновековният български град, 81-88; Български средновековни градове и крепости. Т. 1. В., 1981, 94-438. Вж. също предговора, написан от В. Гюзелев. Пак там, 7-13. Аидреєв, Й. Средновековният Овеч през XIII-XIV в. – В: Средновековният български град, 267-284. За градовете на Втората българска държава, във връзка с проучването на владетелската титулатура, вж. Бакалов, Г. Средновековният български владетел. (Титулатура и инсигнии). С., 1985, 145-183. Публикувани са и други интересни изследвания, посветени или свързани в известна степен с въпросите на български феодален град, на които не е възможно, пито е необходимо да се спираме тук.

⁵ Гюзелев, В. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България (XIII-XIV в.). С., 1985; Образование, наука, книжнина, фолклор и музикално творчество. – В: История на България. Т. 3. С., 1982, 414-464.

⁶ Дуйчев, И. Българско средновековие. Проучвания върху политическата и културната история на средновековна България. С., 1972, 374-477.

⁷ Georgiev, S. Etudes archéologiques des cités du Bas moyen âge en Bulgarie. – Actes du Ier congrès international des études Balkaniques et Sud-Est Européennes, II, S., 1969, 625-642; Градовете по времето на Втората българска държава. – В: Първи конгрес на БИД, 1, 1972, 421-426.

⁸ Чангова, Й. Българският средновековен град и градовете в Югоизточна Европа. – В: България в света от древността до наши дни. 1, С., 1979, 233-238.

⁹ Манова, Е. Укрепването на Никопол. – В: Средновековният български град, 285-288; Джингов, Г. Укрепителната система на Калиакра през XIII-XIV в. – Пак там., 289-297; Димова, В. Градоустройственият облик на средновековния гр. Червен. – Пак там, 261-265.

¹⁰ Попов, А. За социално-икономическия облик на Търновград през XII-XIV в. – В: Средновековният български град, 153-165; Николова, Я. Търново като столица на Втората българска държава. – В: България 1300. Институция и държавна традиция. Т. 2. 1982, 303-308;

А н т о н о в а, В. Средновековният град Шумен. – В: Средновековният български град, 253-259.

¹¹ Д и м и т р о в, П. Сграфито керамиката и керамичната традиция в България. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 2, с. 361.

¹² Пак там.

¹³ Г е о р г и е в а, С. Керамиката от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов, 2, С., 1974, с. 60, 150, обр. 96, с. 151, обр. 97.

¹⁴ Д и м и т р о в, П. Цит. съч., 361-362 и цитираната там литература; непубликувани материали от Пловдив и Ямбол.

¹⁵ Пак там, с. 362 и цитираната литература; М. Bajalović-Hadži-Pešić. *Keramika u Srednjovekovnoj Srbiji*. Beograd. 1981, 56-59, Т. XVII, XVIII.

¹⁶ Д и м и т р о в, П. Цит. съч.

¹⁷ Я к о б с о н, А. Л. Средневековый Херсонес (XII-XIV в.). – МИА, 17, 1950, 112-113, 224, рис. 75, 79, 80; К е л е к i a n, D. K. *The Potteries of Persia*. Paris, 1909, fig. 4.

¹⁸ Г е о р г и е в а, С. Цит. съч., с. 60; А к р а б о в а - Ж а н д о в а, И. Преславската рисувана трапезна керамика. – В: Сб. Преслав. Т. 2. С., 1976, с. 67, обр. 14; *La ceramica Dipinta a smalto e l'arte di Preslav*. – XV Corso di cultura sull'arte ravennata e Bizantina. Ravenna, 1968, p. 23, fig. 1.

¹⁹ Г е о р г и е в а, С. Цит. съч., с. 153.

²⁰ Я к о б с о н, А. Л. Средневековая поливная керамика как историческое явление. В. Вр. Т. 39. М., 1978, 149, 150.

²¹ Г ю з е л е в, В. Училища, скриптории, библиотеки..., с. 27, 55-57, 59.

²² А л е к с и е в, Й. За грамотността на населението в Търново. – В: Средновековният български град, с. 206, 212; П о п о в, А. Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от Търновската „Велика лавра“. – В: Царевград Търнов, 4, 1984, с. 26, 51.

²³ За същността на прицърковните училища Вж. Г ю з е л е в, В. Цит. съч., 26-28, 56-58.

²⁴ За градския патрициат вж. А н г е л о в, Д. Феодалният град в България през XIII-XIV в. – В: Стопанска история на България 681 – 1981, с. 92.

²⁵ М о р g a n, Ch. *The Byzantine Pottery*. Corinth, 11, 1942, p. 22.

²⁶ Christo Bakirtzis, Démétrie Papanicola-Bakirtzis. *De la Ceramique Byzantine en Glaçure a Thessalonique*. – *Byzantino-Bulgarica*, VII, 1981, p. 428.

²⁷ А н г е л о в, Д. Аграрните отношения в Северна и Средна Македония..., с. 94, 108; Въпроси на феодализма..., с. 77 сл.; Ц о н е в, С. Стоковото производство във феодална България, с. 60.

²⁸ За степента на обособяването на занаятите през разглежданата епоха Вж. Л и ш е в, С. Българският средновековен град, 91-92, 203; Г е о р г и е в а, С. Цит. съч., с. 12; П о п о в, А. За социално-икономическия облик на Търновград през XII-XIV в., с. 156; А н т о н о в а, В. Средновековният град Шумен, с. 255.

²⁹ А н г е л о в, Б. Из старата българска, руска и сръбска литература. С., 1958, с. 184.

³⁰ Христоматия по история на България. 2, С., 1978, с. 246; Й о р д а н о в, Й. Български старини из Македония. С., 1970, с. 592; Б у р м о в, А. Зависимото население в България през XIII-XIV в., с. 261; А н г е л о в, Д. Аграрните отношения в Северна и Средна Македония..., с. 111; А н д р е е в, М., Д. А н г е л о в. История на Българската държава и право. С., 1959, с. 129, 131, 171, 184.

³¹ А н г е л о в, Д. Стопанска история на България. 681 – 1981, с. 75.

³² Г е о р г и е в а, С. Керамиката от двореца на Царевец, с. 53, 152; П о п о в, А. Цит. съч., с. 83, 92-93, 203.

³³ Г е о р г и е в а, С. Цит. съч., с. 60.

³⁴ М о r g a n, Ch. Цит. съч., 116-123, 125, 127, 135; Я к о б с о н, А. Л. Средневековый Херсонес (XII-XIV в.), 188-189, Т. XX, 76, 77, Т. XXI, 79, 80.

³⁵ Сред сграфито керамиката от София само няколко фрагмента се определят като „напълно еднакви“ по схема и начин на украса. Вж. С т а н ч е в а, М. Средновековна сграфито керамика от София. – В: Сб. Сердика, I, 1964, 173-174, табл. II, 10, IV, 11, 12, 20, 21, IX, 17, 19.

³⁶ Г е о р г и е в а, С. Пак там, с. 12; П о п о в, А. Цит. съч., с. 157.

³⁷ G é o r g i é v a, S. Ein Beitrag zur materiellen und künstlerischen Kultur der spätmittelalterlichen bulgarischen Stadt. – Actes du Ier congrès international de l'archéologie slave, III, Warzsana, 1970, p.282; Керамиката от двореца на Царевец, с. 12, 55-56; П о п о в, А. Цит. съч.

³⁸ С т о к л и ц к а я - Т е р е ш к о в и ч, В. В. Основные проблемы истории средневекового города X-XV в. М. 1960, с. 175; Л и ш е в, С. Цит. съч., с. 97.

³⁹ Г е о р г и е в, Г. Археологически данни за железодобиването в Североизточна България през средните векове. – Природа, 1955, № 5, с. 71; Г е о р г и е в а, С., Д. Б у ч и н с к и. Предварителни проучвания на средновековното селище до гр. Враца. – ИАИ, 1959, с. 349 сл.

⁴⁰ П о п о в, А. Цит. съч., с. 159.

Постъпила 25 юни 1993 г.

САКСОНИЯ И ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА ПРЕЗ XV–XVII В.

ВЕСЕЛКА ГЪРКОВА

Веселка Гъркова. САКСОНИЯ И ЮГО-ВОСТОЧНА ЕВРОПА В XV–XVII ВВ.

В студии изследуется влияние австро-турецких войн на княжество Саксония XV–XVII вв. в политическом, экономическом и социо-культурном аспекте. Студия построена на материалах из архивов Саксонии. Комплексное исследование показывает насколько значима была турецкая угроза для военного и политического развития всей Германской империи и ее территорий. В студии так же анализировано отражение этих войн на внутреннее развитие княжества Саксонии – их значения для юридической и административной системы, а так же для укрупнения ее территориальной организации, в том числе и на классовых и социальных конфликтов в Саксонии; значение этих войн для конфессиональной, соответственно – для имперской политики саксонских князей. Социальный и общественный резонанс представлял собой самых значимый аспект влияния турецких войн на Саксонию, особенно после битвы у Вены в 1683 г. Он представлен в широком общественном плане, начиная с конфронтацией против османского присутствия и кончая с его принятием во всех аспектах жизни – экономической, культурной и политической. Турецкую угрозу можно так же определить как один из самых значимых факторов для формирования и развития основных процессов внутреннего развития Саксонии в данном конкретном периоде.

Veselka Garkova. SAXONY AND SOUTH-EASTERN EUROPE DURING XV–XVII CENTURIES

The research examines the influence of the Austro-Turkish wars on Saxonia during XV century – in political, economical and socio-cultural aspect. It is based on materials from the Saxonian archives. Thee completed investigations prove how important was the Turkish menace for the military and political development of the whole Empire with all its territories. The research also studies the impact of these wars on the inner development of the state territory of Saxonia – their importance for the legal and administrative constitution of the state, as well as for the building-up of its territorial power, concerning the class and social struggle within the state; the importance of these wars for the confessional and respectively – for the imperial policy of the saxonic rulers. The social resonance of the Turkish wars is of extreme importance, especially after the victory at Vien in 1683. It was widely manifested, on a really large scope – both in the opposition to and the acceptance of the Ottoman presence in all aspects of life, economic, cultural

and political. Eventually the Turkish menace could be discussed as one of the main factors for the formation of the basic processes in the inner development of Saxonia – during that concrete period.

Настоящата студия изследва проблема за отражението на австро-турските войни върху една от немските териториални държави – Саксония – през XV-XVII в., непроучен в българската и немскоезичната литература въпрос. Върху войните на Османската империя с европейските ѝ опоненти е натрупана огромна литература, но има още спорни и недостатъчно изяснени аспекти, като например въпроса за етапите на османското проникване в Средна Европа, приоритетните насоки във външната политика на османската държава през XV и XVI в. и др. Може би най-малко внимание досега е обърнато на проблема за последиците от османския военен натиск за вътрешното развитие на воюващите страни, по-специално на тези, които се намират в периферията на турската опасност – Австрия, Чехия, Унгария, Полша и някои немски държави. Известни проучвания са направени за чешките и австрийските територии, и то в ограничен план¹.

Темата е от значение за изследователите на балканската и най-вече на немската, респ. саксонската история. Както ще проследим по-нататък, турският проблем се вплита в процесите на политическото и икономическото развитие на Германската империя и на нейните територии, превръща се постепенно в траен елемент на културната специфика на страните в Централна Европа и се обвързва пряко с конфесионалните борби през XVI в. Разглеждан на общоимперско равнище, на райхстазите, той се проявява като опорна точка при тенденциите на териториално обособяване на немските княжества през XVI в. и ускорява еволюцията на отбранителните структури в империята. Външната заплаха влияе освен това и върху правно-административното устройство на имперско и териториално ниво, а в проекцията на личностното развитие спомага за формирането на национална идентичност, правно съзнание (отношението „власт – поданик – държава“ и религиозна принадлежност. Тя обогатява много фолклора и литературата с идеи и изразни средства. Тук биха били интересни паралелите между тези промени и процесите на развитие на политическите, правните и други отношения в Османската империя под влияние на войните с европейските държави.

Проучванията ни показват също така обстоятелството, че турската опасност влияе и върху основни процеси в развитието на княжество Саксония – изграждане на териториалната власт, правно и социално устройство, имперска политика на владетелите, особено през XVI в. и др. Проучените извори хвърлят повече светлина върху неизяснения достатъчно въпрос за предисторията на търговските контакти между Саксония и Балканите. Редица данни допълват с нови сведения историята на външнополитическите инициативи на някои обществени дейци от Балканския регион в края на XVI в. и през 30-те години на XVII в., а анализирането на създадената под влияние на военната конфронтация книжнина в княжеството, т.нар. *Turcica-Schrifttum* дава възможност да се преценят от друга гледна точка важни моменти в

политическия и културен живот в Саксония, например укрепването на ранноабсолютистките тенденции в управлението, формирането на национално съзнание и поведение в условията на антиосманската политика и практика на властта.

В основата на студията е залегнала разработката на същата тема в дисертацията на авторката, защитена в Лайпциг през 1987 г. Но с оглед написването на студията бяха допълнени и преработени някои части от дисертацията: в първа част е очертано по-конкретно мястото на Германската империя в предприетите от европейските сили антиосмански действия, а във втора и трета – са редуцирани до едно по-общо изложение тези моменти, които разглеждат в подробности влиянието на турската опасност върху княжеството.

По темата е работено с много и различни по характер архивни източници, особено при първа и трета част. Тъй като в изследванията на немските историци почти не е засяган турският проблем като момент във външнополитическата ориентация на саксонските владетели, с изключение на относително по-добре откритото участие на Саксония във военните действия през XVII в., е проучена наново кореспонденцията на курфюрстите, в по-голямата си част ръкописна². Привлечени са данни от актовете на райхстазите през XVI в., на горнонемските окръжни събрания от края на XVI – началото на XVII в. (*Obersächsische Kreistage*), на окръжните събрания в Саксония и на ландтазите, дипломатическата кореспонденция³ и др. В сравнение с беглите анализи на външната политика на курфюрстите, регионалната историография разглежда по-пълно териториалния аспект на темата – въвеждането на т.нар. „турски“ данъци в двете части на княжеството, но в повечето изследвания анализът е подценен за сметка на описанието⁴, липсва обобщаваща концепция за резултатите от териториалната рефлексия на турската заплаха.

Единствената разработка на въпроса за отражението на турския натиск върху империята и нейните територии е монография на В. Шулце „Империята и турската опасност в края на XVI в. Студии върху политическото и обществено влияние на една външна опасност“ (Мюнхен, 1978). Но и тя засяга този въпрос частично, спирайки се главно върху политиката на райхстазите през XVI в. и на обществения резонанс на турските войни в някои от немските княжества, без да визира обаче Саксония и Бранденбург. Въпреки това в нея е разработена най-добре теоретичната страна на проблема – вътрешното му инфилтриране в структурите на определена държавна единица, т.е. териториалният аспект на проблематиката. В тази област изследванията на регионалната немска историография тепърва започват, а балканската историческа наука още не е обърнала внимание на този въпрос.

Втора част е изградена не толкова върху изворови данни, колкото въз основа на проучванията върху търговските контакти между Югоизточна Европа и Саксония, респ. немските земи през XVI и XVII в.⁵ Изворовата база е изключително оскъдна – за този период липсват преки данни, а едва от средата на XVIII в. саксонските „*Meßrelationes*“ споменават търговци от

Ориента. Но някои податки в изворовия материал и в по-старите изследвания⁶ очертават предположението за по-ранни непреки търговски връзки в посока от Балканите към източната част на Средна Европа.

Основен момент в трета част е общественият резонанс на „турските“ войни в княжеството, представен главно по данни от изворите, които са от най-различен характер: политическа преса, т.нар. „*Neue Zeitungen*“, пътеписи, съчинения върху Османската империя, „турски“ песни и молитви, дарения и пр. Тези източници са особено важни за изследователя, защото отразяват специфичното „присъствие“ на турската проблематика в живота на саксонското общество. В тях се пресичат две нива на третиране на въпроса – това на официалната гледна точка (имперска политическа доктрина, прокарвана „отгоре“ чрез действащите политически системи и отношения до нивото на съсловията в териториите) и „местното“ виждане, в което се фокусират традиционни и нетрадиционни политически и религиозни, етнокултурни и социални представи. Именно този момент е изключително интересен за историка, етнографа и социолога на регионалната история, по той е и най-слабо проучен досега. Изворите тук са практически неизчерпаеми, а досега е обхваната малка част от изворовия материал. По-нататъшната работа в тази област ще открие положително нови акценти в тематиката, нови моменти във взаимоотношенията между обществеността и политическите среди на Балканите, в Саксония и в другите териториални държави⁷.

С оглед на казаното считаме, че представянето на темата за контактите между Саксония и Югоизточна Европа през XV-XVII в. ще доведе до нови импулси за изследване на балканската и на регионалната немска история. За специалистите тя ще бъде от интерес, защото очертава турското присъствие в Средна Европа многопланово: през призмата на мира и войната, културните, икономическите и други форми на контакт, изгражда представата за исторически развиващия се феномен „ние и другите“⁸ на този ранен етап от отношенията. Студията не претендира за изчерпателност, а по-скоро въвежда в кръга от проблеми по темата. Изхождайки от особеностите на изворовия материал – главно саксонски извори и от съществуващите научни разработки, тя е проучена по отношение развитието на Саксония, а не на балканските народи.

I. ТУРСКИЯТ ВЪПРОС В ПОЛИТИКАТА НА САКСОНСКИТЕ ВЛАДЕТЕЛИ

1. ГЕРМАНСКАТА ИМПЕРИЯ И ТУРСКАТА ОПАСНОСТ ПРЕЗ XV И XVI В.

Визирайки политическите отношения между Хабсбургите и Османската империя през XV и XVI в., трябва да отбележим, че по този въпрос не е направено още цялостно и аналитично изследване. Дори и във фундаменталните трудове върху Османската империя на такива автори като Й. Хамер¹, И. Цинкайзен² и Н. Йорга³ липсва глобален поглед върху развитието

на техните отношения за по-дълъг период от време. От друга страна, в повечето изследвания политическите им отношения се разглеждат предимно двупосочно, т.е. без изясняване обвързаността на външнополитическата им дейност с целия сложен комплекс от зависимости и връзки между европейските държави. Според В. Д. Корольок в развитието на балкано-европейските отношения би трябвало да се разграничат три зони на взаимодействие, всяка от тях със специфично историческо присъствие, които се оформят в продължение на XVI в.: централно-, източно- и югоизточноевропейска зона⁴. Те се очертават, както ще видим, с различна историческа тежест във външната политика на германските императори, които през XVI в. включват т.нар. „балкански проблем“ като елемент в своята политическа концепция. По този начин те балансират между него и другите две основни външнополитически задачи – италианските войни (1492 – 1559 г.) и борбата с Унгария и Полша за хегемония в Централна Европа. В литературата не е изяснено достатъчно пълно функционалното взаимодействие между трите основни компонента на европейската политика на Хабсбургите през XVI в.⁵

Изхождайки от преломните в историята и на двете империи исторически събития, бихме могли да сведем развитието на отношенията между тях до три периода: първи – от края на XV в. до 30-те години на XVI в., втори – от 30-те години на XVI в. до началото на XVII в., и трети – XVII в. През I период основен момент е поражението на унгарската войска през август 1526 г. при Мохач. Нюрнбергският религиозен мир от 1555 г. и края на италианските войни през 1559 г. са събития, които водят до известна промяна на установените насоки в антиосманската политика на Хабсбургите от първия период. Последният етап, започнал със събитията в Чехия през 1618 г., преминава главно под знака на Тридесетгодишната война и завършва с решаващата битка за надмощие с османците, приключила с неуспех за тях през 1699 г.

XVI век характеризира в най-пълна степен нюансите във военнополитическите отношения между Хабсбургите и Османската империя: от чисто военен конфликт до взаимодействие между външни и вътрешни структури и проблеми. Това обстоятелство произтича главно от реализирания максимум на сблъсъка между тях през 20-60-те години, който има своите предпоставки. През XVI в. според повечето изследователи се създава европейската система от междудържавни отношения⁶ на базата на два типа политически формирования в Европа – многонационалните империи и централизираните национални монархии. Османската държава се намира в апогея на своето могъщество при управлението на Сюлейман II (1520 – 1566 г.), а Хабсбургите в лицето на Карл V (1519 – 1556 г.) проектират своите планове за създаване на универсална католическа империя. Макар да е още спорен въпросът, до каква степен Османската империя се включва, а според някои автори⁷ се интегрира в изграденото в Европа през XVI в. status quo, неоспорим е фактът, че европейските отношения, вкл. и между държавите, непряко повлияни от османската инвазия към Средна Европа като Франция и Англия,

се развиват в зависимост от събитията на Балканите. Ето защо ще обърнем по-голямо внимание върху отношенията през XVI в. между двата най-големи феодални комплекса в Европа – Германия и Османската империя.

През първия етап от развитието на техните отношения въпросът за турската опасност се очертава като страничен спрямо следваната от Хабсбургите политика в Централна Европа. Основен момент в нея е съперничеството между австрийския клон на династията и Ягелоните. В борбата на унгарската и чешката корона всяка една от страните търси реализация на своите завоевателни планове и намира съюзници в Европа, като по този начин улеснява стремежа на младата държава на османците да се установи трайно на Балканския полуостров чрез използване на противоречията между европейските сили. През първия етап на осmano-европейските отношения могат да се определят два аспекта на взаимоотношенията им: конфронтативен (позицията на фактическа ненамеса) в лицето на Германската империя, Франция и Англия.

Водеща идея в политиката на Хабсбургите след завладяването на Константинопол през 1453 г. е стремежът да се използват застрашените от османската инвазия държави в Централна Европа като основни ударни сили в неколккратно организирания отпор на редица европейски страни срещу османците⁸. Във връзка с това се набляга много на ролята, която биха могли да изиграят Влашко и Молдова като преден пост по границата със завладените вече територии. Търсят се контакти и със страните в Централна Европа, застрашени от османците – с Чехия, Унгария и Полша.

Тази политическа линия е продиктувана от невъзможността на европейските държави да се обединят за борба с общия неприятел поради преобладаването на политически, държавни, династически и религиозни противоречия помежду им. По отношение на Хабсбургите важно значение има обстоятелството, че двата клона на династията не водят единна външна политика, интересите им не съвпадат по своята насоченост⁹. Докато испанските Хабсбурги защитават позициите си главно на континента срещу Франция, австрийският клон следва по-активна антиосманска политика поради преките си политически и териториални интереси в Централна Европа.

До края на XV в. Германия не се ангажира с преки антиосмански действия, а се присъединява с военни контингенти към помощта на папството, оглавило поредния кръстоносен поход след конгреса на европейските държави в Мантуа през 1459 г.¹⁰ Пак под влияние на папската дипломация император Фридрих III (1440 – 1493 г.) установява контакти с Полша, Унгария и Венеция в рамките на идеята за създаване на антиосманска коалиция през 60-те години. Той сключва с Венеция договор за взаимопомощ след избухването на осmano-венецианския конфликт през 1463 г.¹¹ и коалира с унгарския крал Матиаш Корвин (1458 – 1490 г.). И в двата случая обаче антиосманският замисъл на неговите външнополитически действия е под въпрос. Вниманието на германския император е съсредоточено върху целта за отслабване позицията на Ягелоните в Европа, които при управлението на

Казимир IV (1447 – 1492 г.) и Владислав II Ягело (1492 – 1516 г.) виждат осъществена до голяма степен идеята си за полско-чешко-унгарска уния (полският крал Владислав Ягело управлява Чехия след смъртта на Иржи Подебрад през 1471 г. и за кратък период Унгария след смъртта на Корвин). Борбата за короната на Чехия и Унгария между главните претенденти – Хабсбургите и полските Ягелони осуетява евентуална коалиция на страните в Централна Европа срещу османците и дава възможност на османската дипломатия да използва техните противоречия в своя полза. Тя успешно подклажда унгарско-германското съперничество (войната между Корвин и Фридрих III през 1482 – 1487 г.)¹², поддържа антиполската политика на Корвин (през 1483 г. за тази цел е сключен мирен договор с унгарския крал) и антиунгарските действия на Полша, която след подписания с Портата мирен договор през 1489 г. в съюз с Чехия се насочва срещу Корвин¹³.

Хабсбургите засилват своето влияние в Унгария в началото на XVI в. чрез сключените с чешко-унгарския крал Владислав Ягело договори през 1507 и 1515 г.¹⁴ Тогава се създават и благоприятни условия за организиране на европейските държави за антиосмански отпор поради заетостта на Османската империя във войните с Иран (1502 – 1514 г.) Но те не са използвани нито от новия германски император Максимилиан I (1493 – 1519 г.), който се отказва от действия на Балканите предвид италианската си политика, нито от Унгария и Полша, сключили мирни договори с Портата през 1503 – 1504 г. Особено показателен тук е фактът, че в стремежа си за промяна в положението на Апенинския полуостров някои италиански държави и самият император търсят помощта на султана срещу Венеция¹⁵, срещу която през 1508 г. е създадена Камбрейската лига с участието на папата, френският крал Людовик XII, Максимилиан I и краля на Неапол. В резултат на това се очертава тенденцията на османо-венецианското сближение. Наред с това Германия търси сътрудничеството на Москва¹⁶ срещу Полша, която, от своя страна се сближава с Франция за баланс срещу Хабсбургите. Унгария се отказва от конфронтативна политика на Балканите¹⁷, реализирана чрез удължаването на мирния договор с Портата до 1519 г., а в отношенията между основните европейски опоненти на Османската империя – Германия, Франция и папството приоритет придобива въпросът за избора на германски император след смъртта на Максимилиан I Хабсбург през 1519 г.¹⁸

Избирането на Карл V за император на Свещената Римска империя въвежда нов момент в развитието на европейските и балканските отношения. Обединяването на испанските и австрийски владения с Бургундия, Неаполското кралство и Нидерландия превръща Германия в най-силен съперник на Османската империя и на Франция и предпоставя решителния им сблъсък. Битката при Павия през 1525 г. решава спора за хегемония в Италия в полза на Хабсбургите, а със завладяването на Белград през 1521 г. започва настъплението на османците към Унгария – буферната зона между силите в Югоизточна и Централна Европа. До 20-те години на XVI в. Осман-

ската империя се е наложила като първостепенен политически фактор на Балканите, в цялото Средиземноморие и Предна Азия след присъединяването на Египет и Сирия (1517 г.), Алжир (1520 г.) и установяване на васално положение на Кримското ханство в началото на века. Преди битката при Мохач през 1526 г. османската дипломация съумява да изолира Полша от Унгария, като сключва, без участието на последната, мирен договор с Полша една година преди това събитие, и използва променената международна обстановка – създаването на Коняжката лига (папата, Венеция и Франция) през май 1526 г. срещу Германската империя, за концентриране на ударната си мощ срещу унгарската държава. Унгария не получава помощ от Хабсбургите въпреки решенията на Райхстага в Нюрнберг през 1522 г. и конгреса на европейските страни през 1523 г., свикан за координиране усилията им за борба с турската опасност. Русия е възпрепятствана от намеса поради атаките на кримския хан и полско-литовските войски по своите граници¹⁹. Папа Климент V, враждуващ с Карл V в този момент, Венеция, Франция и Англия са безучастни към съдбата на Унгария, оставена сама на себе си пред битката при Мохач.

След разгрома на френската войска от военните контингенти на Хабсбургите при Павия през февруари 1526 г. започва френско-османското сътрудничество, продължило до 60-те години²⁰, когато необходимостта от съюз с Османската империя против Хабсбургите отпада предвид сключения мир през 1559 г. между двата съперника за господство на континента и започналата във Франция гражданска война (хугенотските войни 1562 – 1594 г.).

Като втора тенденция в европейските отношения, стоящи под знака на френско-германското съперничество, се очертава борбата между Австрия и Османската империя за Унгария, към която се включват коалиращите с едната или другата страна държави. Партиите на Фердинанд и на унгарския магнат Янош Саполяй, претенденти за унгарската корона след 1526 г. раздвижват посоките на балканските отношения – Полша се сближава с унгарския крал под влияние на османската дипломация (реализация на съюза до смъртта на Саполяй през 1540 г. е бракът между Изабела Ягелон и Саполяй); Унгария сключва с Франция съюз срещу Хабсбургите още през октомври 1528 г.²¹, а Фердинанд търси помощта на дунавските княжества, особено на Молдова, срещу проводника на османската политика Янош Саполяй²², признал се за васал на султана две години след битката при Мохач. В комплекса от връзки и взаимоотношения особено важна роля за поддържане на напрежението в Унгария имат позицията на Полша, която се отказва от претенциите си към унгарския трон поради твърдия курс на сътрудничество с османците (при деклариран официално неутралитет)²³ и политиката на Карл V, който до завладяването на Буда през 1541 г. е склонен да защитава наследствените си владения, но не и Унгария²⁴.

Централно място в отношенията на Западна Европа с Османската империя през XVI в. заема хабсбургско-турският конфликт. В литературата²⁵ често се посочва, че империята на Хабсбургите е възникнала като

алтернатива на разпрострялата се на три континента османска държава. Несъмнено османската опасност оказва влияние върху политическото развитие на империята през XVI в. и особено върху тенденциите за държавно-правното обособяване на австрийските територии (изграждане на централизирани политически структури, на ефективна военно-отбранителна система, проявата на национално самосъзнание в произведенията на народното творчество²⁶ и пр.). Но консолидирането на двата териториални колоса е аналогично само по своите външни прояви. В основата на този процес стоят не толкова външни причини, колкото произтичащите от феодалния им характер политически и идейни трансформации като създаване на национални териториални конгломерати на базата на средновековния династически принцип и универсалистката идея за световна католическа империя (при Хабсбургите) и реализацията на иманентната за османската феодална система териториална експанзия (проявена в грабителски походи и търсене на нов по-нататъшен плацдарм за овладяване на нови земи), израз и на създадената още от средата на XV в. имперска идеология²⁷. Погледнато освен това и с очите на фактите, външната политика на Карл V визира главно решението на въпроса за италианското наследство и поставя на втори план османското присъствие с изключение на случаите на директна заплаха за нейните владения в Средиземноморието и в Африка. През XVI в. и двете свръхсили влизат в максимален военен сблъсък, който от средата на века се развива по линията на военнополитическото равновесие.

Всъщност въпросът за периода на установяване на такова равновесие е все още спорен. В повечето разработки²⁸ преобладава схващането, че балансът в османо-германските отношения е установен още от средата на XVI в. и че битката при Лепанто през 1571 г., ознаменуваща първата успешна битка на християнските сили с османците, не представлява повратна точка в развитието на техния конфликт. Също така и че „дългата“ война между Хабсбургите и Портата не променя съществено съотношението между тях, обаче донася важна дипломатическа победа за Виенския двор – признаването на императорската титла за Рудолф II, т.е. третирането му като равностоен на султана владетел²⁹. В литературата съществуват и мнения, че въпреки проявените признаци на политически и икономически дестабилитет от средата на XVI в. Османската империя запазва и през XVII в. хегемонната си роля в Югоизточна и Средна Европа³⁰.

През XVII в. се проявяват осезателно дълбоките изменения във всички сфери на османската феодална система, политическото управление и военното дело. На фона на бързо развиващите се европейски държави, в които феодалната система се разлага и се утвърждават капиталистическите отношения, на фона на глобалните промени в европейската търговия в резултат на преместването на световните търговски пътища от Средиземно море в Атлантическия и Индийския океан империята остава чужда за този прогрес и не осъществява необходимото радикално преустройство в ико-

номиката, обществения живот и армията. Израз на регресивните тенденции в нейното развитие е преди всичко упадъкът на нейната военна мощ. Империята търпи сериозни поражения във войните с Венецианската република (1644 – 1669 г.), с Австрия през 60-те години, губи територии във войните с Русия (1677 – 1679 г.) и с Полша (1672 – 1676 г.). Успоредно с тези промени се засилва и икономическата ѝ зависимост от европейските страни по линията на сключените с тях капитулации.

Особено тежки последици за Османската империя има войната с коалицията от европейски държави през 1683 – 1699 г. Австрия, Полша, Венеция и Русия успяват с обединените си военни сили да доведат войната до успешен край. Според условията на мира в Карловци, Австрия получава цяла Унгария, Трансилвания, Бачка и Славония; Полша затвърждава предишните си териториални придобивки в Подолие и Украйна; Венеция и Русия също реализират своите претенции, съотв. в Пелопонес и в Азовско море³¹. След тази война започва нов етап в османо-европейските отношения – решава се вече не съдбата на Европа в условията на османския напор, а съдбата на самата империя в зависимост от отношението на политическите ѝ опоненти, т.е. Източният въпрос.

Така очертаното развитие на османо-хабсбургския конфликт в неговите втора и трета фаза, чийто водораздел е войната от 1593 – 1606 г. има не само военнополитически измерения, но може да бъде анализирано и в аспекта на отражението му върху вътрешните структури на Германската империя: политическо, стопанско, правно-административно и военно устройство, върху конфесионалните противоречия и процесите на обособяване на териториите в империята. В историографията този въпрос беше подценяван дълго време, липсваха конкретни изследвания, особено регионални, и само в някои по-нови работи, които посочихме, се набелязват контурите на проблема и се представят редица резултати, главно за австрийските територии. А той се оказва твърде значим и във фактографски, и в теоретичен план, за империята и нейните териториални единици.

Проблемът за вътрешното рефлектиране на турската опасност може да бъде проследен в два основни аспекта: политико-конфесионален и териториален³².

2. ПОЛИТИКО-КОНФЕСИОНАЛЕН И ТЕРИТОРИАЛЕН АСПЕКТ НА ТУРСКАТА ОПАСНОСТ

Политико-конфесионалният аспект на проблема третира обвързването на външния за империята фактор с развитието на конфесионалните въпроси и произтичащите във връзка с тях политически промени. Създадената след 1526 г. протестантска партия търси пътища и начини за официално признаване на новата религия и използва за тази цел външнополитическите затруднения на централната власт, нараснали рязко след завладяването на Унгария от османците. Паралелното разглеждане на тези въпроси се осъществява най-успешно чрез прилагане модела на кондиционно (условно)

гласуване на необходимата за императора „турска“ помощ на райхстазите през първата половина на XVI в. от страна на протестантите: т.е. подкрепя от тяхна страна за императорските начинания би се реализирала само срещу гласувани от императора религиозни отстъпки.

Възможностите на протестантската партия за реагиране се движат между два основни момента: задължението на поданиците да оказват финансова и военна подкрепа за императора при доказана непосредствена заплаха за териториалната цялост на империята (според общоимперското право) и свободата на избор за тях при недиректна външна опасност³³. Моделът на кондиционното гласуване се оказва най-ефективен в годините на интензивен военен натиск както за протестантите, така и понякога за католическата партия, опонираща на императора по политически и други причини.

Характерни прояви на ефективно действащия модел на кондиционно гласуване на „турската“ помощ са успехите на протестантското движение през 1532 г. – тогава е подписан „религиозният“ мир в Нюрнберг с оглед на предстоящите военни операции в Унгария и срещу французите в Италия, и през 1543 г., когато Райхстагът в Шпайер гласува редица религиозни отстъпки за протестантите. Тези и други примери показват недвусмислено действието на турската опасност като фактор, способстващ укрепването на лутеранството до неговото легализиране през 1555 г. Считаме, че тази теза, представена от Фишер-Калати и К. Кортепетер³⁴ не е преувеличена от гледна точка на изследване на външните влияния върху развитието на лутеранското движение. Тези влияния безспорно катализират вътрешнополитическите промени, респ. конфесионалните борби.

Но и през втората половина на XVI в. обвързването на външно- с вътрешнополитическите проблеми обслужва интересите на протестантите поради нерешените след 1555 г. въпроси като този за секуларизацията на имуществото на духовните лица, преминали към протестантизма, за свободата на избор на религия за поданиците в княжествата и пр. При положение, че „*causa fidei*“ отпада от дневния ред на имперските конгреси след официалното признаване на лутеранството, за протестантите налагането на техните политически и конфесионални интереси се осъществява по принцип посредством модела на непризнаване на мажоритарното гласуване по всички въпроси с изключение на религиозните. При такова гласуване протестантите са малцинство в курията на князете, мнозинство в градската курия и се изравняват по брой с католиците в курията на курфюрстите. Такова е тяхното съотношение в състава на райхстазите от 1576 и 1582 г.³⁵ и затова там протестантската партия особено силно се противопоставя на мажоритарния принцип в данъчната политика, т.е. гласуването на парични помощи за войните с османците.

Но от друга страна, тяхната тактика се обезсилва от липсата на единство в протестантския лагер и от заплахата от инвазия в империята, аргументирана от императора като реална. Турската опасност, възприемана като директна и за някои княжества, както и лоялното поведение спрямо

Рудолф II обуславят например позицията на санксонският курфюрст, който излиза от линията на своята партия и гласува финансовата помощ за Хабсбургите на всички райхстази през втората половина на XVI в. и особено през периода 1594 – 1603 г., когато Германската империя е поставена на сериозно изпитание при защитата на своите граници от османците.

Посоченият модел на кондиционно гласуване се оказва неефективен през XVII в. поради коренно променената обстановка в Германската империя. Тридесетгодишната война ангажира изцяло силите на императора и воюващите партии. Турската опасност е актуална през първото десетилетие на века и през 60-те години, но по принцип губи своята интензивност и сила на влияние, а след 1648 г., когато конфесионалните противоречия са преодолени до голяма степен, отпада напълно необходимостта от посочения начин на защита на протестантските интереси. По този начин корелацията „протестантска политика – турска опасност“ се изпразва от съдържание, и влиянието на османското военно присъствие се реализира главно по отношение на териториите.

Влиянието на външната заплаха може да бъде проследено от втората половина на XVI в. и в областта на административно-правното устройство на империята. Така например делението на имперската територия на области (Kreise), които да поемат и решението и на външнополитическите проблеми (събиране на парични средства и на военни контингенти при евентуална опасност за имперските граници), реализирано през 1530, 1532, 1542 и 1594 – 1606 г., е ускорено от турската опасност. Институцията на партикуларните областни събрания, изграждането на ефикасна данъчна система в империята, както и постепенното създаване на постоянна наемна армия в граничните австрийски области са другите моменти в този процес.

Особено интересен и недостатъчно проучен е проблемът за рефлексията на турската опасност върху териториите в империята, т.е. териториалният аспект на темата. Тя има различна интензивност и резултати в зависимост от силата на влияние на външния фактор, но могат да се очертаят редица общи моменти за териториите, например влиянието на османското нашествие върху процесите на териториално изграждане и обособяване, съсловията и социалната политика на владетелите и пр.

Турската опасност се обвързва тясно с политическото и стопанско развитие на немските княжества, защото върху тях се прехвърля по правен ред гласуваната на райхстазите „турска“ помощ за императора. Това се проследява особено ясно по отношение на австрийските земи, намиращи се в прекия обсег на конфронтацията с османците. Наследствените владения на Хабсбургите и присъединените към тях след 1526 г. Чехия, Моравия и Силезия поемат голяма част от финансовата тежест на войните. Според някои данни³⁶ в средата на XVI в. австрийските земи отделят годишно от 900 000 до 1,5 млн. флорина „турска“ помощ, докато немските княжества участват с общо 9 млн. флорина. Този факт кореспондира пряко с нестабилното вътрешно състояние на империята и перманентния недостиг на пари за

централната хазна, обременена и от войните с Франция. Освен това, проведените през втората половина на XV и началото на XVI в. имперски реформи (създаване на общоимперско управление, финанси и съд) са половинчати и затвърждават на практика политическата разпокъсаност.

В контекста на териториалната рефлексия на турските войни се очертават следните по-важни моменти:

- изграждане и утвърждаване на териториалната власт в княжествата: административна, съсловна и стопанска политика на князете и съсловни права в условията на антиосманска политическа ориентация;

- икономически последствия от турската опасност за териториите;

- социална реакция и обществен резонанс.

Утвърждаването на териториалната власт в княжествата през XV и XVI в. се основава преди всичко на ограничаване на съсловните права – последица от засилване политическото влияние на княжеската власт. Появата на наемничеството през XVII в. наред с приоритета на върховната власт в областта на финансовото и съдебно право са най-важните фактори в тази насока. Австро-турските войни се включват определено в развитието на тези процеси. Континуитетът и интензивността на османския военен натиск водят до превръщане на доброволно плащания от съсловията „турски“ данък в постоянно данъчно облагане и спомага по този начин за окончателното изграждане на териториалната данъчна система през XVI в. в Саксония. От друга страна, се променя и данъчната политика на князете, които изразходват паричните средства от това облагане за свои нужди, както е случаят с разпределението на „турските“ пари при курфюрст Йохан Фридрих Саксонски (1532 – 1547 г.). В други територии, като Бавария и Бранденбург, се очертава тенденцията за събиране на „турска“ помощ без съгласието на ландтага или на другите съсловни събрания (Ausschußtage). В Австрия процесът на изграждане на абсолютистки режим протича още по-интензивно под влияние на войните с Портата.

Правна основа на политическото обезсилване на съсловията в териториите създават решенията на райхстазите. Така например през 1543 г. се утвърждава правото на владетеля да облага с имперски данъци своите поданици, а от 1555 г. тази функция се поема и от създадените девет окръга в империята (горно- и долносаксонски, швабски, баварски и пр.). При отказ съсловията се облагат двойно според решението на Райхстага от 1566 г., докато се стига до решението от 1654 г., според което задължението на владетеля да поддържа укрепления и войска за отбрана се прехвърля дефинитивно към неговите съсловия. Техните ландтази се свикват само по негова инициатива.

Посочените политически промени в баланса на отношението „териториална власт – поданици“ проектират логично и формите на възникналия социален протест – отказ от данъчно облагане, открита съпротива срещу него и фискални процеси пред имперските съдебни инстанции по повод на извънредното облагане с нови данъци. Последното се поема от селяните и

бюргерите, но не и от феодалната аристокрация, често освобождавана от данъци. Може определено да се твърди, както ще посочим в по-нататъшното изложение, че турската опасност провокира социален протест, който е неделима част от социалните борби през XVI и XVII в.: Селската война 1523 – 1525 г., въстанията на селяните през 60-70-те години на XVI в. в Южна и Източна Германия при рефеодализацията в териториите, бюргерските борби в повечето немски градове срещу патрицианското управление от края на XVI – началото на XVII в. и Тридесетгодишната война (1618 – 1648 г.).

Тезата за дестабилизиращата в социално отношение роля на „турските“ войни е доказуема най-вече за периферните области на империята³⁷. За другите княжества този фактор играе роля по посока на засилване конфликтите между владетел и поданици и ускоряване на тенденциите към ранен абсолютизъм в политическата и социалната сфера.

Но в контекста на казаното дотук е важно да се подчертае факта, че турската опасност влияе в крайна сметка стабилизиращо върху обществената структура на териториите, в които и феодалят, и гражданинът, и селянинът („der gemeine Mann“) са принудени под натиска на външната заплаха да гласуват имперските данъци за войните срещу османците. За включване на поданиците в плащането на тези данъци значение има и формата на искания данък, дискутирана ожесточено на райхстазите. Данъците се изплащат под формата на „Общ пфениг“ („Der Gemeine Pfennig“) или на „Римски месец“ („Römermonat“ – RM). „Общият пфениг“ е централизиран подоходен и поголовен данък за всички поданици при съответен процент на облагане. Поради съпротивата на съсловията тази форма се налага предимно в краен случай, напр. през 1542 г., когато за Унгария се изпраща спешна военна помощ. Предпочитан е „Римският месец“ – сумарно облагане по данъчен регистър на съсловията, необходимо за месечната издръжка на определения им военен контингент. При тази форма на облагане е налице възможността изплащането на паричните средства да се прехвърли от съсловията – аристокрация, духовенство и бюргерство, върху поданиците им. Облагането освен това е два пъти по-ниско за аристокрацията и духовенството в сравнение с градското съсловие³⁸.

Райхстазите от средата на XVI в. (от 1545, 1551, 1557, 1571 и 1577 г.) показват убедително спада на паричните приходи за хазната в резултат на отпадането на такива важни териториални единици от империята като Швейцария, градовете Мец, Любек, Хамбург и др., а също така и на територии, допълнително присъединени към нея, които обаче още не изпращат средства за военните компании като Чехия, Моравия и Силезия, необлагани централизирано. По изчисления на В. Шулце номиналната стойност на един RM в средата на XVI в. е 128 000 флорина, а реално постъпват 65 000 флорина като централизиран данък и тази сума намалява прогресивно към края на века³⁹. Последницата от това положение е увеличаването на RM от 48 за периода 1566 – 1567 г. на 86 за 1603 г.⁴⁰. Включването на всички съсловия в териториите към плащането на имперските данъци означава за по-низшите

съсловия попадане в икономическа зависимост от князете, следователно по този начин се катализира процесът на изграждане на ранноабсолютистки режим в княжествата.

Другият аспект на проблематиката са икономическите последици от австро-турските войни за тези територии, които са включени в търговския обмен с Югоизточна Европа. Войните ограничават рязко стокообмена между Чехия, Полша, Унгария, някои южнонемски градове, от една страна, и Балканския регион – от друга, но не го преустановяват, както сочат повечето изследвания⁴¹. Ориентираните главно към австрийските и чешко-полски земи Молдова, Трансилвания, Влашко и Унгария пренасочват търговските си отношения към Средна Германия, респ. Саксония с нейната търговска метрополия Лайпциг едва от края на XVII в.⁴², без да успеят да конкурират поне до средата на XVIII в. монополното положение на „Виенската ориенталска компания“.

От друга страна обаче, в резултат на повишеното търсене се развиват оръжейното производство и търговията с оръжие, особено в горнонемските и австрийските земи, и търговията със зърнени храни – на Чехия, Полша, Австрия и Бавария към Балканите, и в обратна посока – от Молдова и Влашко към Унгария. Тези търговски контакти се установяват в условията, създадени в Германия след Великите географски открития, когато търговският поток се пренасочва от горнонемските към вестфалските и саксонско-тюрингски територии.

В заключение ще обърнем внимание на една интересна страна от проблематиката за турската опасност, по-точно за нейния обществен резонанс в немските княжества – въпроса за предимствата на османската държавна и военна система, съпоставени с развитието на империята и нейните територии. Този въпрос е поставян още през XVI в. в съчиненията на видни хуманисти и реформатори – Й. Камерариус, Р. Агрикола, М. Лутер и др.⁴³ Съвременниците на турската инвазия към Средна Европа са възприемали не само ефекта от непосредствената за тях заплаха, но са обръщали внимание и на положителните характеристики на Османската империя. Като такива, както ще видим по-нататък, те посочват: централизирана държавна власт, регулирани финанси, липса на религиозни противоречия, социална еднородност и религиозна търпимост сред мюсюлманите (една доста обща и неточна представа), дисциплинирана войска и пр. Прави впечатление, че изброените предимства, независимо от различната степен на обективност и клишираното им отразяване в книжнината, представляват „позитива“ спрямо „негатива“, образно казано, на реалностите в империята. Т. е. предимствата на османската държава се възприемат на базата на критично оценяваните процеси и явления в империята на Хабсбургите.

Така отношението към Османската империя е поляризирано още от периода на нейното голямо могъщество, при управлението на Сюлейман Великолепни. От конфронтация, политическа и религиозна през XVI в. то се развива до проявен познавателен (културен, етнографски, исторически) ин-

терес и възхищение от порядките при чуждоземците турци през XVII и XVIII в. Този интерес се манифестира в т.нар. „Turcica-Schriftum“ (литература с разнообразен характер за Османската империя), в пътеписите за Ориента, в изобразителното, театралното и народното творчество, дори в модата на Виенския и Дрезденския двор и пр.

Многоаспектната проблематика за отражението на турската опасност върху Германската империя и нейните територии показва, че вековната конфронтация с „изконния“ враг на християнството не носи само смърт и разрушение, но и създава импулси за укрепване на националното съзнание, политическата мобилизация и териториалното развитие на немците.

3. АВСТРО-ТУРСКИТЕ ВОЙНИ В ПОЛИТИКАТА НА САКСОНСКИТЕ ВЛАДЕТЕЛИ В КРАЯ НА XV – КРАЯ НА XVII В.

Този въпрос е основен при изследване на комплексното влияние на турската опасност върху развитието на дадена териториална единица, в случая – Саксония, поради няколко причини. „Турската“ проблематика не е проучена цялостно по отношение на нито една от немските държави. Анализите на външната политика на саксонските владетели с изключение на отделни студии на курфюрстите Фридрих III (1486 – 1525 г.), Йохан Фридрих (1532 – 1547 г.), на херцозите от Албертинската династия Георг (1500 – 1539 г.) и Мориц, курфюрст от 1547 до 1553 г.⁴⁴ не отбелязват изобщо фактора османска инвазия. За периода от XVII в. е отразено военното участие на княжеството в по-известните кампании срещу османците през 60-70-те години, и при освобождаването на Виена през 1683 г.⁴⁵ Регионалната историография е изследвала териториалния аспект на темата – въвеждането на „турските“ данъци в двете части на княжеството, разделени от 1485 г., но без връзка с имперската политика на владетелите и без анализ на последиците от извънредното данъчно облагане в социалната област. Липсва обобщаваща концепция за посоките на влияние на турските войни върху Саксония.

Изхождайки от значимостта и многослойността на проблема, от липсата на съответни разработки и от необходимостта да се създаде не само конкретно-историческа картина на саксонското участие в австро-турските войни, но и теоретичен модел на влиянието на турската опасност върху княжеството, с възможности за паралели спрямо историческото развитие и на други територии в империята, ще се спрем на този проблем по-обстойно в следващото изложение. Хронологически той е представен в три периода: от края на XV в. до 1547 г., когато титлата „курфюрст“ преминава към Албертинската династия; от 1547 г. до края на XVI в. с водораздел войната от 1593 – 1606 г. и периода до края на XVII в., когато приключва в основни линии влиянието на турската опасност върху немските княжества.

I период. На прага на Новото време Саксония е една от най-големите териториални държави в Средна Германия. Със своите близо 200 на брой

градски центрове и половин милион население⁴⁶ тя е една от най-гъсто населените области в империята в средата на XVI в. Металодобивът в Ерцгебирге и Мансфелд придобива около 1470 г. надрегионален характер. Успоредно с това се развива и металопреработването в Тюрингия, където през 60-70-те години на XV в. са изградени най-големите в Германия преработвателни предприятия с нов метод на топене на рудата. Тук се зараждат капиталистически отношения, а в текстилната индустрия (центровете в Западна и Източна Саксония, Горна Лужица и Шлезия) се налага системата за авансиране на капитала (Verlagsystem). Промените в търговския поток във вътрешността на Германия след географските открития катализират стопанското развитие на Саксония и Лайпциг заема постепенно доминираща позиция в обмена между Източна и Западна Германия, а от края на XVII в. – и в ориентирания към Унгария и Балканите търговски връзки. Саксония е център и на немската Реформация и придобива през XVI в. приоритетно значение сред немските княжества. От друга страна, тук не се наблюдават остри прояви на антифеодална борба, напр. големи селски въстания дори по време на Селската война, а също така и през втората половина на века, което е резултат от ускореното след появата на реформационното движение изграждане на териториалната власт.

Политическото развитие на княжеството през XV и XVI в. протича под знака на многобройните войни и съткновения между двата клона на династията на Ветините – Ернестински и Албертински, управляващи самостоятелно с центрове съотв. Ваймар и Дрезден. От императора Ветинската династия получава титлата „курфюрст“ през 1423 г., която след делението от 1485 г. е дадена на Ернестините. На тази основа владетелите на този клон на династията поддържат проимператорска политика през втората половина на XV в. и търсят успоредно с нея реализация на политическите си амбиции, свързани с реформеното движение в империята.

В саксонските архиви (Ваймар) турската опасност е отбелязана за първи път във връзка със запланувания от крал Алфонс Арагонски през 1454 г. антиосмански поход⁴⁷. Вестта за обсадата на Белград от османците през 1456 г. стига до Саксония чрез съобщението на градския съветник на Нюрнберг. В отговор на потърсената от папата и императора помощ, саксонският курфюрст Фридрих III изпраща още същата година отряд от 30 души за Унгария, според данни от архива на град Борна⁴⁸. През 1458 г. в Саксония е изпратен папският легат Мартинус де Фрегено, за да получи нови парични средства за набелязвания от папа Каликст III нов поход. Въпреки изтощената хазна след войната с Чехия (1457 – 1458 г.) курфюрстът отделя половината от приходите си за тази цел⁴⁹. За съжаление средствата не достигат до предназначението си – легатът е изгонен от княжеството заради кражбата им. Този злополучен факт кара Фридрих III да подчертае в инструкцията си до своите пратеници на свикания в Мантуа през 1459 г. конгрес на европейските сили с участието и на някои немски князе, че не ще допусне повече папски пратеници („päpstliche Gratien“) до духовните си центрове Майсен, Мерзебург и Наумбург, ако се събира „турска“ помощ⁵⁰.

Помощта, която гласува Саксония на райхстазите от 1466, 1467, 1471 и 1474 г. е определена в размер на 100 конници и 100 пехотинци⁵¹. Тя е изпратена регулярно, а средствата за това са получени от гласувания през 1470 и 1474 г. данък. Седем години по-късно в княжеството се въвежда еднократно поголовно и подоходно облагане на цялото население с оглед финансирането на нов антиосмански поход. Квотата на облагане е различна според социалния статус: 1 гулден от всеки 1000 гулдена стойност на движимото и недвижимо имущество, а от безимотните на възраст над 10 години – по 1 гулден; от прислугата, помощници и калфи – 2 % от заплатата⁵². „Турска“ помощ се събира също така през 1495 г. под формата на „Общия пфениг“, едновременно с въведения данък върху имуществото, който да погаси големия дефицит в касата на курфюрста (ландтагът в Алтенбург). В пропозицията на владетеля до съсловията се акцентира върху задължението на поданиците да окажат финансова подкрепа на императора, и той я получава въпреки отказа на феодалната аристокрация (Grafen und Herren) при мнозинство на гласовете на градското съсловие и на части от рицарството⁵³. Курфюрство Саксония е обложено с 3980 фл., а херцогството – с 3126 фл., с повишена квота в сравнение с 1481 г. Данните за имущественото състояние се обявяват от самите поданици под клетва и се включват в данъчен регистър. Парите от „Общият пфениг“ в херцогството са изискани дори без ландтаг на съсловията, само във връзка със споразумение с император Максимилиан на Райхстага в Бормс през 1495 г. и са задържани от херцог Албрехт, вероятно без да бъдат изпратени по предназначението им.

Какви са последиците от първите „турски“ извънредни данъци за княжеството? От 1513 г. нататък се изгражда административно-правната и финансова структура на двете саксонски територии, които дотогава имат общо финансово управление. Те са разделени на административни окръзи, изпълняващи едновременно фискални и съдебни функции (Ämter), които са пряко подчинени на княза и по този начин спомагат за ограничаване на самовластието на едрите поземлени собственици, за регулираното постъпване на приходи и контролиране на разходите. Последните, като имперски помощи, посещения на райхстазите, покриване на финансовите дългове на владетеля и др., по принцип се плащат от неговата собствена каса (приходи от домена, от т.нар. регалии – феодални фискални права, от такси и др.). Но приходите се оказват недостатъчни поради лошо воденото „домакинство“ на курфюрста, където няма разделение между разходи за собствени и териториални нужди. А извънредни данъци могат да се обявяват само със съгласието на съсловията (решение на ландтага от 1438 г.), те дори се събират от техни представители и изразходването им се контролира⁵⁴. Комисията, занимаваща се с организацията на извънредните парични помощи, се образува от съсловията и към нея са прикрепени княжески съветници за контрол.

„Турските“ данъци, въведени от владетеля за целите на антиосманската съпротива, се оказват опорна точка за ограничаване на съсловните права. Принципът на доброволното данъчно гласуване отстъпва постепенно

пред аргумента за спешната извънредна помощ, която в хода на засилващата се външна опасност за империята се превръща в постоянно и нарастващо облагане. Много важна роля за обезсилването на съсловните права играят решенията на райхстазите, задължаващи съсловията в териториите да оказват финансова подкрепа при неотложни случаи. С въвеждането на „Общият пфениг“ се полага началото на тоталното данъчно облагане, но то се прокарва рядко от райхстазите, до момента на дефинитивното прехвърляне на данъчната тежест от отделните съсловия върху техните поданици през 1543 г.

Събирането на първите „турски“ помощи се извършва сравнително бавно и трудно поради съпротивата на съсловията и в двете части на държавата, особено силна при аристокрацията и висшето духовенство, които се обявяват за принципино необлагаеми. Характерен пример в това отношение е поведението на прелатите в Тюрингия (херцогство Саксония) при обявяването на шестгодишния (турски) данък през ноември 1500 г. Те го отхвърлят и парите изобщо не са събрани⁵⁵, а в княжеството (Kursachsen) само двама от аристокрацията и няколко бюргери, без нито един висш духовник, проявяват патриотично чувство. По този въпрос също така без последствие остават решенията на събирането на курфюрстите в Гелнхаузен (юни 1502 г.).

Тези факти се изтъкват многократно от саксонският курфюрст на райхстазите, на които се обсъжда поголовното данъчно облагане „Общ пфениг“ (1495, 1505, 1512 г. и сл.). За него е особено важно да подчертае дефицита в собствената си каса като причина за необходимото прехвърляне на извънредните данъци върху съсловията. Но това не му попречва да твърди пред Райхстага от 1523 г., че е плащал постъпленията за империята от своите лични приходи⁵⁶. Интересно защо тогава съсловията на свикания ландтаг в Наумбург (ноември 1514 г.) заявяват, че „простолудieto и някои по-издигнати бюргери се съмнявали открито в употребата на събраните от съсловията пари – помощи за императора, които се задържали от курфюрста“⁵⁷. Т.е. налице е тенденцията за фактическо погазване на съсловните права, при които принципът на доброволно оказаната помощ би трябвало да служи на съсловията като лост за манипулиране на княжеските решения по посока на разширяване на техните привилегии. По времето на курфюрст Фридрих III (1485 – 1525 г.) съсловията не притежават този политически авторитет, както при курфюрст Август, т.е. през втората половина на века.

От края на XV в. до 30-те години на следващото столетие турският въпрос е обвързан с имперската политика на саксонските владетели и не притежава самостоятелно значение за тях. За опозиционно настроените имперски князе е особено важно ограничаването на прерогативите на новия император. От 1519 г. на трона на Хабсбургите в продължение на 40 години управлява Карл V, известен сред европейските владетели с фанатичната си привързаност към идеята за универсална католическа империя. Двадесетте години на XVI в. са характерни с изостряне на противоречията в империята в резултат на развитието на реформаторското движение и необходимостта от нови финансови постъпления за централната хазна, изпразнена поради

войните с Франция и военните действия срещу османците (защитата на остров Родос през 1522 г.). Гласуването на исканите финансови средства през първата половина на XVI в. се базира на посочения по-горе принцип на взаимните отстъпки.

Така например херцог Албрехт получава потвърждение на кандидатурата си за областите Юлих и Берг (Лужиците, Югоизточна Саксония) в резултат на оказаната през 1483 г. (единствен от немските князе!) помощ на императора срещу османците. Кондиционното гласуване на имперските извънредни данъци улеснява и реформената партия, водена от курфюрста на Майнц, да наложи исканията си за създаване на държавно управление със засилено присъствие на съсловията и на имперски съд на райхсказите от 1495, 1500 и 1521 г., а през 1521 г. и за второ имперско управление (Regiment) с общо имперско законодателство.

Успоредно с провеждането на реформената политика през 20-те години на XVI в. вниманието на императора е погълнато от все по-засилващото се протестантско движение, конституирано от Райхстага в Шпайер през 1526 г. Принципът на концесионно гласуване, обусловен от спекулацията с външнополитическия проблем и прокарван особено последователно от протестантските князе на Саксония, Бранденбург и Хесен не благоприятства за набиране на достатъчно средства за война с турците. Ето как звучи в контекста на тази политика пропозицията на курфюрст Фридрих III до неговия съветник Ханс Планиц, изпратен на Райхстага в Нюрнберг, с дата 25 май 1552 г.: „Тези пари („турската“ помощ – б.м., В. Г.) запази за себе си, докато не видиш, че и други князе и съсловия я дават, което спешно се изисква сега...“⁵⁸. Но въпреки принципното несъгласие за осигуряване на извънредна военна помощ той предава на имперската хазна своята квота, определена на Райхстага от 1521 г. в размер на 60 конници и 277 пехотинци⁵⁹, като покрива тези разходи от своята лична каса. В херцогството ландтагът в Лайпциг от май 1522 г. обявява нова „турска“ помощ в размер на 10 446 гулдена (гд.), която се разпределя както следва: прелати – 897 гд., феодални родове (Dynasten) – 191 гд., аристокрация – 2464 гд., градове – 3155 гд., и области – 3622 гд.⁶⁰ Една част от тях остава в личната каса на херцог Георг, който не се съгласява с наложените му платёжи.

За политическата дейност на протестантските князе остава без практически последствия прокараното от Лутер и широко известно в Германия негово отношение към турската опасност. Още през първите години на Реформацията в съчинението си „*Resolutiones disputationum de indulgentiarum virtute*“ (1518 г.) той посочва, че борбата срещу турците не е за защита на християнската вяра, както пропагандира католическата църква, мечтаеща за ново могъщество „на гърба“ на християните, а е борба срещу самия Бог, наказващ ги за многобройните им грехове⁶¹. Според него преди да води война за вярата, християнинът трябва да се огледа в себе си и да започне

* „Съображения за споровете относно почтеността на индулгенциите.“

най-напред със собственото си морално въздигане⁶². Освен това Лутер полемизира не срещу войната изобщо, а срещу нейната религиозна мотивация и няколко години по-късно стига до тезата за „светския“ характер на „турските“ войни – в съчиненията „За войната срещу турците“ (1529 г.) и „Проповед за война срещу турците“ (1529 г.). Но въпреки това в полемичните му съчинения по този въпрос остава приоритетна песимистичната нотка, кореняща се в неговия есхатологичен възглед за турското настъпление като „бич Божи“, предвестие за края на света и идването на Страшния съд⁶³.

За периода от 1526 г. до 1547 г., когато титлата „курфюрст“ се прехвърля към Албертините, основни моменти на протестантската „турска“ политика са: райхстазите в Шпайер – 1529 г., в Нюрнберг – 1532 г., в Регенсбург – 1541 г. и в Нюрнберг – през 1542/1543 г.

Райхстагът в Шпайер през 1529 г. „Турският“ данък в Саксония

Още три години преди събитията при Мохач владетелите на Саксония, Бранденбург, Бавария и ерцхерцогът Фердинанд се договарят на Райхстага в Еслинген за съвместна и бърза (eilende) помощ в случай на пряка застрашеност на границите им. В херцогство Саксония херцог Георг създава комисия от съсловията по въпросите на организацията на „турска“ помощ за империята. По време на разискванията върху въпроса за външната заплаха, за първи път, доколкото успяхме да установим в проучването на архивните данни, княжеската власт изказва опасение от селско въстание във връзка с въвеждането на новите данъци (ландтагът от 1526 г. в Лайпциг)⁶⁴.

На Райхстага в Шпайер протестантите поставят за основа на дебатите искания като: решаване на религиозните противоречия, осигуряване на „мир и ред“ („Frieden und Recht“) в държавата, преди да се пристъпи към главния всъщност проблем за отбрана срещу турското настъпление и заплахата от обсада на Виена⁶⁵. Повечето от тях гласуват исканата от Фердинанд и курфюрст Йохан I (1525 – 1532 г.) показва сериозното отношение на саксонския владетел към този въпрос. Саксонският и бранденбургският курфюрст се срещат през октомври 1529 г. в Торгау, за да договорят своята обща помощ в случай на нужда извън тази, гласувана в Шпайер и явно недостатъчна за отбиване на турския натиск пред Виена⁶⁶.

В княжеството е обявено събирането на „турски“ данък от всички съсловия по квоти, еднакви с квотите на „Общия пфениг“, като това се извършва по окръзи (Kreise)⁶⁷. Между впрочем именно в регистрите на събирания данък са отбелязани за първи път всички окръзи: Тюрингия с центрове Ваймар, Гота, Пьоснек; Майсен с център Торгау; Алтенбург, Цвикау и Фогтланд с център Плауен с изборни регионални комисии от съсловията за контролиране на фискалните вземания. След преминаването на външната заплаха средствата от данъка отново не се изпращат по предназначение, а се използват за паричната реформа в княжеството. В случая проследяваме за пореден път налагащата се вече тенденция за премахване на принципните различия между имперски и териториални данъци, характе-

рен белег на ранноабсолютистките стремежи на владетеля. Той контролира и изразходва съвместно тези данъци по свое усмотрение.

В херцогство Саксония въвеждането и организирането на новите парични постъпления отбелязва един много важен момент – окончателното включване на съсловията, освободени дотогава от облагане, към териториалната данъчна система. Както и преди, различната тежест на данъка предизвиква многобройни спорове между съсловията. Създадени са 4 комисии във всеки окръг – Дрезден, Лайпциг, Вайсенфелз и Вайсензее. Средствата се събират чрез администрацията на областите, на които са разделени окръзите, а намиращите се извън административната система феодални имоти се облагат отделно. Прави впечатление изключително добрата организация на данъчното облагане и в двете части на Саксония, т.е. оказването на „турска“ помощ се използва от владетелите всъщност за създаване на по-широка и ефективна данъчна и административна система по места. Получените от съсловията в херцогството парични средства се изразходват и по-нататък за целите на антитурската отбрана през 1532 г., като известна част от тях стои под контрола на съсловията чак до 1539 г.

*„Турската“ политика на протестантите през периода 1532 – 1545 г.
и териториалният аспект на турската опасност*

При курфюрст Йохан Фридрих (1532 – 1547 г.) Саксония следва линия на по-последователна и решителна „турска“ политика, използвайки модела на кондизионно гласуване в Райхстага, където тя и Хесен са водещите сили в протестантската партия. Предвид подготвяната втора обсада на Виена, повечето протестантски князе гласуват исканата „спешна“ помощ за Фердинанд срещу редица отстъпки, фиксирани в Нюрнбергския религиозен мир през юни 1532 г. Но, от друга страна, саксонският курфюрст е принуден да признае, че в момента на пряка заплахата на имперската територия „...във всички случаи с изключение на религията те (съсловията – б.м., В. Г.) са обещали да бъдат верни поданици на императора...“ (...gewissen gepurlichen gehorsam zu leisten...) ⁶⁸.

Резултатите от протестантската политика на райхстазите през периода 1542 – 1547 г. могат да се определят като етап в тяхната, респ. и на Саксония, „турска“ политика, защото показват по-ясно от друг път възможностите и границите на тяхната позиция относно турската опасност. След смъртта на трансилванския княз Янош Саполяй през 1540 г. и превръщането на Трансилвания в трибутарно княжество, след завладяването на Буда от османците не само Австрия, но и съседните княжества и тези във вътрешността на страната поставят турския въпрос като приоритетен. Провежда се нов „турски“ Райхстаг в Регенсбург в края на 1541 г., който облага имперските княжества с нов данък поради недостига на военни и финансови средства. Стоящ пред избора да воюва на два фронта – срещу французите в Италия и срещу османците, императорът подписва тайно т.нар. „декларация на Фердинанд“, обещаваща нови религиозни отстъпки за протестантите ⁶⁹,

която обаче не е прокарана в решенията на този Райхстаг. Затова на ново събрание на протестантските князе в Наумбург през ноември 1541 г.⁷⁰, се утвърждава линията на отказ на „турска“ помощ при положение, че се игнорират протестантските искания за религиозен мир, реформиране на имперския съд и др. подобни. Тази линия е следвана неотклонно от Йохан Фридрих въпреки опасността от османско нахлуване в неговите земи, преценена като реална от него.

Райхстагът в Нюрнберг от 1542 – 1543 г. отбелязва връх в саксонската имперска политика. Основен въпрос за водената от Саксония протестантска партия е приемането на Фердинадовата декларация от Райхстага. Последователната позиция на кондиционно гласуване на финансовите средства е повлияна обаче от външнополитическите събития – Естергом е завладян през август 1543 г. Както и през 1541 г., така и сега Саксония гласува „турска“ помощ в по-малък от искания размер в знак на протест, поради неизпълнение на протестантските искания. Дебатите през 1541 – 1543 г. показват освен това противоречията между Саксония, от една страна, и водещите умерена политика Хесен и Бранденбург, от друга, по важни въпроси на външнополитическата ориентация. В крайна сметка позицията на Саксония и на другите опозиционни сили през 1541 – 1543 г. окончателно убеждават императора в необходимостта от война с Шмалкалденския съюз. Тя сочи също, че вътрешнополитическите интереси остават за протестантите приоритетни в сравнение с външната заплаха. Новото в отношението на Саксония към турския проблем е това, че той постепенно се очертава като самостоятелен в контекста на имперската им политика, паралелно с увеличаването на опасността от евентуално проникване в земите на Ветините.

По отношение на териториалната рефлексия на турските войни е необходимо да отбележим обявяването на новите данъци (Türkensteuern) в княжество Саксония през 1532 и 1537 г. Тяхното организирано събиране и използване от курфюрста доказва за сетен път провежданата от него политика на припокриване на държавни и териториални плащания с цел финансиране на собствената каса. От друга страна обаче тук за първи път се проявява засиленото влияние на съсловията в княжеството, по-специално при въпросите за гласуването и събирането на данъците. Територията отново се разделя на окръзи (4) и области (9) с колегии от съсловията във всеки окръг, които да се грижат за регулярното постъпване на средствата. В тях ръководството е поето от съветниците и служителите на курфюрст Йохан, което прави възможно използването им за цели извън определенияте. В херцогство Саксония описаната акция бележи край на продължилата почти 10 години борба за включването на всички поданици без изключение, преди всичко на епископите и висшата аристокрация, към териториалното данъчно облагане. Така например епископът на Марзебург, укрил за себе си „турските“ пари през 1532 г., през 1537 г. проявява необходимата лоялност.

При събирането на новия „турски“ данък през 1542 г. окръзите в двете части на княжеството отново са натоварени с тази задача. Архивите на

Ваймар и Дрезден съдържат достатъчно информация за отношението на съсловията към това събитие, и по-точно за голямата трудност при събирането на данъка⁷¹. Графове и аристокрацията в Тюрингия отказват да обложат своето имущество, прелатите се противопоставят под предлог, че църковните имоти не били облагаеми (в княжеството този въпрос решава окончателно ландтагът през февруари 1543 г. в полза на цялостното териториално облагане). Колко много са били засегнати селяните от извънредните данъци, показва оплакването на трима селяни от щетите върху тяхното земеделие, оцетено от това, че те дали своите впрегатни коне за саксонския отряд, изпратен през пролетта на 1541 г. към Унгария⁷². Саксонският курфюрст изказва опасението си от въстание на „простолудиято“ във връзка с решението на Райхстага от 1543 г. за прехвърляне на данъчната тежест на централизираните имперски плащания от съсловията върху поданиците им в териториите⁷³.

В заключение ще отбележим, че турският проблем през указания период заема в крайна сметка второстепенно място в имперската политика на саксонските владетели. Той стои на второ място след важните за териториалното изграждане и укрепване на властта в двете части на Саксония административни, правни и политически мероприятия. В контекста на тези процеси турската опасност се оказва един от стимулиращите териториалната власт фактори. Наред с това тя спомага чрез момента на засиленото политическо влияние на съсловията за запазване на дуалистичната основа на саксонската държава.

II период. И след приемане на титлата „курфюрст“ от Албертинската династия през 1547 г. заслужила доверието на император Фердинанд в лицето на един от най-мъдрите си и способни представители – княз Мориц Саксонски (1547 – 1553 г.), Саксония е едно от водещите в политическия живот на империята княжества, осъществяващо успешно своето териториално обединение за разлика от херцогство Саксония, което се разпада на малки самостоятелни образувания след териториалната подялба от 1572 г.⁷⁴

Основни принципи на саксонската имперска политика се заключават в следното: държавно-политическа законност, основана на условията на религиозния мир от 1555 г. и на имперското право; лоялност спрямо върховната власт, с цел запазване на привилегированото положение на Албертините в противовес на другата родствена линия, и защита на лутеранството, като същевременно се търси равновесието между конфесионалните лагери за запазване на гражданския мир. Под това мото саксонската партия е буфер между протестантското малцинство и католическото мнозинство в Райхстага.

Времевият отрязък от 1568 до 1606 г. е интересен с оглед на тематиката по три причини:

– С условията на Нюрнбергския религиозен мир сферата на действие на модела „кондиционно гласуване“ се стеснява значително. Затова отхвър-

лянето на „турските“ данъци въз основа на непризнаването от протестантите мажоритарно гласуване на контрибуциите се следва особено стриктно от тях.

– Продължителността и интензивността на турската опасност, особено през 90-те години и до 1608 г., когато се свиква последният за периода „турски“ Райхстаг. Тези обстоятелства практически обезсилват принципа за доброволност при гласуването на паричните и други помощи от съсловията в империята. Това положение е от голямо значение за Фердинанд, пред когото освен задачата за отбрана в Унгария стои още и необходимостта от укрепване на границата между Хърватско-Словения и османските територии⁷⁵.

– По-тясна обвързаност на турския проблем с имперската, респ. териториална политика на Саксонския княжески дом. Позицията и на двете родствени линии се обуславя от споменатите по-горе прищипи и от факта на една по-реална от преди заплаха за саксонските земи от турско нахлуване. В политиката на херцогство Саксония (Ернестините) последното обстоятелство играе, общо взето, по-малка роля в сравнение с техните конфесионални интереси.

Принципите на княжеската политика водят до отделянето на Саксония (Албертините) от общата политическа позиция на протестантите и осигуряване на императора исканата помощ за войната в курията на курфюрстите.

Посочените особености в политиката на Саксонския дом проличават най-ясно на дебатите през 1576, 1582 и 1594 г. в Райхстага. Важно е да отбележим, че след 1555 г. протестантизмът се разпространява в по-голяма част от териториите на север и североизток, в много от земите в Средна и Югозападна Германия неговите привърженици броят около 7/10 от населението. Протестантите са мнозинство в курията на князете и на градовете, а в тази на курфюрстите трима от всичко седем са с лутеранско и калвинистко вероизповедание (Саксония, Бранденбург и Пфалц), като курфюрстът на Кьолн клони към калвинизма за разлика от католическите Майнц и Трир. Бранденбургският княжески дом обикновено се придържа към мнението на саксонския си съсед, така че последното се оказва особено важно при определяне „вота“ на доверие към австрийските Хабсбурги.

Европейската обстановка през 70-80-те години се нажежава от две събития: хугенотските войни във Франция (1562 – 1598 г.) и освободителната борба на Нидерландия против испанското владичество. Папата търси, от своя страна, император Рудолф II (1576 – 1612 г.) за участие в поредната антитурска лига. В империята политическото равновесие е заплашено от срыв поради желанието на Кьолн да приеме калвинизма, което води до „войната за Кьолн“, завършила през 1585 г. в полза на „реформирация се“ католицизъм (Бавария и др.).

Курфюрст Август не се включва като другите протестантски князе в решаването на външнополитическите събития с изключение на интереса, проявен към турския въпрос, застанал отново на дневен ред след битката

при Лепанто (1571 г.). Той е вербуван от папския легат Посевино за каузата на един испанско-австрийско-руски съюз⁷⁶, а на Райхстага през 1576 г. подкрепя проекта на главнокомандващия австрийската войска в Унгария Лазарус фон Швенди за преместване на Немския орден на австрийската граница с цел защита на имперската територия (останал нереализиран). Лоялността на Саксония, благодарение на която Рудолф II получава исканата в размер на 40 RM „турска“ помощ през 1576 и 1582 г. е възнаградена с потвърждаване на присъединените към княжеството Майсен, Мерзебург и Наумбург, Фогтланд и част от Тюрингия в ущърб на разпокъсаното след подялбата от 1572 г. херцогство на Ернестините. Тя разцепва единния дотогава протестантски лагер и играе голяма роля за прокарване на императорската пропозиция на Райхстазите. Смяната на владетеля на Саксония (след смъртта на курфюрст Август титлата се поема от курфюрст Кристиан I, 1586 – 1591 г.) води до преориентация в имперската политика на Албертините (опит за разпространяване на калвинизма, реформи на канцлера Крел и др.). Ранната смърт на „реформатора“ Кристиан I осуетява обаче налагането на различна спрямо императора линия при решаване на конфесионалните и други въпроси.

Заинтересоваността на Саксония от успешна антитурска отбрана през II половина на XVI в. проличава особено добре от инициативността на саксонските владетели при организиране на областите (т.нар. Kreisorganisation) в помощ на империята. От 1592 г. до 1606 г. всяка година Горносаксонската, Швабската и Франконската област гласуват допълнителни помощи за войната с Портата. Те дават тласък за включването и на другите територии към областната организация. След като външната заплаха отминава, тези области се насочват към решаването на други външнополитически задачи. В случая турската опасност „ражда“ нова политико-административна практика, просъществувала дълги години след нея. Всяка област излъчва определен брой войскове единици и отговаря за тяхното оборудване и издръжка. През XVI в. са обединени общо пет области на империята. В годините на войната 1595, 1596 и 1597 г. трите области събират годишно почти 7 млн. фл., в които Горносаксонската участва с 161 760 фл.⁷⁷

През 1598 г. Райхстагът в Регенсбург постановява извънредна помощ от 10 RM (т.нар. Romzug) за областите, като проектът за тази нова финансова „инжекция“ е изготвен с активното участие на Фридрих Вилхелм, администратор на двете части на Саксония за периода 1591 – 1601 г., когато курфюрст Кристиан II е още малолетен. Саксонският канцлер Абрахам Бок съставя плана на заседанието на петте области, свикано през юни 1598 г. по повод защитата на териториите от османците. Негов е интересният проект „Memorial-Bedenken Abraham Bockens ... die turckischen sachen bel.“ („Съображения на Абрахам Бок ... относно турските неща“)⁷⁸, който е един от редките източници от XVI в., свидетелстващи за прекия интерес на немските княжества към балканските народи и към османското нашествие. Освободителната борба на балканските народи се споменава спорадично в архивните

материали от Саксония. Също така този проект хвърля повече светлина върху малко проучения въпрос за информационните източници на саксонските владетели по отношение на турските войни.

Мемориалът се състои от релации и нареждания на саксонските курфюрсти, както и от сведения за „турските“ войни от годините на „страха“ – 1529, 1541 – 1544, 1557 и 1594 г., които, според нас, са подбрани с цел да отразят ангажираността на саксонското правителство (съотв. и взетите мерки) спрямо турската опасност и да активизират общественото мнение в полза на имперската отбранителна политика.

Най-интересна е последната част от този сборен документ, посветена на военното дело и войната с османците в Унгария⁷⁹. Нейният автор е неизвестен, вероятно това е бил немски военачалник, воювал там⁸⁰. Авторът описва подробно състоянието на укрепителните съоръжения по унгарската граница, жалкото положение на разорените от войната области, били преди центрове на въгледобив, и излага своите предложения за възстановяването им, за да може по този начин да се намалят разноските по издръжката на войските в Унгария. До 1593 г. били завладени 14 крепости от османците и според автора това заплашвало сериозно императорската територия. Дори Саксония и Бранденбург трябвало да „обърнат внимание на тези планински места, защото през тях минава проходът от Бохемия ... и оттам към Олмюц, и по-нататък империята е отворена...“⁸¹

Жалкото положение на северноунгарските области се обяснява по-нататък с общата ситуация в империята, където липсва единство между християните и простолюдието „... е непослушно, ... и живее безбожно, плюска, пие, живее в алчност...“⁸². На нея се противопоставят редица предимства на османската военна машина: правов ред, централизирана политическа система, веротърпимост (в смисъл отсъствието на религиозни противоречия сред управляващата прослойка), добро финансово състояние и пр.⁸³ Подобна оценка говори за по-умерено мнение в сравнение с крайно негативното отношение към завоевателите, отразено в многобройните „Turcica-Druske“ от XVI в. Важен момент: по-нататък авторът изказва мнение, че държавата на османците може да бъде победена⁸⁴. Един от факторите за това, според него, се състои във възможността да се включат към антиосманската борба икономическите и политически потенци на балканските народи „... така че да се създаде най-голямо разрушение и намаляване на приходите и издръжката (на турската армия – б.м., В. Г.) ...“⁸⁵. Изказва се мисълта да се помогне на християните там с войска, за да се провокира отпадането им от империята, по-специално на Сърбия, България, Влашко и Молдова⁸⁶. Освободителната борба на балканските народи можела да бъде използвана за каузата на Австрия⁸⁷.

Авторът на мемориала придава голямо значение на разкриването на стопанските възможности на Югоизточна Европа, където народите били богати на „Proviant“ и войска и биха могли да изхранват немските държави с месо, зърно, вино, сол и други продукти⁸⁸. Селскостопанските продукти на

тези народи биха могли да се обменят срещу немски стоки или оръжие на пазарите в Кьолн и Хамбург⁸⁹, като не бивало да се забравя факта, че местните търговци „били съвсем невежи и несамостоятелни“⁹⁰.

Тези и други подобни бележки в текста подсказват за съществуването на ограничен търговски обмен през Средна Европа през XVI в., в който частично и конюнктурно са включени някои балкански територии, особено тези на север от Дунав. Те потвърждават тезата за активния търговски баланс на Турция спрямо немските княжества. Народите от Югоизточна Европа насочват, както показва този мемориал, износните си продукти към пазарите и транзитните центрове в Трансилвания и Унгария през Влашко и Молдова. Този търговски път придобива голямо значение за тях през следващото столетие, когато и Средноевропейският регион (Германия, Полша, Австрия) се отваря за балканския износ. Сведения за преки контакти между Саксония и Югоизточна Европа през XVI в. не са известни, но някои данни – например за търговията с волове от Молдова и Влашко и със зърнени храни към Унгария и Чехия⁹¹, а също така и данните от проучванията върху търговията на Силезия към Ориента⁹² очертават предположението за непреки и спорадични търговски връзки на балканските области със Саксония, която още от XV в. се е снабдявала с месо и зърно от Силезия. Възможно е Саксония да е получавала тези продукти от по-далечни места, например от Балканския регион, чрез подобно посредничество.

Доколко обществеността в княжество Саксония е била информирана за събитията в Югоизтока на Европа? Точно през 1594 – 1595 г. на Балканите започват вълнения – в Банат, Албания, Македония, по-късно във Влашко и Северна България, където през 1598 г. избухва голямо въстание. Емисари на балканските народи установяват контакти с папата, със Сигизмунд Батори, княз на Трансилвания, с руския цар и с Рудолф II, с предложения за обща освободителна акция⁹³. Саксонските князе са били положително добре информирани за това чрез своите агенти във Виена. Сведения за положението в Югоизточна Европа се черпят най-вече от „Neue Zeitungen“ („Нови вестници“), от информацията на търговци, пътуващи и войници или от кореспонденцията с някои протестантски князе⁹⁴. По-известни информатори на саксонските курфюристи през втората половина на XVI в. са Лазарус фон Швенди (главнокомандващ австрийския контингент в Унгария), Ханс Унгнад (протестант, избягал от Австрия през 70-те години поради рекактолизациата там), Кристоф фон Карловиц, Йохан Камерарийус и д-р Йохан Цезиус (имперски вицекапцлер при Максимилиан II)⁹⁵. За актуалността на турската опасност в Саксония говори и появата на многобройни „Turcica-Schriften“ през периода 1593 – 1598 г., издадени в Йена, Витенберг и Лайпциг – например тези на М. Дресер, декан на философския факултет в Йена (1566 – 1574 г.), Г. Мюлиус, професор в теологическия факултет на града (1589 – 1601 г.), С. Геснер, проповедник във Витенберг от 1595 г.⁹⁶ и др. Тези съчинения с полемичен или теологичен характер, дори и чисто информативни, дават на изследователите възможност да проследят очертаващите се

нови тенденции в общественото мнение не само в Саксония, но и сред широките кръгове от населението в немските княжества в края на XVI в., а именно: интерес към Ориента и неговите народи, политически оптимизъм в конфронтацията с османците, нов поглед към контактите с османците и пр.

Териториална политика в Саксония през втората половина на XVI в. Времето на управление на курфюрст Август (1556 – 1586 г.) е време на стопански и културен разцвет на Саксония. Тя печели много от разрасналата се търговия с Полша и Русия. Капитал от големите южногермански фирми се влага в металодобива на Ерицбурге. Лайпциг се превръща в най-големия център на търговския обмен с Източна и Западна Европа в Саксония. Плановите на курфюрст Август за монополизиране на търговията с подправки от Ориента и стопанската му политика, развиваща кълновете на ранния капитализъм в промишлеността, осигуряват добро икономическо развитие на саксонските земи, облагодетелствано отчасти и от стопанското активизиране на средно- и западногерманските области в резултат на Великите географски открития.

Основни моменти във вътрешната му политика са: развитие на домениалното стопанство като база за икономическото процъфтяване на княжеството, укрепване на областната организация (с което изтласква още повече феодалното имение като стопанска единица) и развитие на централизирано териториално управление, в което съветниците и секретарят да имат ръководно положение. Висш административен орган е Тайният съвет, създаден през 1574 г. В съответствие със съсловното си устройство, държавата има разделени финанси – тези на съсловията, образувани от приходите на домена му. Спрямо съсловията е провеждана умерена политика, зачита се най-важното им право – на свободно данъчно облагане.

Договорът от Наумбург (1554 г.) регулира отношенията с Ернестинския клон на династията в политически и териториален аспект. Той установява размера на „турската“ помощ за двете части – за княжеството 65 конници и 307 пехотинци, за херцогството – съотв. 30 и 198⁹⁷. В резултат на смекчаване условията на капитулацията от Витенберг (1547 г.) отношенията с Ернестините се подобряват значително.

За периода на управлението си курфюрст Август успява да погаси 1 600 000 фл. дългове и да остави на сина си почти толкова голямо наследство въз основа на активна стопанска политика и ефективно управление. „Турските“ данъци се отделят от постъпленията на териториалните взимания, т.е. не се обявяват нови поради данъчната претовареност на населението – по преценка на владетеля. Освен това при включване на имперските плащания към териториалната каса самият княз и съсловията определят размера и срока на плащане, докато, въведен като централизирано финансиране за хазната на империята, „турският“ данък е фиксиран без право на промяна от страна на териториалната администрация и владетеля. Така е предадена „турската“ помощ през 1557 и 1559 г., също и през 1566 – 1567 г.,

когато Саксония е обложена допълнително с издръжката на изпратения в Унгария отряд. През 1576 г. е удължено облагането с данък върху производството на бира още 6 години и на териториалния (поземлен) данък за още 3 години поради решението на Райхстага в Регенсбург за нова финансова подкрепа за империята. Предполага се, че „турската“ помощ за 1582 г. е доставена от домениалните приходи на курфюрста, понеже не се споменава за такава в актовете на ландтазите от периода 1576 – 1587 г.⁹⁸ До 1594 г., когато се удължават въведените основни териториални данъци с цел попълване на изпразнената хазна предвид турската опасност, извънредната помощ от княжеството, участващо в „Kreishilfe“ в размер на 207 000 фл. годишно, се изплаща от събраните дотогава редовни постъпления от съсловията. Т.е. почти 1/5 от редовните приходи на княжеството отиват като военна помощ и тя се предоставя редовно през първите шест години (1592 – 1598 г.) на войната, за разлика от повечето протестантски територии. Последното изплащане на „турската“ помощ е през 1605 г., и то пак за сметка на приходите от редовните данъци, които отново се събират за следващите 6 години. Този факт говори за невъзможността от допълнително данъчно облагане на съсловията с оглед на показаната многократно от тях съпротива, отразена най-пълно в актовете на ландтазите.

В заключение ще добавим, че превръщането на „турските“ данъци в териториални завършва в общи линии в края на XVI в., и те се изплащат вече от постъпленията на съсловията, а не от личната каса на курфюрста, което влияе дестабилизиращо върху социалния мир в княжеството. Включването на мотива „външна опасност“ в политическите акредитиви на саксонските владетели ускорява определено преодоляването на съсловния дуализъм в политическото устройство и реализацията на ранноабсолютистките им стремежи през XVII в. Подобни са и тенденциите в херцогство Саксония, където обаче вътрешнополитическите проблеми заемат централно място в комплекса от политически алтернативи пред Ернестините. В повечето случаи „турските“ пари и главните имперски данъци остават неизплатени поради неблагоприятното финансово положение на херцогството⁹⁹, особено тежко след войната за Гота между някои местни родове.

III период. Централно политическо събитие за империята през XVII в. е 30-годишната война. Опасността от турска инвазия през XVII в. отстъпва на заден план и това променя коренно релацията „протестантска политика и турска опасност“ на райхстазите. След 1648 г., когато конфесионалните противоречия са преодолен до голяма степен, отпада напълно и моделът на кондиционно гласуване на имперските данъци. Турската опасност се превръща в един чисто външен фактор за имперските територии. Османската империя е включена след 1699 г. като второстепенна сила в европейската политическа система. Вестфалският мирен договор от 1648 г. легализира суверенитета на държавите в империята и стабилизира още повече териториалната власт в тях. На базата на това може да се каже, че през XVII в. турският проблем се проявява в чисто военен, отчасти и в териториален

аспект. В противовес на това обаче се развиват първите преки икономически контакти с народите на Османската империя, засилва се културният интерес към Югоизточна Европа. Мирът в Карловци през 1699 г. отбелязва логичният завършек на турската проблематика за Саксония и Германската империя.

Но през първата половина на века Турция все още е опасен противник за Германия и Австрия. Турският проблем присъства в дневния ред на Райхстага от 1613 г., който занимава политическите сили с въпроса за Трансилвания и нейния съюзник Портата. Новите контрибуции за императора са гласувани благодарение на оказаната от Саксония безрезервна подкрепа за разлика от протестантската партия, следваща своите преки интереси.

При избухването на 30-годишната война Саксония е в лагера на католическата партия поради проимператорската си политика, целяща присъединяването на чешките Лужици към княжеството. Херцогството обаче подкрепя обединените около Пфалц протестанти. Османската империя се оказва въвлечена в германско-чешкия конфликт. Новият чешки крал Фридрих Пфалшки, въстаналите съсловия в Чехия и техните протестантски съюзници в Германия осъществяват контакти не само с унгарските, австрийските и трансилванските съмишленици, но и с Портата посредством посредничеството на Габор Бетлен, трансилвански княз (1613 – 1629 г.)¹⁰⁰. През юни 1620 г. в Прага се появяват двама турски пратеници с цел създаване на общ антихабсбургски фронт.

Протурската ориентация на конфедерираните протестанти предизвиква силен протест от страна на католическата Лига и нейните съюзници. Но през ноември 1620 г. чешкото въстание е потушено, Бетлен сключва мир с Виена (декември 1621 г.). Въпреки това той не отхвърля предложението на включилите се във войната Швеция, Франция и Англия да се създаде втори фронт за императора в лицето на Османската империя. Такъв не се осъществява, защото през 1625 и 1627 г. Портата подновява мирния договор с Австрия. Интересен факт е, че във военните действия на коалираните сили срещу императора през есента на 1626 г. участва като един от главнокомандуващите херцог Ернст от Ваймар¹⁰¹, а във войската на трансилванския княз – отряди от Влашко и турски части. През 1629 г. Дания сключва мир с императора, а Бетлен умира малко по-късно.

Предполагаме, че Саксония осъществява през 30-те години връзка с емисари на балканските народи, които кореспондират с граф Шварценберг, от 1631 г. военачалник на словенско-хърватската граница, и с граф Филипп фон Мансфелд, императорски главнокомандуващ в Рааб¹⁰². С последните поддържа връзка пълномощникът на балканските народи Тарноски от Босна. Той пребивава през 1632 и 1634 г. във Виена по поръчение на босненци, власи, албанци и др., търсещи помощ при евентуално въстание. Граф Шварценберг, натоварен с реализиране на контактите с Югоизточна Европа, е посетен през юли 1635 г. от босненска делегация, точно преди отпътуването му за Дрезден, където отива с цел вербуване на саксонския курфюрст за

избора на нов император – Фердинанд III. Възможно е той да е информирал Йохан Георг I за отношенията с народите от Османската империя.

Военните действия между Австрия и Портата се възобновяват през 60-те години заради Трансилвания, подготвяща участието си в лигата на европейските държави. Войната е обявена през 1663 г., военната опасност води съсловията в империята до ново гласуване на трикратно по-висок „Romzug“ (RM). Същото се отнася и до областите, осигурили през първите години на войната допълнителна помощ. Саксонският курфюрст Йохан Георг I (1611 – 1656 г.) изпраща за Унгария най-големия от участващите в Горносаксонската област отряд от 1161 пехотинци и 297 конници, които вземат участие в освобождаването на Нейтра – Льовенц (май – юни 1664 г.) и в заключителната битка при прохода Св. Готар. Военният конфликт с Турция ускорява изграждането на постоянна войска в Саксония през втората половина на XVII в. Юридически това е установено с едикта от 1654 г. За издръжката ѝ се събират по 1 500 000 талера годишно от съсловията.

Увеличената данъчна тежест предизвиква съпротива в различни форми. Много показателен е примерът на областта Глаухау, където съсловията отказват събирането на „турската“ помощ в продължение на 20 (!) години (1661 – 1681 г.)¹⁰³. Сумите в княжеството се отделят от постъпленията на териториалните данъци. Град Глаухау гласува през 1662 г. т.нар. данък от 6 пфенига, но селяните от околността го отхвърлят чак до 1681 г., когато Домът Шонберг, владетел на областта, счита случая за приключен. Това са единствените архивни данни за отказ на „турските“ пари в княжеството, свързан с още една причина – издръжката на постоянна саксонска армия.

Новата война с османците избухва през 1682 г. отново заради Трансилвания, оспорвана от Унгария, Портата и новия трансилвански княз Апафи. Предстои обсада на Виена от османците. Саксония участва с войската си от 10 500 души, а издръжката ѝ се поема от съсловията, гласували през юни 1683 г. двегодишни облагания на имуществото и печалбите от търговската дейност.

След победоносното освобождаване на столицата на 12 септември 1683 г. курфюрстът отпътува за Дрезден, посрещнат триумфално от поданиците си. Събитието е отразено обстойно в песни и съчинения, в първите листовки (Flugblätter). Ето така описва смелостта на владетеля една народна песен:

„Когато Саксония узна това,
че турчинът е пред Виена,
тя веднага се въоръжи,
тръгна незабавно
и много кучета бяха спрени...“¹⁰⁴

Саксония се включва с военния си потенциал към обединената европейска армия през 1686 г., като договорът с императора е подновен през 1691 и 1694 г. Ернестините се задължават с осигуряване на отряд от 2000 души в продължение на 3 години¹⁰⁵. Обединените саксонски сили шурмуват през 1686 г. Пеща и Буда, оказват неопценима помощ при освобождаването

на Морей (о. Крит). След 1689 г. повечето войници са изпратени на Западния фронт срещу французите.

Интересен откъс от саксонската военна история представляват двата похода на младия курфюрст Фридрих II Август, наречен Силния (1694 – 1733 г.), през 1695 и 1696 г. в Унгария, където той е изпратен като командущ австрийската армия¹⁰⁶. Първият поход завършва неуспешно, въпреки това и следващата година нему е поверена имперската армия и нови 12 000 души контингент саксонски войници. Обсадата на Тимишоара обаче не успява да се увенчае с успех. Само изборът му за полски крал възпира смелия и честолюбив курфюрст да продължи кампанията си срещу турците. Но както осведомяват изворите¹⁰⁷, той изпраща саксонски части за участие във военните действия в Унгария и през следващите години.

Влиянието на турската опасност върху вътрешнополитическото развитие на княжеството през 90-те години е главно по посока на запазване на съсловното влияние и на тази база – и на известен дуализъм в системата на укрепващия княжески абсолютизъм. За разлика от редица други територии в Саксония абсолютизмът от края на XVII в. се развива с подчертано съсловно влияние. До началото на XVIII в. това се извършва главно в контекста на „турските“ войни от 60-те до 90-те години. Тази тенденция е манифестирана например на заседанията на ландтага в Дрезден през 1661 г., където съсловията отново извоюват правото си да заседават без предварително допитване до владетеля и редица други привилегии¹⁰⁸. През 1694 – 1695 г. съсловията получават право на участие в решенията на външнополитическите въпроси и свободно данъчно облагане, т.е. единствено по тяхно усмотрение облагане с извънредни военни и други контрибуции. Турската опасност не оказва предишното стабилизиращо влияние върху териториалното управление както през XVI в., понеже тук играят роля някои чисто вътрешни фактори. Освен това тя определено отстъпва по интензивност пред новите военни „трусове“ – войните с Франция през втората половина на века, отношенията на Саксония с Бранденбург и с Полша. Конфесионалните проблеми са решени окончателно след 1648 г. и по този начин войните с Турция не оказват повече влияние върху вътрешнополитическото и социално развитие на саксонската държава. Те не се възприемат като алтернатива за териториалната цялост, а като елемент на политически престиж – особено характерно за управлението на курфюрст Фридрих II Август.

II. ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА В ТЪРГОВСКИЯ АРЕАЛ НА САКСОНИЯ ПРЕЗ XVI И XVII В.

Търговските контакти на Саксония и нейната метрополия Лайпциг са отразени в изворите едва от средата на XVIII в.¹ За XVI и XVII в. изворите данни са изключително оскъдни, но редица податки в саксонски извори от края на XVI в. и в изследвания върху търговията на полските земи² сочат възможни по-ранни търговски отношения между балканските страни и източната част на Средна Европа.

Този въпрос може да бъде изяснен повече тезисно, отколкото конкретно-исторически поради крайно ограничената изворова база. Но допълнителни проучвания, например в архивите на градове като Лвов, Гьорлиц и други – транзитни точки в стоковия обмен между тези региони, биха хвърлили повече светлина в тази област.

Издигането на Лайпциг като търговски център в Средна Германия от XVI в. нататък се основава върху действието на два фактора – стопанското процъфтяване на саксонските земи и промените в насоките и съдържанието на немската и европейската търговия през XVI в. Благоприятното географско положение на града – междинен кръстопътен пункт на големите търговски пътища на Европа в посока Изток – Запад и Север – Юг – и многобройните княжески и императорски привилегии са спомагателни импулси на този процес.

Развитието на раннокапиталистически отношения в областта на металодобива и металопроизводството (системата на авапсиране), в рударството в горносаксонските области и центрове Хемниц, Цвикау, Ерфурт, Гьорлиц ускорява образуването на специализирани търговско-производствени зони в Саксония, които се включват в международния търговски обмен на немските земи, ориентиран, за разлика от средновековната търговия, към масово потребление на по-евтини стоки и към по-ефективно разпределение на производствения процес.

Търговията на Средна Германия променя своите акценти главно под влияние на географските открития и упадъка на левантийската търговия след завладяването на Балканите от османците³. В световната търговия се издигат държавите, свързани със завладяването на Новия свят като Испания, Португалия, по-късно Холандия и Англия. Традиционният стоков поток от Италия през Югозападна Германия, осигуряващ ориенталски стоки за европейските купувачи до XV в. е преустановен, без да замира напълно, а югозападните немски градове Нюрнберг, Франкфурт на Майн, Кьолн и др. се издигат като важни транзитни центрове на колониалната търговия в империята в противовес на замиращата ханезейска активност. Така стоковият поток се пренасочва по посока Изток – Запад, а това облагодетелства Лайпциг. Част от търговския обмен между Източна и Западна Европа преминава през Балтийско и Северно море и към него се включват нови страни – Полша и Русия. Търговията на балтийските страни с колониални стоки преобладава в сравнение с тази по суша през Средна Германия.

В хода на разширяване на вътрешноевропейските стопански връзки въз основа и на разрастващото се раннокапиталистическо производство в Средна и Западна Германия се повишава търсенето на аграрни и други продукти като зърно, дърво, месо, лен, суровини за промишлеността от стопанските райони на Източна и Югоизточна Европа. От голямо значение е факта, че Османската империя не провежда меркантилна политика и че европейските страни намират там благоприятни възможности за пласмент на своята стокова продукция.

За европейската, респ. немска търговия към Балканите е много важен и фактът, че в Турция „революцията“ на цените започва 10 – 20 години по-късно, отколкото в Германия – около 1550 г. до 80-те години на XVII в. Освен това в Османската империя повишението не е така драстично, както в Европа (три пъти на аграрните продукти и два пъти на промишлените в сравнение с тези в Германия от средата на XV в.), което стимулира експорта на селскостопански произведения от Балканите и обратно – на индустриални стоки от Средна Европа – явление, започнало да се проявява около средата на XVII в.

Една съпоставка на цените във Виена и на Балканите от средата на XVI в. до средата на следващото столетие⁴ показва, че за Югоизточна Европа е особено печеливша търговията със зърно, добитък (воллове⁵), сол, месо, кожи и вълна с европейските страни. В България например тези продукти имат три пъти по-ниска цена от тази във Виена. Подобни благоприятни условия биха облагодетествали обективно экспортната дейност на Лайпциг с индустриални артикули към Балканите през XVII в. Въпреки това архивните и други източници не подкрепят подобна теза по-рано от средата на XVIII в. Всъщност външната търговия на големите производствени и транзитни центрове на Германия през XVI и XVII в. не е изследвана в сравнителен план⁶, не са проучени докрай и австрийските, румънските и полските архиви. Ето защо въпросът за по-ранни търговски контакти между Саксония и Балканите остава открит. Обстоятелството, че экспортната търговия на Лайпциг до края на XVII в. е насочена главно към Източна и Западна Европа, а в южна посока не се простира по-далеч от Полша и Унгария, се дължи на следните причини:

1. Европейско-германските стопански взаимоотношения

В териториите на империята се наблюдават от втората половина на XVI в. тенденции, забавящи капиталистическото развитие – последица от Великите географски открития, които изместват центъра на европейските търговски пътища към крайбрежните държави. Германия не е обединена нито икономически, нито политически, развитието на отделните ѝ територии е както и преди небалансирано. Ето защо империята не е в състояние да установи свое стабилно икономическо присъствие в Османската империя през XVI в., а през следващото столетие приоритетни във всички области на развитието ѝ се оказват събитията и последиците от 30-годишната война. Някои немски княжества като Саксония, Бранденбург-Пруссия и Австрия развиват едва от края на XVII в. по-успешна меркантилна политика, компенсираща рефеодализационни процеси (второто „закрепостяване“ в аграрната област, политическия дестабилитет и др.).

Забавеният темп в икономическата и отчасти в политическата област и частичната рефеодализация в териториите на империята обуславят изоставането на Германия в икономическо отношение от другите европейски държави и обясняват факта, че до края на XVII в. нито един немски търговец не стига до Долнодунавския басейн, докато в същото време Франция, Анг-

лия и Холандия полагат чрез капитулациите, сключени със султана, основите на икономическото си присъствие в Турция. Търговската метрополия на Средна Германия – Лайпциг, осъществява едва тогава стопански контакти с Югоизточна Европа, когато западните, източни и югоизточните части на континента се обръщат с лице към търговските центрове в Средна Германия. Този процес се извършва не по-рано от средата на XVII в. Той е базата на икономическия и търговски просперитет на Лайпциг, респ. на търговските му връзки в югоизточна посока към Балканите.

2. Нивото на развитие на саксонската манифактура през XVI и XVII в.

Още през 70-80-те години на XV в. Саксония изнася метали, главно сребро, чак до Италия и Средиземноморието и е обвързана в лицето на най-добрите си предприемачи като Мартин Рьомер⁷ с активния северногермански търговски капитал. През XVI в. главно перо в износната продукция на Лайпциг е текстилът (металодобивът запада след вноса на благородни метали от колониите). През следващото столетие експортът на текстилни произведения достига далечни области на Европа. Хемниц, център на западносаксонското текстилно производство, поддържа още от XVI в. стабилни връзки с фирми от Нюрнберг и Аусбург, които изнасят саксонския бархет и лен в Ориента и в Източна Европа (Русия, Полша, Силезия). Но с югоизточните части на континента търговски контакт се осъществява чак през XVIII в.

Саксонската манифактура ознаменува своя разцвет едва в края на XVII в.⁸ Това е причината, поради която по-рано от този период експортните продукти на Саксония не могат да достигнат по-далечни от източно- и средноевропейските пазари. В края на XVII в. в Лайпциг се появяват първите търговци от Ориента⁹. За масовото им привличане главна роля изиграва промишленият „бум“ на текстилното производство, приспособяващо се към пазарните условия в Османската империя. Към Балканите се насочват и някои западногермански стоки чрез посредничеството на Лайпциг.

3. Монополното положение на Виена в търговията с Ориента

Немски, респ. саксонски търговци не се проявяват в реализирането на далечни търговски контакти поради търговските привилегии на столицата и на редица центрове на търговията с Югоизточна Европа като Вроцлав, Краков, Лвов и др. След основаването на Първата ориенталска търговска компания (1667 г.) Виена привлича все по-силно експортните продукти на завладените турски провинции. И през XVIII в. Виена остава главен конкурент на Лайпциг в стокооборота от и към Югоизточна Европа.

4. Лайпциг като транспортен център на западноевропейската и немска търговия

Лайпциг се издига повече в резултат на пренасочването на европейските стокови отношения, вкл. и на вътрешнонемските, през XVII в. не

толкова като център на местен експорт към съседните държави, колкото като важен транзитен пункт на стоки от Западна Европа (Франция, Англия, Холандия) и от различни части на Германия той придобива значение за ориенталските търговци. По този начин осъществяването на контакти с Балканския регион е вторият етап, следващ издигането на саксонската метрополия в европейско-немската стопанска конюнктура.

5. Военните действия на Балканите и несигурната политическа ситуация, както и голямото географско отстояние

Саксонските предприемачи търсят поради тези обстоятелства по-сигурни инвестиционни обекти за своите капитали. Силезия и хабсбургска Унгария с центрове Вроцлав и Буда са крайните точки на директния или недиректен експорт на Лайпциг в югоизточна посока през XVI в.

В контекста на казаното дотук е обясним фактът, че Саксония развива стопанска активност в сферата на европейската и вътрешнонемската търговия, а по отношение на Югоизточна Европа тя има пасивен баланс, т.е. експортът идва от страните на Османската империя. Потвърждение за това са масовият износ на добитък (волове) от Молдова, Влашко и Унгария за Шлезия и оттам към Западна Европа (евентуално и през Саксония), износът на селскостопански продукти и на суровини към Средна Европа през XVI и XVII в. и др. Според някои изследвания, вероятно и Саксония, свързана традиционно с източноевропейските територии, е получавала месо и зърнени храни както през XV в., така и по-късно¹⁰. Мемориалът на Абрахам Бок от 1594 г. също ориентира към подобно предположение.

Причините за по-късните търговски връзки на Лайпциг с Югоизточна Европа се крият и в още едно важно обстоятелство – социално-икономическото развитие на балканските провинции, рефлектиращо в стопанската им активност. Свободното развитие на стоково-паричните отношения на Балканите, а оттук и на значителни търговски капитали е възпрепятствано от стабилизирането на феодалните отношения в града и селото, строгата регламентация на стопанската дейност, увеличаващия се европейски внос от края на XVI в. и политиката спрямо местното население. Капитали се натрупват главно в непроизводствената сфера (морската и сухопътната търговия), а лихварският капитал руинира производителите.

Въпреки това от втората половина на XVI в. се очертават икономически промени, главно в стопански развитите области, изразени в известно стабилизиране на самостоятелните производители. През XVII в. местната стопанска инициатива вече изтласква посредническата търговия на италианци, евреи и др. Балканският износ отначало е слаб и ограничен, но преобладава въпреки това над вноса на европейски стоки. През XVI и XVII в., както сочат някои проучвания¹¹, Османската империя има активен търговски баланс спрямо Средна Европа.

Логично ще акцентираме повече върху търговския поток от Балканите към Средна Европа през указания период.

Търговията на балканските страни с териториите от Средна и Източна Европа върви по следните пътища:

1. От Молдова през Яш или Хотин – Лвов – Краков – Вроцлав – през Гьорлиц до Лайпциг.

2. От Влашко – Трансилвания (през Сибиу и Брашов) – Буда и Пеща – Братислава – Прага – Лайпциг. От Прага и Лайпциг тръгват отклонения към Нюрнберг и Аугсбург с удължения към Триент, Хамбург, Торун и Гданск.

Старите търговски пътища Белград – Ниш – София – Пловдив – Цариград и река Дунав се използват по-рядко от местните търговци поради военните действия и конкуренцията на евреи и дубровнишки търговци.

Основите на търговската магистрала България – Влашко – Трансилвания – Унгария са положени от стопанската и търговска дейност на „саксите“ в Трансилвания¹², първото немскоезично уседнало население на Балканите. Появилите се през XII в. сакси основават свои поселения и в Молдова, Сърбия, Босна, Македония, Югозападна България и Черна гора. И до средата на XVI в. те конкурират успешно местните търговци в Трансилвания.

По линията България – Унгария най-важни транзитни и обменни центрове са пазарите по границата на Трансилвания и Унгария и в самата Унгария, въпреки военната ситуация там. Балканската търговия към Средна Европа се активизира от средата на XVI в. В изворите нейните носители са упоменати като „гърци“, но са с различна национална принадлежност. Някои от тях усядат в градовете на Трансилвания и Унгария и постепенно се интегрират стопански. Те осъществяват търговски контакти с Виена и със среднонемските територии. Балканските търговци успяват, въпреки привилегиите, дадени на австрийските търговци, да заемат от края на XVII в. монополно положение в някои сфери на унгарската търговия, например в търговията с животни и вино. Българите заемат равностойно място сред тях от края на XVIII в. Техни големи колонии има в Дебрецен, Копице, Егер, Пеща. Трансилвания и Унгария представляват първия етап на проникването на балканските търговци към Средна Германия.

Както показват изследванията върху стопанските връзки на Лайпциг през XVI в., за саксонската търговия към Югоизточна Европа по-голямо значение има търговският път през Полша и Силезия – т.нар. „Висок път“. Тези връзки са традиционни и се активизират от втората половина на XVI в. А именно Силезия и Полша осъществяват обменна търговия с Османската империя още през първите векове след завладяването на Балканите. Лвов и Вроцлав са главните центрове на полската търговия с Молдова, Влашко и земите на юг от Дунав. Търговци от тези страни (арменци, гърци, молдовци и власи) са упоменати в списъците на жителите на Лвов¹³ още в края на XV в. Според проучванията на Ян Нистор и Х. Вент имаме сведения за доставка на добитък от Молдова за Кьолн през Вроцлав (1409 г.), а през 1426 г. – пак оттам за Лайпциг. Значителни количества стоки като коприна, подправки, вълна, памук и др. се доставят от арменски и еврейски търговци през целия XVII в. за Полша и Силезия. Силезия контактува стопански и с

Унгария, Трансилвания, Северно море, а чрез Лайпциг – европейския Запад, дори с Венеция и Средиземноморието. Контактите през България до Цариград са затруднени след завладяването на пристанищата Кафа (Акерман) и Килия (съотв. 1475 г. и 1484 г.) от турците, но такива положително са съществували, макар и спорадично, през XVI в.

Търговски артикули в стоковия поток към немските земи, освен споменатите, са още кожи и восък. През XVI и XVII в. преобладава износът на животинските продукти от балканските страни, а от Молдова – износът на сол. През XVII в. в Европа се засилва интересът към суровините, главно памук, вълна и коприна. Търговията на Лайпциг с вълна и добитък от източната част на Средна Европа е толкова развита, че през 1615 г. градът се сдобива с привилегията да има специален пазар за вълна, а десет години по-късно – и за животни (коне и добитък). В следващите години от Лайпциг се изнася вълна дори за Англия. Разцветът на саксонската манифактура, на текстилната продукция през по-късния XVIII в. е тясно свързана с доставката на памук, вълна и прежда от Македония и Гърция¹⁴.

В тази посока Лайпциг изнася текстилни продукти, златни и сребърни предмети, неблагородни метали, стъкло, порцелан и колониални стоки. Поради увеличаващия се стоков асортимент в търговската метрополия на Саксония в началото на XVIII в. нараства числото на търговците от Средна и Югоизточна Европа. Вътрешните области на Османската империя се включват към 80-90 те години на века в стокооборота на Лайпцигския панаир¹⁵.

В заключение ще посочим, че за установяването на търговски отношения между немските земи, респ. Саксония, и балканските провинции на империята по-голямо значение има търговската активност на чуждоземците. Такива отношения са установени най-рано от средата на XVIII в., защото предполагаемите от нас по-ранни контакти, основаващи се върху изворови и други податки, не дават достатъчно основания за нова датировка в историческата наука. В този случай едни по-нататъшни изследвания по въпроса ще си кажат „думата“.

III. ОБЩЕСТВЕН, КОНФЕСИОНАЛЕН И КУЛТУРЕН АСПЕКТ НА ОТНОШЕНИЯТА НА САКСОНИЯ С ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА ПРЕЗ XVI И XVII В.

Темата за отношенията между Саксония и Югоизточна Европа през XVI и XVII в. включва и мирните контакти, осъществяващи се във времето на продължителна военна конфронтация с османците. Те са от различно естество, но могат да бъдат проследени в три основни аспекта: обществен, конфесионален и културен. Тук ще разгледаме по-конкретно следните моменти: контактите на немските реформатори с източноправославната църква и балканските народи от XVI до началото на XVIII в. и обществения резонанс на австро-турските войни в Саксония.

Общественият аспект на посочената проблематика представлява

голям интерес за нас, не само защото е най-слабо изследван досега, но и защото неговото проучване очертава различни пластовете на взаимодействие на различни фактори в общественото развитие. Това става възможно благодарение на привлечените разнообразни извори, различни по характер, които представят отношението към външната заплаха най-общо на две нива: официално и „низово“ (масово, народно) ниво. За целта са проучени: кореспонденцията на някои от курфюрстите¹, материали на княжеската канцелария², политически, конфесионално-полемични и други съчинения върху Османската империя с автори саксонци или издадени в Саксония³, университетски трудове⁴, пътеписи⁵, „турски“ песни, молитви и пр. В очертаните в тези извори гледни точки относно турската опасност рефлектират по специфичен начин създадени политически, културни и религиозни представи. В крайна сметка отношението на саксонската общественост към този феномен дава представа за степента на мобилизация, вътрешна и външна, на саксонското, респ. обаче и на немското общество както като цялостен организъм, така и като реакция на структурните му елементи в условията на османската инвазия към Средна Европа. Именно в този план темата изобщо не е анализирана. Проученият изворов материал дава възможност да се направят редица начални изводи, които ще търпят развитие с оглед на непълно изследвания изворов фонд и оскъдната литература по въпроса⁷.

Културно-религиозният аспект на проблематиката е предмет на повече внимание от страна на историографията – немска и балканска⁸. Предвид казаното по-горе ще го представим в рамките на едно по-общо изложение.

1. ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ НЕМСКИТЕ РЕФОРМАТОРИ И ИЗТОЧНОПРАВОСЛАВНАТА ЦЪРКВА ПРЕЗ XVI – НАЧАЛОТО НА XVIII В.

Основни моменти на тези отношения са: контактите на теолозите от Витенберг, на редица хуманисти, а така също и на университетите в Йена и Лайпциг, най-известните центрове на образованието в Саксония, с представители на православната църква, и дейността на пиетистите от Хале сред балканските народи в началото на XVIII в. Основата на тези отношения е създадена: в областта на теологичната концепция – посредством схващанията на М. Лутер за същността на църквата на Христа⁹, които подготвят нов подход към източноправославната църква като институция на балканските християни; в конфесионалната област – чрез плановете на реформаторите за уния и мисионерство на Балканите; в обществено-политическата област – чрез стремежа на най-активната част от обществеността в Югоизточна Европа – духовенство и интелигенция, към получаване на по-високо образование, преодоляване на културната стагнация и национално освобождение.

Православната църква е единствената самостоятелна институция на балканските християни през вековете на робство и като такава тя защитава не само християнската вяра, но и представя национално-освободителните стремежи на тези народи.

Още първите контакти с дейци на протестантството в Саксония показват преплитането на конфесионални и политически интенции. През XVI в.

Цариградската патриаршия, осъзнаваща себе си като основен идеологически център на православието, се стреми към разширяване на международния си престиж. Нейни представители търсят съмишленици в борбата не само за запазване на православната вяра, но и установяват контакти с обществените среди в Централна и Източна Европа, дори конфесионално различни, с цел подготвяне на почвата за успешна освободителна акция на балканските християни.

Както сочат изследванията¹⁰, патриарх Йоасаф II (1555 – 1565 г.) реализира, в рамките на съставен цялостен план за информиране на европейската общественост относно положението на Балканите, отношения с дейци на лутеранството и с руската църква (може да се предполага среща с Иван IV Грозни през 1561 г.). Особено важна роля тук играе мисията на Димитър Мизиеца¹¹, който е изпратен във Витенберг през 1558 г., за да се запознае с лутеранското учение. Предполагат се обаче и по-далечни цели от декларираните конфесионални¹². В случая мисията му е посрещната положително от страна на протестантските дейци, особено от Меланхтон, който проявява голям интерес към историята и положението на покорените балкански народи. Меланхтон осъществява контакти с обществените кръгове в Унгария, Трансилвания и на Балканите, изхождайки от стремежа на протестантската църква да разпространи своето учение сред народите в Югоизточна Европа и да постигне, на първо място, разбирателство с тяхната църква¹³.

След своето завръщане от Германия той се установява вероятно в Трансилвания, където превежда протестантска литература на кирилица, но развива и политическа дейност, присъединявайки се към плановете на молдовския княз за въстание¹⁴. За тази цел Мизиеца осъществява две срещи с император Максимилиан II – през 1560 и 1561 г.¹⁵, поддържа връзки с известния хърватски реформатор Ханс Унгнад и с неговия агент във Виена Амброз Фрьолх. Предполагаме определено, че молдовският княз Хераклидес е бил известен и на саксонската общественост, защото според някои сведения¹⁶ той е бил удостоен с честта да обяви през 1562 г. за „poeta laureatis“ редица известни саксонски литератори. Освен това той е бил и във връзка с протестантския деец Каспар Пойцер, за да създаде с негова помощ протестантско училище в Котнар¹⁷. Но връзките на Мизиеца и Хераклидес с реформаторите и обществеността в Саксония прекъсват след смъртта на молдовския княз през октомври 1563 г., след което нямаме сведения и за Димитър Мизиеца.

Следващ етап в развитието на отношенията са контактите между теолозите от Тюбинген М. Крузий, Я. Андреа, Хербранд, Бренц и др. и Цариградската патриаршия. Крузий води от 1572 до 1593 г. кореспонденция с висшето гръцко духовенство, която освен религиозното си съдържание представя важна информация за историята и културата на балканските народи¹⁸. Особено ценен за нас е неговият труд „Tugsoegaesiae“ („За Турска Гърция“, 1584 г., Базел), който за това време е единственият извор по някои съществени въпроси от българската и гръцката църковна история. Гръцки духовници посещават през 1572 – 1580, 1586 – 1587 и 1599 г. Тюбинген.

Посочените контакти са повече епизодичен момент в църковната и политическа история на балканските народи в сравнение с влиянието на Реформацията в граничните зони на империята – Хърватско, Словения, Трансилвания, отчасти Молдова и Босна. Те имат повече опознавателен характер и остават без реални последици за поробените християни. И двете страни остават трайно обвързани към религиозните си догми въпреки установения контакт и интереса от страна на личности като Крузий, Хераклидес и Димитър Мизиеца. Немската Реформация не успява да изгради за себе си последователно мнение по въпроса за освобождаването на балканските християни¹⁹. Нейната позиция е предимно абстрактно-теологична и касае приоритетните религиозни интереси на протестантското учение в конфесионален и пространствен аспект. От друга страна, и гръцкото духовенство се придържа стриктно към традиционните постулати, а за християните новото учение в Германия е чуждо и понякога враждебно. Тази страна на отношенията между протестантската и източноправославната църква оказва влияние и върху контактите на немските пиетисти с Балканския регион в началото на XVIII в.

Но Реформацията има определен принос за развитието на националните литератури, на културно-духовните постижения и на общославянско, респ. национално съзнание на балканските народи – главно за тези славянски общности, които се намирали в по-близкия обсег на немското културно влияние²⁰. Преводите на протестантски катехизиси, на Библията, на църковни песни и пр. на роден език водят до утвърждаване на националния език, основата за национално съществуване и просперитет. Така например Словения и Хърватско поставят началото на националните си литератури под влияние на Реформацията – първите книги на роден език се печатат в Урах при Тюбинген²¹ (протестантски книги, първата словенска граматика от А. Бохорич, 1584 г. и др.). Само за времето от 1561 до 1565 г. там излизат 25 книги на хърватски език. Реформаторските идеи проникват в Югоизточна Европа чрез съчиненията и книгите, написани на латиница, глаголица и кирилица в печатницата на словенеца Примус Трубар в Урах. Пионерската работа на Трубар, Ханс Унгнад от Щирия, А. Далматин, Щ. Консул, Бохорич и др. е подкрепена активно от теолозите в Тюбинген и Витенберг, от хуманисти и от някои протестантски князе като Филип Хесенски и саксонския курфюрст Август²², княз Албрехт от Прусия и др., а на собствена почва – от различни обществени кръгове, предимно сред феодалната аристокрация и бюргерството с оглед на противопоставянето им срещу проникващия католицизъм. Центрове на южнославянското книгопечатане в Саксония са градовете Витенберг, Йена, Ваймар, Дрезден, Гота, Хале, Анаберг и Фрайберг²³.

Разпространението на протестантството сред народите на Югоизточна Европа служи като идеологическо оръжие против процесите на ислямизация и рекаатолизация. Идеята за южнославянско единство провизва например „Мнение на вещите лица при хърватско-словенската граница от 28.08.1559 г.“ по повод на първия превод на Библията от Шефан Консул:

„...с това (превода на Библията – б.м., В. Г.) ще се подкрепи истинската християнска религия, и по-точно светото Евангелие в цяла Турция, ще се обърнат сърцето и духът на турците към християнската вяра, ще се противопоставим на безчинствата (им – б.м., В. Г.), ще се утешат бедните зало-вени християни ... и може би светата вяра в Христос ще се разпространи в ... Хърватско, Далмация, Истрия, Босна, Сърбия, България, Влашко ... до Константинопол“²⁴. Но реформаторските идеи не намират трайна почва във вътрешните области на Османската империя. Те се „задържат“ в Молдова и Влашко до края на XVI в., а в Хърватско, Словения и отчасти в Трансилвания са изтласкани към средата на XVII в. от Контрареформацията, която също има голям принос за културно-историческото и национално развитие на балканските славяни.

Контрареформацията откъсва южнославянската интелигенция от центровете на протестантството в Средна Германия чрез образователните си средища, особено чрез университетите в Грац и Инсбрук, основаните колегии – Collegium Croaticum в Грац (1608 г.) и Виена (1624 г.), Collegium Sclavicum в Лорето (1680 г.), в Аграм (1606 г.), Вараздин (1632 г.), Pazmaneum във Виена (1624 г.)²⁵ и др. В резултат на това силно намалява броят на южнославянските студенти в университета във Витенберг, подобно и тези в Хайделберг и Тюбинген след 1603 г., следван от втори спад през 1648 г.²⁶ В иматрикулационната книга на Лайпцигския университет те намаляват много през периода 1634 – 1708 г.²⁷ През XVII в. Витенберг отстъпва пред Йена, Лайпциг и Хале като притегателен център за образование на южните славяни.

И през XVII в. в Саксония се запазва интересът към източноправославната църква. Известна ни е една среща между саксонския курфюрст Йохан Георг I и Захариас Герганос през 1619 г.²⁸ (целта на срещата не е уточнена в източника). В Лайпциг през 1676 г. излиза второто издание на теологичното съчинение на Христофорос Ангелос „De statu hodiernorum Euchridion“ („За статуса на днешните християни“) с контроверзно представен увод от издателя Г. Фелау. Един от студентите във Витенбергския университет, Й. Харпф, защитава дисертационна тема върху отношенията между Витенберг и Цариградската патриаршия при Йеремия II (1572 – 1579 г.)²⁹. Контактите с гръцката църква се оживяват от края на XVII в. и особено в началото на следващото столетие, резултат от дейността на пиетистите от град Хале.

Преди да се спрем на този важен момент в конфесионалните културни взаимоотношения, ще посочим един недостатъчно изследван в литературата върху пиетизма³⁰ аспект – обвързаността на дейността на пиетистите мисионери от град Хале с политическото управление на княжество Саксония, респ. на Бранденбург – Прусия (след 1680 г. градът е присъединен към това княжество). Както сочат някои изследвания³¹, владетелите и на двете територии, особено на обединеното княжество Бранденбург – Прусия, са финансирали с определени цели благотворителната дейност на пиетистите. В научната книжнина не е даден окончателен отговор на въпроса, доколко политическа-

та власт е подпомагала мисионерските усилия на новото религиозно течение и от какъв характер е бил проявеният към него интерес Аугуст Х. Франке (1663 – 1728 г.), ректор на университета в Хале, където от 1690 г. работят първите големи дейци на Просвещението Хр. Томазиус и Хр. Волф, основава в града няколко образователни училища (Stiftungen) – Pädagogium, Seminarium linguarum, Real-und Gelehrte Schule и др., както е един Collegium Orientale Theologicum (1702 г.), където се изучават славянски, гръцки и арабски език с цел подготовка за мисионерска дейност на пиетистите в Източна и Югоизточна Европа, Индия и Средна Азия. Известно е, че Франке е бил в тясна връзка с пруския владетел Фридрих II, който възнамерявал да разшири пруското влияние в Турция и чрез делото на мисионерите от Хале. Прусия е била заинтересована от сключване на преки дипломатически отношения с Портата, но такива по всяка вероятност са се реализирали след 1721 г.³²

Създател на идеята за евангелизиране и мисионерство на Балканите е пиетистът Хиоб Лудолф, таен дипломатически агент на херцог Ернст от Гота за годините 1683 – 1703³³. Той е един от кореспондентите на пруския крал, осведомяващ го за положението в Турция през 80-90-те години на XVII в., освен това и известен учен. Лудолф е основател на немската етиопистика, работи редом с Франке при основаването на Seminarium Orientale, където освен лингвистични се разглеждат и общи проблеми на народите от Близкия изток, Източна и Югоизточна Европа. Лудолф и някои немски учени са създатели на идеята за съюз между Германия, Русия, Персия и Етиопия срещу Турция, а неговият брат Хайнрих изпълнява дипломатическа мисия за установяване на по-тесни контакти с православната църква и пребивава с тази цел през 1688 – 1689 г. в Цариград. Там действат като мисионери от края на XVII в. до 20-те години на XVIII в. пиетистите Анхард Аделунг (от Тюрингия), Хр. Вилхелм фон Хееринг, Г. Холщайн и Г. фон Залхов. Аделунг довежда при завръщането си в Хале през 1704 г. четирима гръцки младежи. Единият от тях, който се оказал „най-сръчен“ от останалите в обучението си по определените в колегиума предмети, произхождал от Македония, и по мнението на Е. Винтер негов матерен език бил българският³⁴. Обаче амбицията на Франке да събере многобройна колония учаци се от балканските страни не се оправдали. През 1705 г. гръците напуснали Хале. С дейността на Йохан Бахщром, съратник на Франке, пребивавал в Цариград от 1728 до 1730 г. приключват мисионерските усилия на пиетизма на Балканите, без да оставят трайна следа там³⁵. Но интересът на общественоста, вероятно и на политическите среди в двете княжества и особено в Бранденбург – Прусия към източноправославната църква и балканските християни се запазва, дори и засилва предвид променената обстановка в Югоизточна Европа след свалянето на султан Ахмед II от престола през 1721 г. и подновените военни действия на Австрия и Русия срещу Портата.

След приема на гръцки младежи в Хале следват приети студенти от Сърбия, Словения, Трансилвания и Чехия. Издаването на протестантски книги на гръцки и на съответните славянски езици допринася по-нататък за

процеса на разпространение на националните езици като литературни при балканските народи през XVIII в. Ориентацията на пиетизма към просвещенските идеи (Лайбниц, Томазиус) е от голямо значение за възпитанието на първите славянски дейци на Възраждането. Чрез интереса на пиетизма към Балканския регион се поддържат контактите и в обратна посока.

Саксония не остава настрана от тези процеси. Доказателства за това намираме в многобройни примери от политическата практика и литературната дейност. Някои от дипломните работи на студентите в университетите на Йена, Лайпциг и Витенберг са посветени на славянската религиозна и политическа история като тези на Й. Лиебе: „*Res slavicae*“ („За славяните“ Витенберг, 1680 г.), Фр. Харбе „*Commentario de Augustana Confessione ad Graecos delata*“ (Лайпциг, 1739 г.), дисертационният труд на Г. Фогелиус „*Diss. historica de Macedonianis*“ („Историческа дисертация за македонците“, Витенберг, 1688 г.) и др.³⁶ През 1712 г. във Витенберг излиза „*Historia Bogomilorum*“ от Хр. Волф³⁷, а една година по-рано – първият голям специализиран труд върху гръцката църква „Преглед на старата и на новата Гръцка църква според нейната история, религия и църковни обичаи“ от Йохан М. Хайнециус, гимназиален директор в Хале и съветник в пруската консистория (църковна община). Помощ за протестантите в Турция освен евангелската общност отпускат и някои знатни семейства, напр. споменатата в дрезденските архиви графиня Мария фон Хоенлое, която дарява 2000 талера за заловените протестанти в Турция³⁸.

Конфесионално-опознавателните интереси на саксонската обществено-католическа общност към балканските християни през XVI и XVII в. отстъпват обаче по интензивност пред проявления обществено-политически и културен резонанс на „турските“ войни в Саксония.

2. ОБЩЕСТВЕН И КУЛТУРЕН РЕЗОНАНС НА „ТУРСКИТЕ“ ВОЙНИ В САКСОНИЯ ПРЕЗ XVI И XVIII В.

Както вече посочихме, конфронтацията с османците рефлектира в саксонската политическа и обществена практика на две основни нива: официално (политическата власт в княжеството) и „низово“ (народно) ниво. В реакцията на обществеността в Саксония спрямо турската опасност се преплитат различни мотиви: необходимостта от военно противопоставяне с цел защита на собствените и на имперските граници, утвърдени политически и религиозни представи за османците и не на последно място, но може би с най-голямо значение за изградената позиция – отношението към самия себе си, въпроса за собствените възможности и реализация. Тези моменти изграждат определен модел на отношение към външния враг. И при двете посочени нива се очертават два изходни момента: „*Türkenfurcht*“ (крайно политическо и религиозно противопоставяне) и „*Türkenhoffnung*“ (възгледа за османците като политически „приятели“, неконфронтативно отношение)³⁹.

През XVI в. преобладава конфронтативния момент: османците като политически и религиозен враг № 1 на християнството. В основата на този

възглед, утвърдил се като исторически негативизъм, е първоначалното отношение на Лутер и лутераните към турската опасност като фактор, наказващ християните за техните грехове. Този възглед е подсилен особено и от многобройните сведения за турските жестокости в Унгария и Австрия в първата европейска „преса“. Ето например описанието на немския хуманист Георг Агрикола на обстановката в Долна Австрия след битката при Мохач: „Австрийската земя е покрита надлъж и нашир с мъртви тела, водата ѝ е червена също като кръвта, полята са опустошени, а селата – изгорени...“⁴⁰ Дрезденската национална библиотека пази едно „Подробно и истинско съобщение за ужасните сърцераздиращи неща, случили се пред Виена ден по ден в годината 1529“ (1530 г.).

Турската опасност, отразена детайлно в книжнината, фолклора и изобразителното изкуство на австрийците и немците, упражнява определено влияние върху политическата и обществена практика на саксонските владетели през XVI в. Моментът на опасността води до оформяне на идеята за защитна функция на княжеската власт, консолидира политически и религиозно съсловията и управляващата феодална прослойка, а мероприятията на владетелите за създаване на по-ефикасна териториална, данъчно-административна и военно-отбранителна система в Саксония засилва техния обществен престиж. За организиране на общественото мнение в полза на военните компании по заповед на владетелите се бие „турска“ камбана в църквите, четат се специални молитви за победа над врага и пр. В много от саксонските архиви се съхраняват нареждания на курфюрстите предвид възникналата опасност за границите, например това от 1541 г. „Призив и предупреждение ... за готовност за война“ (Лайпцигска университетска библиотека)⁴¹.

От друга страна, външната заплаха изпълнява и определена социална функция при съсловията в княжеството и при производителните слоеве от населението в Саксония, реагиращи чрез модела „на условията“ срещу данъчната политика на властта. Мотивът на последните звучи така: „Подобре под турска власт, отколкото експлоатирани от князе и духовенство в собствената си страна“ – т.е. възгледът за османците като политически „приятели“. Реакцията в този случай е различна: от отказ при изпълняване на данъчните повинности, оплаквания и протести, до реална опасност от въстание – мнение, често изказвано още от реформатора Лутер и от саксонските владетели при обявяване на поредното облагане на поданиците с „турски данък“⁴².

Като размахвано заплашително знаме турската опасност оказва, както видяхме, неоценима помощ на консолидиращото се протестантско движение и на другите опозиционни сили на общоимперско и на териториално ниво (съсловия, духовенство, князе). Но тази практика има своите граници, поставени ѝ от традиционната военна и религиозна конфронтация. Именно последната е този обединяващ нацията фактор, за който свидетелстват проучените саксонски извори. Още Йохан Гутенберг, бащата на книгопечатането в Европа, отбелязва през 1454 г. (!) в своя „Türkenkalender“ („Турски календар“): „Германия, и ти благородна немска нация“ (к.м. – В.Г.)⁴³.

Социалното напрежение, острите политико-конфесионални противоречия и идеализираната, до голяма степен неточна представа на саксонците за техните врагове обуславят появата на един интересен момент в обществения резонанс на „турските“ войни: възхищение от предимствата на османската държавна, политическа и военна организация (в анонимната „Турска книжка“ от 1552 г.⁴⁴, в мемориала на Абр. Бок от 1594 г. и др.). Този момент се проявява винаги през призмата на критичното отношение към собствено-то „Аз“, т.е. чрез сравнение на собствените недостатъци с положително оценените характеристики на другата страна. Считаме обаче, че тази позиция представлява повече психологическа реакция, отколкото обективна преценка на собствените и на „чуждите“ възможности.

Политизираното полусно отношение към османците се измества още от края на XVI в. по посока на една по-реалистична и с познавателен характер представа. Примерите за това са много. Интересът към балканските народи, бита, религията и обичаите на турците се манифестира в пътеписите на саксонските и на други пътешественици за Ориента. Най-ранни пътеписи, но и с най-оскъдни исторически данни – общи сведения за военните успехи на османците, са тези на пътувалите до Божи гроб саксонци: херцог Албрехт, брат на саксонския курфюрст, през 1476 г.⁴⁵, Бернхард фон Хиришфелд, съветник на курфюрст Фридрих III, през 1517 г.⁴⁶ и един саксонец от Ерфурт, през 1614 г.⁴⁷. Най-богата информация за нас се съдържа в пътеписите на Мелхиор Зайдлиц и на Хайнрих Позер, публикувани съответно през 1581 г. в Лайпциг и през 1675 г. в Йена⁴⁸.

Каталозите на университетските библиотеки в Лайпциг, Йена, Дрезден и др. градове представляват разнообразна литература за Ориента и за Балканите. Повечето от тях са от XVII в. – това са защитени дипломни и дисертационни трудове⁴⁹ като тези на Б. Хилюс „*De actionibus Turcarum*“ („За делата на османците“, Витенберг, 1680 г.), на А. Кумен „*Discursus academicus de ... Imperio Turcico*“ („Академичен дискурс ... за Турската империя“, Гера, 1672 г.), на Й. Фьолкенер „*Diss. historico-theologica de christianismo Graecorum hodiernum*“ („Историческо-теологична дисертация за сегашното християнство на гърците“, Рошок, 1665 г.), многократно преиздаваното съчинение на Б. Георгиевич (Перегрин) „*De Turcarum moribus libellus*“ („За нравите на турците“, Хелмщат, 1671 г.). През 1684 г. в Лайпциг излиза и първият, според нашите данни, компендиум с практически и общи сведения за Турция, наречен „Новооткрито турско училище“ от Франц Траугот, в Будисин (Силезия) Йохан Бьоклер издава през 1717 г. станалите популярни историко-политически коментари върху Османската империя и др.

Наред със засиления научнопознавателен интерес от страна на саксонската общественост към народите в Югоизточна Европа се променя и погледа към „изконния“ враг на християнството – той се изследва от позицията на етнографа, лингвиста, непредубедения публицист и пр. Така през XVII в. се превежда Коранът на немски език, напечатана е и първата турска граматика. Турският мотив (изображения на султани и на известни личности

от войните, напр. на принц Ойген Савойски, на саксонския курфюрст Йохан Георг III и др.) се появява върху монети, в каменната и дървената пластика, във фолклора (типичен пример са украшенията за Коледа от Еригсбирге – фигурки на турци, пушещи лула, и до днес популярни). В градинарското изкуство се появяват нови видове – турското лале, лилията меч, хиацинта и анемонията. От Леванта идва кафето, а заедно с него и церемониите при консумацията му. Бойното изкуство на османците намира добър прием в дворцовите турнири на саксонските владетели още през XVI в.

Особено показателен е фактът, че през XVII и XVIII в. масово се покръстват заловени турци, предимно деца. Имаме сведения за „Türkentaufe“ в градовете Магдебург (1702 г.), Халберщадт и Хале (1687 г.), в областта Фогтланд (1692 – 1700 г.)⁵⁰. „Турските“ песни от втората половина на XVII в. също така манифестират коренно промененото отношение към османците, в което преобладава не страховата психоза, а чувството за предстояща победа – напр. в една песен от Йена (1663 г.), в която докторът саксонец констатира пред болния пациент (султана!), че той е на смъртно легло и повече не може да му се помогне⁵¹.

Кулминация на интереса към чуждоземците, а в известен смисъл и политическа атракция, е „турската“ мода при управлението на известния курфюрст Фридрих II Август (1694 – 1733 г.), присъстваща в изобразителното изкуство, архитектурата, в начина на поведение и живота на висшето саксонско общество⁵². Особено ефектни били организираните от него театрални представления в резиденцията му в Дрезден, които възпроизвеждали моменти от сраженията при походите му срещу турците през 1695 г. и 1696 г. в Унгария. Облечен като Александър Велики, той водел тържествената процесия. Тези и много други примери за разпространението на турския мотив в саксонското изкуство, литература и пр. при този известен владетел са плод не толкова на неговата ексцентрична натура, колкото на убеждението му, че всяка културна и обществена проява трябва да отразява и укрепва неговия абсолютизъм.

* * *

Обобщавайки изложеното дотук, ще отбележим, че турската опасност може да се разглежда като един от вътрешните за развитието на Саксония през XVI в. фактори. От една страна, под нейно влияние се ускорява изграждането на териториалната власт в княжеството, но от друга, се засилва и стабилизира позицията на съсловията. По този начин се запазва за по-дълъг период от време дуалистичната основа на съсловната саксонска държава. Войните с османците не ощетяват стопански Саксония. Търговски контакти с Балканите се установяват едва от края на XVII в. и особено от средата на XVIII в. нататък в резултат на съществени промени в икономиката на Саксония и на балканските страни, стимулиращи надрегионалната им търговия.

Турската опасност се свързва тясно с имперската и конфесионална политика на саксонските владетели. Проучванията върху същността на им-

перската вътрешна политика и тази на саксонските владетели, особено от 30-те години на XVI в. нататък, подкрепят тезата на изследователи като В. Шулце и Фишер-Калати, че турската опасност се оказва най-важният външнополитически фактор за консолидирането и легализирането на реформаторското движение през първата половина на XVI в. В крайна сметка въпреки разнопосочната си рефлексия тя оказва стабилизиращо влияние върху империята и нейните територии във фазата на активното си присъствие в Средна Европа. Саксония е една от могъщите държави в Германия, които подкрепят антиосманската политика на императора, за което роля играят освен личните интереси на княжеския дом, така и интереси с отбранителен характер (страха от завладяване на собствената територия). Политическото и конфесионално значение на турската заплаха отстъпва през XVII в. пред силата на други външни и вътрешни фактори – войната с французите на континента, 30-годишната война и др. събития. Реалното ѝ влияние върху Саксония се свежда до временното запазване на съсловните права при настъплението на абсолютизма в политическата област.

Общественият резонанс на турската опасност се оказва много поради преплитането ѝ с основни проблеми на териториалното развитие на Саксония. През XVI в. преобладава конфронтативния момент, както показва проучването на многобройните „Türsica-Drucke“. Но през следващото столетие проличава и положително отношение, основано върху проявен научен и културно-познавателен интерес към Османската империя и нейните народи. Този интерес намира израз в „турската“ мода в двора на Август Силия в началото на XVIII в., в появилите се съчинения върху политическата история, войните и религията на турци, македонци и др. и може би най-убедително – в мисионерските и просветителски усилия на пиетистите от град Хале.

В контекста на изучаването на отражението на „турските“ войни върху Саксония се хвърля повече светлина и върху редица процеси и събития от историята на балканските народи – върху техни външнополитически инициативи в Австрия, вероятно и в Саксония, с участието на висши политически кръгове от австрийска страна (през 90-те години на XVI в. и няколко години по-късно), върху предисторията на търговските връзки между саксонските земи и Балканите още през XVI в., а един век след това архивните проучвания документират активните усилия на представители от интелигенцията на тези народи да се включат в общия за немския народ и за славяните просветенски процес на образование и реализация на собствените политически и духовни възможности.

Изучаването на посочената проблематика е в своя начален стадий. Но и на този етап то показва типологично еднакво в своята същност влияние на турската опасност върху вътрешното развитие и на други немски територии, напр. Бранденбург – Прусия. Това още веднъж доказва факта на общата териториална рефлексия на този на пръв поглед външен за империята фактор.

Темата може да се изследва освен това и с цел да се установят типологично сходните процеси на териториална рефлексия на турската опасност

по отношение на Османската империя – напр. въпроса за еволюцията на политическите и военно-отбранителните структури, на административно-данъчната система, на правовия ред в империята под влияние на войните с европейските държави. Би било интересно да се проучи и въпроса за европейския „образ“ в очите на управляващите политически кръгове и на населението в империята, в неговите два аспекта – конфронтативен и конструктивен.

БЕЛЕЖКИ

¹ H o r á s e k, C. Die wirtschaftlichen und sozialen Aspekte der Türkenkriege im 16.Jh. – In: Charisteria Orientalia praecipue ad Persiam pertinentia. Prag, 1956, 106-112; S t u r m b e r g e r, H. Türkengefahr und österreichische Staatlichkeit-Südostdeutsches Archiv, Bd. 10, 1967, 132-145.

² За XVI в. само при трима от саксонските курфюристи е проучена и публикувана кореспонденцията и тя обхваща периода от края на XV в. до 60-те години на XVI в. Срв. M e n t z, G. Johann Friedrich der Großmütige (1503 – 1554). Jena, 1903 – 1906; B e r n d, S. Biographie des Kurfürsten Friedrich des III von Sachsen den Weisen (1463 – 1525). Bd. 1. Theol. Diss. A, Leipzig, 1980; G o e r l i t z, W., G. V o i g t. Moritz von Sachsen (1541 – 1547). Leipzig, 1876.

³ По-важни проучени архивни единици:

Ръкописни:

Staatsarchiv Weimar: Reg B. Sachsens Verhältnisse zum Auswärtigen 965 – 1630. Nr. 92-1668; Reg C. Kaiser und Reich. Nr. 57a-774. Staatsarchiv Dresden; Reichstage 1434-1689. Geh. Archiv III, 1. Bd. 111-Loc. 10180-10207; Loc. 8500. Nr. 7; Chur-und Fürstentage. Loc. 7385-7387; Obersächsische Kreistage. Geh. Archiv III, 1, Bd. 26-Loc. 7873-7879; Loc. 7971; Loc. 10502-10504; Türkische Sachen. Geh. Archiv, Bd. 128-Loc. 8499-10530; Kriegssachen. Geh. Archiv, Bd. 67, Vol. II-Loc. 7281-9333.

Печатни:

B u r c k h a r d t, C. A. Ernestinische Landtagsakten. Bd. 1, Jena, 1902; L ü n i g, J. Chr. Teutsche Reichs-Archiv. Leipzig, 1713; M o s e r, F. C. Des Hochlöblichen Ober Sächsischen Crayses Abschiede. Jena, 1752; Neue Zeitungen. Ao. 1529...1611.

⁴ По-важни изследвания по въпроса: F a l k e, J. Die Steuerbewilligung der Landstände im Kurfürstentum Sachsen bis zu Anfang des 17. Jr. – In: Zeitschr. f. die gesamte Staatswissenschaft, Bde 30 (1874), 395-448, 31 (1875), 114-182; M ü l l e r, E. Die ernestinischen Landtage in der Zeit von 1485 bis 1572 unter besonderer Berücksichtigung des Steuerwesens. – In: Forschungen zur thüringischen Landesgeschichte. Weimar, 1958, 188-226; G o e r l i t z, W. Staat und Stände unter den Herzögen Albrecht und Georg 1485-1539. – In: Sächs. LTA, hg.v. der Sächs. Kommission f. Geschichte. Bd.1., 1928.

⁵ N e t t a, G. Die Handelsbeziehungen zwischen Leipzig und Ost-und Südosteuropa bis zum Verfall der Warenmessen. Diss. Zürich, 1920; N i s t o r, J. Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau im XIV, XV und XVI Jr. Gotha, 1911; Б у р - М а р к о в с к а, М. Икономически връзки между Трансилвания и балканските земи през втората половина на XVII – началото на XVIII в. – В: Проучвания по случай втория конгрес по балканистика. С. 1970, 167-187, както и по-новите изследвания в сб. Österreichs Handel mit Südosteuropa und die wirtschaftliche Bedeutung der bulgarischen Länder bis zum Ende des 18. Jr, Jg. IV, Bd.II, Wien, 1981 и Der Außenhandel Ostmitteleuropas 1450 – 1650. Graz, 1971.

⁶ Срв. мемориала на саксонския канцлер Абрахам Бок от 1594 г. За него по-подробно в първа глава. Срв. и данните по въпроса в изследването на W e n d t, H. Schlesien und der Orient. Darstellungen und Quellen zur schlesischen Geschichte. Bd. 21, Breslau, 1916.

⁷ Аспектите на проблематиката могат да бъдат разработени и по отношение на Бранденбург – Прусия. Началните проучвания показват много паралели в отражението на „турс-

ките“ войни върху Саксония и върху това княжество.

⁸ Срв. статията на авторката по тази тема „Образът на врага в саксонската политическа и книжовна дейност през XVI и XVII в.“ (под печат), поместена в сборник от материали от конференцията от 1992 г. „Ние и другите в историята“ (под печат).

I. ТУРСКИЯТ ВЪПРОС В ПОЛИТИКАТА НА САКСОНСКИТЕ ВЛАДЕТЕЛИ

¹ H a m m e r, J. Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. 1-2, Pest, 1834.

² Z i n k e i s e n, J. Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa. Bd. 2-3. Gotha, 1854-1855.

³ J o r g a, N. Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. 2-3. Gotha, 1909.

⁴ К о р о л ю к, В. Д. Турецкая феодальная агрессия в страны юго-восточной и Центральной Европы и формирование многонациональной Дунайской монархии (XVI-XVII вв.) – В: Юго-восточная Европа в эпоху феодализма. Кишинев, 1973, с. 142.

⁵ Дори и в прецизното изследване на Б. Фютер върху европейските отношения в периода на италианските войни – Geschichte des europäischen Staatensystems von 1492 bis 1559 (München und Berlin, 1919) не е направен опит за съпоставка и анализ на обвързаността на европейските отношения с турската опасност. Систематизация на европейските отношения през XVI в. не е направена и в работата на R i e g e r, G. Die Einbeziehung der Osmanen in das abendländische Staatensystems. König Franz I von Frankreich, Sultan Suleiman der Prächtige und die Habsburger 1543 – 1547. Diss. Göttingen, 1928.

⁶ И в о н и н, Ю. Е. Западная Европа и Османская империя во второй половине XV-XVI в. – Вопросы истории, 1982, № 4, с. 70; П ъ р в е в, И. Османската империя в европейската система от държави, началото на XVI-XVII в. – Векове, 1990, № 2, с. 45.

⁷ K i s s l i n g, H. – J. Die Türkenfrage als europäisches Problem-Südost-deutsches Archiv, Bd. VII, 1963, 53; В a b i n g e r, F. Mehmed der Eroberer und seine Zeit. München, 1953, S. 106.

⁸ По-подробно за външната политика на страните в Централна Европа през втората половина на XV и през XVI в. вж. в сб. „Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-восточной Европы в XV-XVI вв. М., 1984, отделните глави и У л я н и ц к и й, В. А. Материалы для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии, Валахии и Турции в XIV-XVI вв. М., 1887.

⁹ М а т а н о в, Х., Р. М и х н е в а. От Галиполи до Лепанто. Балканите, Европа и османското нашествие 1354 – 1571 г. С., 1988, с. 314. По-подробно вж. у F u e t e r, E. Цит. съч., с. 150.

¹⁰ P a s t o r, L. Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters. Freiburg, 1928, Bd. 2, S. 287.

¹¹ K r a u s, F. Deutsche Geschichte zur Zeit Albrecht II und Friedrich III (1438 – 1486). Berlin, 1905, Bd. 1, S. 420ff; М а т а н о в, Х., Р. М и х н е в а. Цит. съч., с. 263.

¹² N e h r i n g, K. Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III und das Reich. Zum hungarisch-habsburgischen Gegensatz im Donauraum. München, 1975, S. 153, 159.

¹³ Materialy do dziejow dyplomacji Polskiej z lat 1486 – 1516. (Kodeks Zagrebski). Krakow, 1966, No 19, 22, 24-28.

¹⁴ W i e s f l e c k e r, H. Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit. Bd. 2, Wien, 1971 – 1975, s. 110ff; Вж. сб. Османская империя..., с. 115, 141.

¹⁵ В a b i n g e r, F. Kaiser Maximilians „geheime Praktiken“ mit den Osmanen (1510 – 1511) – Südostforschungen, 1956, XV, 201-136.

¹⁶ По-подробно вж. у Х о р о ш к е в и ч, А. Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV – начало XVI вв. М., 1980.

¹⁷ За унгарско-османските отношения срв. K u p e l w e i s e r, L. Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen bis zur Schlacht von Mohacs 1526. Wien und Leipzig, 1895, S. 205 ff.

¹⁸ През 1517 г. и трите сили декларират теоретично готовността си за създаване на общ антиосмански фронт, дори се договарят предварително по въпроса за подялбата на Османс-

ката империя в изготвения за това проект. Срв. повече при Z i n k e i s e n, J. *Drei Denkschriften über die orientalische Frage von Papst Leo X, König Franz I von Frankreich und Kaiser Maximilian I aus dem Jahre 1517*. Gotha, 1854.

¹⁹ За политиката на Османската империя спрямо Русия и Полша през 20-30-те години на XVI в. срв. сб. *Россия, Польша и Причерноморье в XV – XVIII вв.* М., 1979, с. 156 сл.

²⁰ U r s u, J. *La politique orientale de Francois*. Paris, 1908, t. 1; V a u g h a n, D. *Europe and the Turk. A Pattern of Alliances 1350 – 1700*. Liverpool, 1954, p. 121.

²¹ C h a r r i e r, E. *Negotiations de la France dans le Levant*. T. 1. Paris, 1848, p. 162.

²² Срв. сб. *Османская империя...*, 201-218.

²³ Б а з ы л е в, Л. Польско-турецкие дипломатические связи в XVI в. – В: *Россия, Польша и Причерноморье в XV – XVIII вв.*, 10-36.

²⁴ H a n t s c h, H. *Zum ungarisch-türkischen Problem in der allgemeinen Politik Karls V.* – In: *Festschrift K. Eder*, 1959, 57-71.

²⁵ К о р о л ю к, В. Д. Цит. съч., с. 145; S c h u l z e, W. *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jh. Studien zu den politischen und gesellschaftlicher Auswirkungen einer äußeren Bedrohung*. München, 1978.

²⁶ По-подробно при S c h r e i b e r, G. *Das Türkenmotiv und das deutsche Volkstum – In: Volk und Volkstum. Jahrbuch f. Völkerkunde. In Verbindung mit der Görres-Gesellschaft*. Bd. 3. München, 1938, 9-54.

²⁷ М а т а н о в, Х., Р. М и х н е в а. Цит. съч., с. 189.

²⁸ Пак там, с. 322; *История на България*. Т. 4. С., 1983, с. 126.

²⁹ L e i t s c h, W. *Rudolph II. und Südosteuropa 1593 – 1606 – East European Quarterly*, 6, 1972, 301-320; M a t o ť e k, J. *Turecka válka v evropske politice v letech 1592 – 1594. Obraz z dějin diplomacie protireformační*. Praha, 1935.

³⁰ П ъ р в е в, И. Цит. съч., с. 38, 43.

³¹ За войните на Османската империя през II половина на XVII в. вж. Й о н о в, М. *Османско-австрийските войни през втората половина на XVII в.* – В: *Чипровци 1688 – 1968*. С., 1971; E i c k h o f f, E. *Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645 – 1700*. München, 1970.

³² Срв. дисертацията на авторката – „*Sachsen und Südosteuropa 15. – 17. Jh. (Politik, Wirtschaft und Kultur im Zeichen der Auseinandersetzungen mit dem Osmanischen Reich)*“. Leipzig, 1987, S. 4, 14, където тя следва трактовката на проблема, разработена от В. Шулице.

³³ H a r t u n g, F. *Deutsche Verfassungsgeschichte vom 15. Jh. bis zur Gegenwart*. Stuttgart, 1950, s. 20ff.

³⁴ F i s c h e r - C a l a t i, S. *Ottoman Imperialism and German Protestantism 1520 – 1555*. Cambridge, 1959, p. 117; K o r t e p e t e r, C. *Ottoman Imperialism during the Reformation: Europe and Caucasus*. London – New York, 1973, p. IX.

³⁵ M o r i t z, H. *Die Wahl Rudolphs II., der Reichstag zu Regensburg (1576) und die Freistellungsbewegung*. Marburg, 1895.

³⁶ Срв. сб. *Османская империя...*, 208-209.

³⁷ S t u r m b e r g e r, H. Цит. съч., 134-135.

³⁸ По-подробно при M ü l l e r, J. *Veränderungen im Reichmatrikelwesen um die Mitte des 16. Jh.* – In: *Zeitschr. des Histor. Vereins f. Schwaben und Neuburg*, Jg. 22, 1895, 115-177.

³⁹ По: S c h u l z e, W. Цит. съч., с. 343.

⁴⁰ Пак там, с. 80.

⁴¹ За търговията на Австрия с Югоизточна Европа през XVI – XVIII в. срв. P i c k l, O. *Österreichs Stellung im West-Ost-Handel vom 16. bis zur Mitte des 18. Jh. mit besonderer Berücksichtigung des Handels mit dem Südosten* – In: *Mitt. des bulg. Forschungsinstitutes in Österreich* Jg. IV, Bd. II. Wien, 1981, 35-51.

⁴² Срв. N e t t a, G. Цит. съч., с. 33 сл.

⁴³ S c h r e i b e r, G. Цит. съч., 31-54; V o s e l k a, K. *Die Inneren Auswirkungen der Auseinandersetzung Österreichs mit den Osmanen*. – In: *Südostforschungen*. Bd. 36, 1977, 12-24.

⁴⁴ Срв. бел. № 2 в уводната част. Някои студии върху Райхстазите от 50-70-те години и края на XVI в. (през 1544, 1545, 1576 и 1594 г.) отбелязват в общи линии имперската политика на саксонските владетели. Срв. напр. В о о r, A. *Beiträge zur Geschichte des Speyerer*

Reichstages vom Jahre 1544. Diss. Straßburg, 1878; Z a c h m a n n, R. Die Politik Kursachsens unter Christian I (1585 – 1591). Diss. Dresden, 1912.

⁴⁵ H e i s s, O. Deutsche Feldzüge im Südosten. Diss. Graz, 1943; H a s s e l, P. Zur Geschichte des Türkenkrieges im Jahre 1683. Die Betheiligung der kursächsischen Truppen an demselben. Dresden, 1883.

⁴⁶ Geschichte Sachsens, hg. von K. Czok, Weimar, 1989, S. 179.

⁴⁷ Reg B 1501, Bl. 1.

⁴⁸ W o l f r a m, R. Bürger aus Borna, deren Zug gegen die Türken – In: Saxonia hg. von A. Moschkau, Jg. 4, Nr. 9, 1878, S. 68.

⁴⁹ Reg B 1505. Schriften, betr.... 1457-58-59.

⁵⁰ W e b e r, K. Instruktion des Kurfürsten Friedrich des Sanftmütigen für seine Gesandten an den Papst Pius II. zum Tag zu Mantua 1459 – In: Archiv f.sächs. Geschichte. NF., Bd. 5, 1867, 113-130.

⁵¹ Reg B 1532, Bl. 3.

⁵² F a l k e, J. Цит. съч., Bd. 30 (1874), 408.

⁵³ Ernestinische Landtagsakten (ELA), Bdd. 1, 26; Reg E, fol. 226, Nr. 43, Bl. 216-224.

⁵⁴ F a l k e, J. Цит. съч., 395-398.

⁵⁵ Loc. 8390. Herzog Georgens zu Sachsen Handlung mit denen Grafen und Herren in Thüringen und Meissen, der Türken-Hilfe ... halber. 1501, 1-5.

⁵⁶ ELA, Bd. 1142, 150.

⁵⁷ M ü l l e r, E. Цит. съч., с. 18.

⁵⁸ Цитат по: W ü l c k e r, E. Des kursächsischen Rates Hans von der Planitz Berichte aus dem Reichsregiment in Nürnberg 1521-23. Leipzig, 1899, S. 158.

⁵⁹ Reg B 1589, Bl. 2ff.

⁶⁰ G o e r l i t z, W. Цит. съч., 365-366.

⁶¹ Martin Luther Werke, Wittenberger Ausgabe, Bd. 1, 1883, 535, 35-39.

⁶² Пак там, 282, 3-13 (125), an G. Spalatin am 21. December 1518.

⁶³ По-подробно при M a u, R. Luthers Stellung zu den Türken. – In: Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546. Berlin, 1983, 647-663.

⁶⁴ Loc. 9353. Landtag zu Leipzig 1526. über die vom Herzog Georg geplanten Maßnahmen zur Türkenabwehr. Срв. още и Loc. 9321. Türken. – krieg betr. 1526, Bl. 3, 22-27.

⁶⁵ K ü h n, J. Geschichte des Speyrer Reichstages 1529. – In: Schr. des Verein f.Reformationsgeschichte, Jg. 47, H. 1.

⁶⁶ Reg B 1600, Bl. 58, 59, 72, 79-80.

⁶⁷ ELA, Bd. 1, 194ff; Reg Q 165. Ausschreiben vom 30 Oktober 1529.

⁶⁸ Reg E, fol. 44, no. 93, Bl. 11.

⁶⁹ По-подробно срв. H e i d r i c h, P. Karl V. und die deutschen Protestanten am Vorabend des Schmalkaldischen Krieges. Teil I und II. Frankfurt a.M., 1911 – 1912, S. 15ff.

⁷⁰ A r n d t, G. A. Treffenlicher und Hochnützlichheer anschlag ... 1541. – In: Archiv des Sächs. Gesch. 3 (1786), 349-361.

⁷¹ Феодалите от Гера и Плауен, графовете на Шварцбург и Байхлинген доставят „турската“ помощ от 1542 г. с една година закъснение. Срв. Reg E, fol. 53, no. 109, o. Bl.; fol. 52, no. 109, o. Bl. А епископът на Майсен отказва предаването на имперските данъци за данъчните служби на херцогството поради твърдението, че той не е подчинен териториално на владетеля, а пряко, като имперски васал, на императора. „Турските“ данъци служат като удобен повод за включването на епископите от Майсен, Наумбург и Мерзебург към териториалните плащания в княжеството, за което се борят и двете родствени линии в Саксония.

⁷² Reg B 1642, Bl. 43-46.

⁷³ Reg E, fol. 55, no. 122, o. Bl.; Reg E, fol. 75a, no. 148, 19.

⁷⁴ Така в Тюрингия през 1690 г. съществуват 10 малки държавици към територията на Ернестините, три – на рода Шварцбург и девет – на рода Ройсен. Но въпреки деленията всички териториални единици остават подчинени на херцогската власт, тъй като тези общо 26 държавици не са самостоятелни политически образувания, а са само правно и териториално обособени.

⁷⁵ По-подробно вж. у K r a j a s i c h, P. Die Militärgrenze in Kroatien. Diss. Wien, 1974. За библиографски данни срв. при S c h u l z e, W. Die österreichische Militärgrenze. Ein Literatur- und Forschungsbericht. – In: Militärgesch. Mitt. 5. 1971, 187-196.

⁷⁶ Срв. B e z o l d, F. Kaiser Rudolf II. und die heilige Liga. – In: Abh. der histor. Classe der Kgl. AdW. Bd. 17, 1886, 363, 368, 381 (Beilage).

⁷⁷ Срв. M ü l l e r, J. Die Verdienste Zacharias Geizkoflers und die Beschaffung der Geldmittel für den Türkenkrieg Kaiser Rudolfs II. – In: MIOG, Bd. 21, 1900, 264.

⁷⁸ Loc. 9325. Bedencken und discours neben allerley zur Erinnerung die türkischen sachen belangende. Ao. 1594 geffertiget durch Hl, Abraham Bocken. StA Dresden.

⁷⁹ Пак там, 165-188.

⁸⁰ Предполагаме това, изхождайки от факта, че по този въпрос – укрепяването на пограничните съоръжения в Горна Унгария, съществува ръкопис, съставен от Лазарус фон Швенди, имперски военен комисар и главнокомандуващ войските в Рааб за периода 1564 – 1568 г. Той се намира в архива на гр. Шверин. Двете съчинения имат много общи моменти, особено що се отнася до конкретните мерки за противотурска отбрана и укрепване на граничните пунктове. Мемориалът на Абр. Бок обаче е с по-ранна дата.

⁸¹ Loc. 9325. Bl. 172b.

⁸² Пак там, с. 171a.

⁸³ Пак там, с. 170a.

⁸⁴ Пак там, с. 169v.

⁸⁵ Пак там.

⁸⁶ Пак там, с. 169a.

⁸⁷ Пак там, с. 175v. В това мнение на автора на мемориала прозират истинските интенции на австрийската външна политика към региона.

⁸⁸ Пак там, с. 174 сл.

⁸⁹ Пак там, с. 176a. Срв. и с. 136v и 135a в мемориала.

⁹⁰ Пак там, с. 175v.

⁹¹ Пак там, с. 175a.

⁹² Срв. W e n d t, H. Цит. съч., с. 31; N e t t a, G. Цит. съч., 33-34.

⁹³ По-подробно при S t o u, M. Die Bedeutung der Moldau und der Walachei in den österreichischen Türkenkriegen des 16. und 17. Jh. – In: Bericht über den 10. österr. Historikertag in Graz, Mai 1969, hg. 1970. Veröffentlichungen des Verbandes österr. Geschichtsvereine 18, 209-220.

⁹⁴ Срв. K l e i n p a u l, J. Das Nachrichtenwesen der deutschen Fürsten im 16. und 17. Jh. Leipzig, 1930, S. 71ff. Саксонските владетели са поддържали особено активна кореспонденция с князете на Бранденбург и Хесен. Но за периода 1593 – 1606 г. не можах да бъдат издирени други преки източници освен мемориала на Абр. Бок, които по-отблизо да информират за отражението на войната върху немските територии.

⁹⁵ Изхождайки от данните на някои от архивите в гр. Дрезден, може да се предположи, че д-р Улрих Цезий и емисарят на балканските народи Михаил Черноевич са били във връзка през септември 1594 г., когато и двамата пребивават във Виена. Срв. и Loc. 8521. Zäsi Schriften an Kurfürst Augustum zu Sachsen. Buch I, Bl. 327.

⁹⁶ D r e s s e r, N. De bello turcico oratio. Jena, 1593; M y l i u s, G. Zehen Predigten vom Türcken, in welchem gehandelt wirg..., Jena, 1595; G a ß n e r, S. Funfzehn Predigten vom Türcken, gehalten in der Schloßkirche zu Wittenberg. Wittenberg, 1597.

⁹⁷ Reg DS 130, Bl. 171, StA Weimar.

⁹⁸ Срв. F a l k e, J. Цит. съч., 145-153.

⁹⁹ Loc. 10507, Schriftem, betr. die Stende so an der Türckischen Hülff Reste zu erlegen schuldig. Ao. 1592...1599.

¹⁰⁰ По-подробно вж. у H e i n r i c h, R. Habsburg, die Pforte und der Böhmishe Aufstand (1618 – 1620). – In: SOF, Bd. 33, 1974, 125-165; Bd. 34, 1975, 79-125.

¹⁰¹ За участието на херцог Йохан Ернст от Ваймар във военните действия през 1624 – 1626 г. ни осведомява кореспонденцията на саксонския агент в Хага Абрахам Рихтер, както и други изворови данни от ваймарските архиви. Срв. Relationes Abr. Richter ... aus dem Haag

wegen Herzogs Ernst zu Sachsen – Weimar norddeutscher Kriegsexpedition 1624-25 r. Thüringisches LHA Weimar, H. 38; Fonds H. 18, f. 208-276. Feldzug in Schlesien und Ungarn 1525-1526.

¹⁰² M a r e š, F. Aufstandsversuche der christlichen Völker in der Türkei in den Jahren 1625 – 1646. – In: MIOG, III, 1882, 279; S i r b u, J. Mateiu-Voda Basarabas auswärtige Beziehungen 1632-54. Leipzig, 1899, 77-78.

¹⁰³ Loc. 8429, nr. 18; H o f f m a n n, R. Stadt und Herrschaft Glauchau um das Jahr 1663 und die Türkeengefahr. – In: Schönburgische Geschichtsblätter, H. 1, 1894/95, 38-59, 250.

¹⁰⁴ Цит. по: P a t r i a s, H. Die Türkenkriege im Volkslied. Diss., Wien, 1947, S. 115.

¹⁰⁵ По-подробно при M e n t z, G. Weimarische Staats- und Regentengeschichte vom Westfälischen Frieden bis zum Regierungsantritt Carl Augusts. Jena, 1936, 114-240.

¹⁰⁶ Срв. „Die Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen“. Bd. II, 1876, 333-336, 384-386; Loc. 7276. Vertragsmäßige Militärhilfe Friedrich Augusts in Ungarn. 1696.

¹⁰⁷ Loc. 1052. Kaiserliche Subsidien-gelder für das churfürstlich sächsische Hilfscorps in Ungarn. 1696-1698; Loc. 1055. Tabellen über den effektiven Stand der kursächsischen Truppen in Ungarn bel. 1697.

¹⁰⁸ Правото на владетеля да свиква ландтази без предварително допитване до съсловията е признато официално през 1658 г. при избора на Леополд за император. Саксонските съсловия запазват това право за себе си, но с ограничения. Срв. K a p h a n, F. Kurfürst und kursächsische Stände im 17. und beginnenden 18. Jh. – In: Neues Archiv f.sächs. Gesch. und Altertumskunde, Bd. 42, 1921, 62-80.

II. ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА В ТЪРГОВСКИЯ АРЕАЛ НА САКСОНИЯ ПРЕЗ XVI И XVII В.

¹ Прегледът на архивния материал в градския архив на Лайпциг също показва, че до средата на XVIII в. градът не е бил посещаван от търговци от Балканите. Срв. Akten XLIVb 9; XLVB 8b; Leipziger Kramme innungsakten 42/478; 65/511; 542/1790; Loc. 11135; Loc. 11152, Loc. 11161 StA Dresden.

² Срв. мемориала на Абрахам Бок от 1594 г. (първа глава, 171-179). Данните в него показват убедително съществуващ интерес от страна на саксонското правителство към търговски отношения с Източна и Югоизточна Европа. Според автора на мемориала балканските страни биха могли да доставят хранителни продукти за войските в Унгария, а също така и суровини за текстилната промишленост в Средна Германия и пр. По-подробно по въпроса срв. бел. № 91 и № 92. Дадените в текста данни за цените на внасяните от Молдова, Влашко и Трансилвания стоки свидетелстват, според нас, за добри познания в тази област и за интереса на саксонското правителство към въпроса за икономическите предимства на търговските връзки на Саксония в югоизточна посока. За полските изследвания срв. W e n d t, H. Цит. съч.

³ По-подр. при H e y d, W. Geschichte des Levantenhandels im Mittelalter 2 Bde. Stuttgart, 1878 – 1879. Неговата теза, че османското завладяване на Балканите се е отразило катастрофално върху левантийската търговия, отдавна е коригирана в историографията. През XVI в. някои южнонемски фирми се включват към нея, но търговските им връзки са спорадични. Тези и други примери сочат, че търговията на европейските страни с Ориента не е преустановена, но и че тя отстъпва много повече на заден план в сравнение на ориентираната към нови търговски пътища след Великите географски открития немска търговия. Срв. S t r i d e r, J. Levantinische Handelsfahrten deutscher Kaufleute des 16. Jh. – In: Meereskunde, Jg. 13, 1920, H. 5, 1-32.

⁴ Данните са взети от таблиците на стоки и съответстващите им цени във Виена и на Балканите. Срв. студията на B e r o v, L. Änderungen in den Preisbedingungen im Handel Österreichs mit den Balkanländern im 15.-18.Jh. – In: Österreichshandel mit Südosteuropa, 17-34.

⁵ Разликата в цените на предлаганото живо месо (добитък) през периода 1521 – 1700 г. е следната:

Година	Виена	Балканите	
1521 – 1550	173	81	Забел.: За 1 брой се е
1561 – 1570	255	44	предлагал 1 г
1581 – 1590	261	97	сребро
1601 – 1610	637	700	
1661 – 1670	480	63	
1691 – 1700	610	93	

Срв. В е г о в, Л. Цит. съч., с. 24.

⁶ Доколкото можахме да установим, само В а у е r, P. Leipzig und Frankfurt a.M. Leipzigs Aufstieg zur ersten deutschen Messestadt. – In: Jahrbuch f. Regionalgeschichte. Bd. 2, Weimar, 1967, е направил сравнително проучване на търговията на Лайпциг през XVI и XVII в.

⁷ Мартин Рьомер основава фирма за продажба на сребро в Нюрнберг, Аугсбург, Франк-фурт на Майн, Венеция и други градове. Неговата дейност във Венеция, където отваря през 1476 г. кантора, е по-скоро изключение за това време, когато посредническият монопол на републиката в търговията към Ориента осуетява немската търговска активност в района на Средиземно море. Повече за него: S i m o n s f e l d, G. Der Fondaco dei Tedeschi in Venedig und die deutsch-venetianischen Handelsbeziehungen. Stuttgart, 1887.

⁸ Срв. F o r b e r g e r, R. Die Manufaktur in Sachsen vom Ende des 16. Jh. bis zum Anfang des 19. Jh. Berlin, 1958, 305ff. (Tabelle). Между 1660 и 1720 г. са създадени над 20 централизирани манифактури за производство на памук, вълна, коприна, бархет, метални изделия, украса на бордюри и пр. От началото на XVI в. до 1653 г. са създадени едва десет.

⁹ Срв. N e t t a, G. Цит. съч., с. 39. Той обаче не подкрепя това свое мнение със съответни извори от саксонските или от други архиви. А архивите на Трансилвания са много богати на данни относно търговските връзки със Средна Европа. Срв. изданията на извори по въпроса: Fontes rerum Transylvanicarum. Bd. IV, T. 1, Bucaresti, 1914, hg. v. A. Veress или Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt, Bde 1-6, Brasov, 1886 – 1915. За съжаление те не можаха да бъдат привлечени за изследване от авторката.

¹⁰ W e n d t, H. Цит. съч., с. 31; N e t t a, G. Цит. съч., 33-34.

¹¹ P a n o v a, S. Die Beziehungen zwischen Stadt und Land und die Entwicklung des Handels in Südosteuropa im 16./17. Jh. – In: Jahrbuch f. Geschichte des Feudalismus. Bd. 3, 1979, 301. Към тази общоприета теза трябва да се добави, че отделните балкански страни не упражняват спрямо Средна Европа еднакъв търговски баланс през XVI и XVII в. Съпоставителни изследвания по този въпрос обаче липсват. Така напр. е още спорно, дали Унгария е упражнявала спрямо Австрия активен търговски баланс през XVI в. Срв. Mitteilungen des bulg. Forschungsinstitutes in Österreich, Jg. IV, Bd. II, 166. По отношение на немските държави също не могат да бъдат направени съпоставителни изследвания предвид наличната литература по въпроса. Според нас през XVII в. търговският баланс на балканските страни като цяло спрямо Средна Европа е бил активен и това положение се променя до известна степен в края на XVII в., когато Лайпциг се превръща в най-големия разменен пункт на стоки от Югоизточна Европа.

¹² С това име са обозначени немските преселници от Средна и Южна Германия, заселили се на Балканите около средата на XII в. На тях е посветена пространна литература, от която ще споменем едно сравнително ново и задълбочено изследване – дисертацията на W e s z e r k a, H. Das mittelalterliche und frühneuzeitliche Deutschum im Fürstentum Moldau bis zu seinem Untergang (13. – 17. Jh.). Hamburg, 1955.

¹³ В преброятелните списъци на жителите на Лвов се споменават търговци от Балканите още в края на XV в. – арменци, гърци, молдавци и власи. Срв. W e s e r k a, H. Цит. съч., 176-177.

¹⁴ Повече при S t i e d a, W. Mazedonische Baumwolle in Sachsen. – In: Neues Archiv f. sächsische Geschichte und Altertumskunde. Bd. 41, 1920, 303-313; Z ö l l n e r, W. Geschichte der Fabrik und Handelsstadt Chemnitz. Chemnitz, 1888; K u n z e, A. Vom Frühkapitalismus zur industriellen Revolution. – In: Beitr. zur Heimatgesch. der Karl-Marx-Stadt. H. 13, 1965, 7-52.

Данните са взети от статистиката за изнесените от Лайпцигския панаир стоки, въведена след 1778 г. Срв. N e t t a, G. Цит. съч., 148-149. Тези данни могат обаче да се отнесат с голяма вероятност и към началото на XVIII в., когато балканските търговци не са участвували още така активно в търговията с град Лайпциг.

III. ОБЩЕСТВЕН, КОНФЕСИОНАЛЕН И КУЛТУРЕН АСПЕКТ НА ОТНОШЕНИЯТА НА САКСОНИЯ С ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА ПРЕЗ XVI И XVII В.

¹ Срв. бел. №2 в уводната част. По отношение на посочения проблем най-богата на информация е биографията на Мориц Саксонски (от G o e r l i t z, W., G. V o i g t. Цит. съч.), визираща периода 1541 – 1547 г.

² Мемориалът на саксонския канцлер Абр. Бок от 1594 г. е важен документ на саксонската канцелария с оглед на изявената политическа ангажираност на княжеската власт спрямо турската опасност. По-подр. срв. съотв. в първа част.

³ Някои от тях: S t ö k e l, W. Wahrhaftige anzeigung, welcher mass Romanischer Ks. Majestät und des heyligen Reichs Kriegsvolgk, mit den Türcken gescharmüztelt ... MD XXXII, 8 Bl. (i. J. 1532). Срв. G ö l l n e r, C. Turcica-Die europäischen Türkendrucke des XVI Jahrhunderts, Bd. 1. Bucuresti-Berlin, 1961, Nr. 439; D r e s s e r, N. Цит. съч.; Landesbibliothek Dresden – „Zwei wahrhaftige Sendbrief, so her Niclas Jurischit an Rō. Ks. M.-tet, aus dem belegk Gunss ... geschrieben“, Ao. 1532, 6 Bl. Срв. G ö l l n e r, C. Цит. съч., Nr. 437; W e r n e r, A. Summarischer Bericht Vom jtzigigen Türkischem Imperio ... Auch eigentliche Erinnerung der fürnemsten Türckischen Geschichte ... bis uff unsere zeit. Magdeburg, 1579; F a b r i c i u s, M. T. Disputation Von der Frage ob der Türcke noch endlich das Romische Reich oder Deutschland erobern werde oder nicht? Aus dem Lateinischen ins Deutsche versetzt. Wittenberg, 1595; D r e c h s l e r, W. Chronicon Saracenum et Turcicum, Lipsiae, 1689.

⁴ Имаме предвид диспутите и дисертациите, защитени в университетите на Йена, Витенберг, Лайпциг и др., които имат за тема политическите събития, религията на гърци и турци, историята на славянските народи и пр. Някои от тях: H i l l i u s, B. De actionibus Turcarum. Wittenbergae, 1680; V o g e l i u s, G. Diss. historica de Macedonianis Wittenbergae, 1688; L i e b e, J. Res slavicae. Wittenbergae, 1670; B o s i u s, J. A. Discursus academicus de ... Imperio Turcico. Gera, 1672. Срв. Slavica-Auswahl-Katalog der Universitätsbibliothek Jena, Bd. II, T. 2, 60-62, 122, Weimar, 1959.

⁵ Преди всичко пътеписите и описанията на Османската империя от саксонци или издадени в Саксония. Например това на M e r g e n t h a l, H. von. Gründliche und wahrhaftige Beschreibung des hochlöblichen und ritterlichen Reise ... ins gelobte Land nach Hierusalem des ... Fürsten Albrechten ... Leipzig, 1586, което съдържа и описанието на Йохан Райнхард от Ерфурт за пътуването му към Светата земя през 1614 г., също и това на Якобс, посветено на графа от Щолберг през 1461 г., посетил също и Божи гроб. Срв. Zeitschrift des Harzvereins f. Gesch. und Altertumskunde, Jg. 1, 1868. Имаме сведения и за подобно пътуване на съветника на курфюрст Фридрих III, Бернхард фон Хиршфелд заедно с курфюрста през 1517 г. Срв. Mitteilungen der Dt. Gesellschaft zur Erforschung vaterländischer Sprache und Altertümer. Bd. 1. 1856, H. 7, Leipzig. В Гьорлиц, Шлезия, излиза през 1580 г. пътеписът на М. Зайдлиц „Подобно описание на пътуване за поклонение до Светата земя ... 1550 – 1559“, а в Йена през 1675 г. – на Хайнрих фон Позер: „Des Herren Heinrich von Poser und Groß-Nedlitz Lebens- und Todes-Geschichten, worinnen des Tage-Buch seiner Reise von Constantinopel aus durch die Bulgaray, Armenien, Pertien und Indien ans Lichte gestellt...“, Jena, 1675 (Berliner Staatsbibliothek). Пътеписът на Позер описва за разлика от споменатите по-горе пътувания, извършени по море, балканските страни, опознати чрез обиколките му по суша, но доста бегло. Той не е публикуван досега. Срв. т. II от публикуваните „Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII – XVIII в.“ (С., 1986), съставител М. П. Йонов.

⁶ Молитви, проповеди, т.нар. „турска“ камбана, призоваваща населението при голяма външна опасност за империята и териториите, сведения за покръствания на турски деца в Саксония, събиране на парични помощи за откупуване на заловени християни, възхвали за големи военни победи с участие на владетелите и пр. Някои примери: Allgemeines Gebeth, so

auff ... Anordnung des ... Churfürsten zu Sachsen in allen Beth-Stunden und Predigten ... wider die große Gefahr ... des Türckens abzulesen. Dresden, den 12. Juni, Ao. 1663; Danksagung, welche, nachdem die Türcken Wien ... bestürmet hatten und durch die christlichen waffen ... waren abgetrieben werden auff... Johann Georgen III... Anordnung... soll abgelesen werden. Dresden, 1683; Schmidt, N. Kurtze und wahre Beschreibung der Fünff-jährigen harten Gefängnis, welche Nicolaus Schmidt, Bürger und Kirschner in Dresden unter den Türcken ... außgestanden. Leipzig, 1684 (Staatsbibliothek Berlin); Türkentaufen in: Vogtland, Schneeberg, Leipzig, Eisenach etc. (1683) – Срв. Spiess, O. Schicksale türkischer Kriegsgefangener in Deutschland. – In: Festschr. W. Caskel, 1968, 326ff.

⁷ Регионалната историография засяга този въпрос повече в популярна форма, напр. темата за „турската“ мода в Саксония през XVIII в. Срв. Reichel, F. Die Türkenmode in der sächsischen Kunst. Eine kulturgeschichtliche Skizze. – In: Beiträge und Berichte der Staatl. Kunstsammlungen Dresden 1972-75, 143-152; Unger, W. Wie kommt der Türke in die erzgebirgische Volkskunst. – In: Unsere Heimat-Marienberg, Jg. 6, 1978, 116-118.

⁸ По-важни изследвания: Murko, M. Die Bedeutung der Reformation und der Gegenreformation für das geistige Leben der Südslawen. Heidelberg, 1927; Valjavec, F. Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa. Bd. 2. München, 1956; Benze, E. Wittenberg und Byzanz. Zur Begegnung und Auseinandersetzung der Reformation und der östlich-orthodoxen Kirche. Marburg, 1949; Die Ostkirche im Lichte der protestantischen Geschichtsschreibung von der Reformation bis zur Gegenwart. München, 1952; Evangelium und orthodoxes Christentum in Begegnung und Auseinandersetzung. München, 1952; Николов, Й. Немските реформатори, балканските провинции на Османската империя и мисията на Димитър Мизица в Германия. – В: Сб. Българско-германски отношения и връзки. Т. 2. С., 1979, 9-44; Немската Реформация и някои църковни дейци от българските земи през XVI в. – Пак там, т. 1, 11-34.

⁹ Лутер отхвърля обвинението за гръцката църква като еретическа в своя диспут през 1519 г. и я обявява за „по-добрата част от общата християнска църква“. Срв. Dörmann, H.-D. Das Verhältnis Luther und der Lutheraner zu den orthodoxen Kirchen. – In: Theologische Literaturzeitung, Nr. 5, Jg. 109, 1984, 321-334; Wagner, O. Luther, Osteuropa und die griechisch-orthodoxe Kirche. – In: Kyrios (Tübingen), IV, 1964, 85-90.

¹⁰ Николов, Й. Немските реформатори..., с. 21.

¹¹ Пак там, 28-43; Kostrenčić, I. Urkundliche Beiträge zur Geschichte der protestantischen Literatur der Südslawen in den Jahren 1559 – 1565. Wien, 1874, S. 37, 42, 44-45, 53.

¹² Николов, Й. Немските реформатори, с. 28.

¹³ Пак там, 25-26.

¹⁴ Petri, H. Jakob Basilikos Heraklides, Fürst von Moldau. – In: Zeitschr. f. Kirchengesch., XLVI, NF. IX, 1927, H. 1, 105-144.

¹⁵ Николов, Й. Немските реформатори..., с. 39.

¹⁶ Benze, E. Wittenberg und Byzanz. Zur Auseinandersetzung der Reformation mit dem Griechentum und der östlich-orthodoxen Kirche. – In: Kyrios, V, 1939, 40, 105.

¹⁷ Benze, E. Wittenberg und Byzanz. Zur Begegnung und Auseinandersetzung der Reformation und der östlich-orthodoxen Kirche. Marburg, 1959, S. 187.

¹⁸ Повече за това: Николов, Й. Немската реформация..., 24-25.

¹⁹ Wagner, O. Luther-Osteuropa und die griechisch-orthodoxe Kirche. – In: Kyrios, IV, 1964, 67-90.

²⁰ Срв. Valjavec, F. Цит. съч. Т. 1-2, 1953 – 1955.

²¹ Срв. Benze, E. Hans von Ungnad und die Reformation unter den Südslawen. – In: ZKG, LVII, 1939, H. III/IV.

²² Известно ни е писмо от курфюрст Август до съсловията на Крайна, от което става известно, че във Витенберг са идвали пратеници на „Georgius“ (Юрий Далматин) и на Адам Бохорич с протестантски книги, преведени на „Sklavonischer oder windischer sprach“. Писмото е отпечатано в: Jahrbuch der Gesellschaft für die Gesch. des Protestantismus im ehemaligen und neuen Österreich, Jg. 47, 1926, s. 162. Според него курфюрстът дарява за печатницата в Урах 200 гулдена. Датата на писмото е януари 1562 г. Братът на курфюрста херцог Йохан

Фридрих, получава от Унгнад един катехизис на хърватски език. Срв. В е н з, Е. Wittenberg und Byzanz, 204-208. Известно ни е също, че Библията на Далматин е била донесена в Линц от търговци, живеещи в Лайпциг (Х. Лебцелтер, Г. Дитмайер) и в Хемниц (Г. Щрауб). Срв. за това В р з о в í, N. Die Reformation unter den Südslawen. Diss., Marburg, 1947, S. 31.

²³ S t ö k l, G. Der südslawische Bibeldruck im 16.Jh. und der Südostgrenze des Reiches. Diss. T. 3, Graz, 1938, 8-9.

²⁴ Цит. по М у r k o, М. Цит. съч., с. 10.

²⁵ По-подробно при М а t l, J. Reformation und Gegenreformation als Kulturfaktoren bei den Slawen. – In: Festschrift K. Eder, 1959, 101-119.

²⁶ F r i e d e n s b u r g, W. (Hg.) Urkundenbuch der Universität Wittenberg. Bd. 1. Magdeburg, 1926; К r a m m, H. Wittenberg und das Ausländertum im Lichte älterer Hochschulschriften. – In: Sammlung bibliothekwiss. Arbeiten, H. 50, Leipzig, 1941.

²⁷ М а r k o w, W. Bemerkungen zur südslawischen Aufklärung. – In: Deutsch-slawische Wechselseitigkeit in sieben Jahrhunderten. Gesammelte Aufsätze Ed. Winter zum 70. Geburtstag, Berlin, 1956, 362-364. По-голямата част от студентите идват преди 1618 г. от австрийските земи, особено от Словения. Между 1634 и 1750 г. липсват славянски имена от Югоизточна Европа в списъците за иматрикулация в Лайпцигския университет.

²⁸ Герганос издава през 1622 г. във Витенберг гръцкият превод на Новия завет с намерението да ускори сближението между двете църкви. Срв. R u n c i m a n, S. The Big Churches in Prison. A Study about the Patriarchy in Constantinople on the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War for Independence. Cambridge, 1968, p. 249.

²⁹ Срв. Hochschulschriften der Universitätsbibliothek Jena. Bd. II. T. 2, S. 62.

³⁰ Срв. Zur neueren Pietismusforschung. Darmstadt, 1977; Pietismus und Neuzeit. Jahrbuch zur Geschichte neueren Protestantismus. – In: Jahrbücher zur Gesch. des Pietismus 1, 1974; W i n t e r, E. Halle als Ausgangspunkt der deutschen Rußlandskunde im 18.Jh. Berlin 1953; К a m m e l, R. August Hermann Franckes Auslandsarbeit in Südseuropa. – In: Auslandsdeutschum und evangelische Kirche, 1939, 121-203.

³¹ Срв. H i n r i c h s, C. Preußentum und Pietismus. Der Pietismus in Brandenburg-Preußen als religiös-soziale Reformbewegung. Göttingen, 1971, 59; М е у е r, G. Der Hallenser Pietismus A. H. Franckes in seinem Verhältnis zum brandenburgisch - preußischen Staat. – In: Jahrbücher der schlesischen Friedrich-Wilhelm-Universität zu Breslau 10, 1965, 59-70.

³² Срв. S c h e e l, H. Preußens Diplomatie in der Türkei 1721 – 1774. Berlin, 1931, S. 5ff.

³³ Reg. C. 172. Bericht aus Paris vom 30.11.1683; Bericht aus Frankfurt a.M. vom 14.01. und 09.08. 1698. Лудолф публикува също така част от кореспонденцията си с папа Пий V по повод на войната от 1683 – 1699 г. в „De bello Turcico conficiendo. Acc. epistolae quaedam Pii V. Papae. Francoforti, 1686 (Alte Universitätsbibl. Leipzig).

³⁴ W i n t e r, E. Die Pflege der west- und südslawischen Sprachen in Halle im 18.Jh. Beiträge zur Geschichte des bürgerlichen Nationalwerdens der west- und südslawischen Völker. Berlin, 1954, S. 203.

³⁵ По-подробно при Й о н о в, М. Културни връзки между немски протестанти и дейци от южнобалканските земи през края на XVII и първите десетилетия на XVIII в. – Год. СУ Истор. фак., 8., 1964, с. 256 сл.

³⁶ Slavica-Auswahl-Katalog der UB Jena, Bd. 2, T. 2, 60-62, 122. Съдържанието им обаче не можеше да бъде разгледано тук по-подробно поради трудностите при получаването им в съответните архиви.

³⁷ Тя е предшествувана от не така известния труд на саксонския пиетист, историк и представител на немската мистика от края на XVII в. Готфрид Арнолд. Срв. М ü h l p f o r d, G. Gottfried Arnold als Apologet der byzantinischen Bogomilen – In: Ost und West der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen. Berlin, 1966, 164-179.

³⁸ Loc. 9581. Grauen Marien, Gräfin von Hohenlohe... wie das von ihrerrichtete Legatun und Gestifte vor die Evangelischen Gefangene in der Türckey bel., 1674 – 1730. Повечето от пленените били унгарци.

³⁹ Тук използваме термините, въведени в научен оборот от повечето немски автори. По

въпроса срв. основно K i s s l i n g, H.-J. Türkenfurcht und Türkenhoffnung im 15./16.Jh.: zur Geschichte eines Komplexes. – In: Südostforschungen, Bd. 23, 1964, 1-18.

⁴⁰ B „Oration, Anrede und vormannunge zu denen ... Herren Ferdinandem zu Ungarn etc., auch allen Churfürsten und Fürsten ... wider den Türcken geschrieben“, о.О., 1531, цит. по: S c h r e i b e r, G. Цит. съч., с. 44.

⁴¹ Alte Universitätsbibliothek zu Leipzig, Hist. Sax. B 152, 44, о.О., 4 Bl.

⁴² E h r e n f r i e d, H. Türke und Osmanenreich in der Vorstellung der Zeitgenossen Luthers. Diss., Freiburg i.Br., 1961, 106; S c h u l z e, W. Цит. съч., с. 59.

⁴³ Цит. по: S i e b e r - L e h m a n n, C. Teutsche Nation“ und Eidgenossenschaft Der Zusammenhang zwischen Türken-und Burgunderkriegen. – In: Histor. Zeitschrift (München), Bd. 253, H. 3, 1991, 577.

⁴⁴ G ö l l n e r, C. Цит. съч. Bd. 1, 102, Nr. 172.

⁴⁵ Съдържа се в цит. съчинение на M e r g e n t h a l, H. von. Leipzig, 1586.

⁴⁶ V o n H i r s c h f e l d, B. Des Ritters Berenhard von Hirschfeld im Jahre 1517 unternommene und von ihm selbst beschriebene Wallfahrt zum heiligen Grabe. – In: Mitteilungen der Dt. Gesellschaft zur Erforschung vaterländischer Sprache und Altertümer, Bd. I, H. 1, Leipzig, 1856.

⁴⁷ Пак там, описанието е от Йохан Райнхард.

⁴⁸ Срв. бел. № 5.

⁴⁹ Цитираните заглавия са извлечени от посочения каталог на университетската библиотека в Йенр. 61-62.

⁵⁰ S p r i e s, O. Цит. съч., с. 325.

⁵¹ P a t r i a s, H. Цит. съч., с. 172.

⁵² Срв. R e i c h e l, F. Цит. съч.

.Постъпила 25 юни 1993 г.

ПРИБАЛТИЙСКИЯТ ВЪПРОС В РУСКАТА ИМПЕРИЯ ПРЕЗ 60-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В. ПРАВИТЕЛСТВЕНАТА ПОЛИТИКА И СЛАВЯНОФИЛИТЕ

ПАВЛИНА ЙОСИФОВА

Павлина Йосифова. ПРИБАЛТИЙСКИЙ ВОПРОС В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В 60-Е ГОДЫ XIX ВЕКА. ПОЛИТИКА ПРАВИТЕЛЬСТВА И СЛАВЯНОФИЛЫ

В работе раскрыто содержание прибалтийского вопроса в политической жизни Российской империи, его обострение в 60-е годы XIX в., рассматривается отношение к нему правительственных кругов и славянофилов. Дается анализ различных мнений о степени необходимой русификации в регионе, цель которой было сохранение русских имперских интересов в Прибалтике. Особое внимание уделено первой целостной программе русификации этого региона, которая исходит от общественных кругов, несвязанных с управлением. Автором этой программы был видный славянофил Ю. Ф. Самарин. Анализ правительственной позиции позволяет автору статьи утверждать, что правительство не имело подобной комплексной программы русификации в рассматриваемый период. Специально подчеркивается, что в то время как Александр II и его советники поддерживают прежде всего отдельные мероприятия, националистически настроенные общественные круги выступают за целостную русификацию нерусского населения западных рубежей.

Pavlina Iosiphova. THE BALTIC QUESTION IN THE RUSSIAN EMPIRE DURING 1860-S, THE GOVERNMENT POLICY AND THE SLAVOPHILES

The study reveals the contents of the Baltic question in the Russian empire, the contradictions which led to its culmination in 1860-s, the positions of the governmental circles and of the Russian slavophiles upon that question. The author analyzes the different opinions about the level of the russification of the region, aiming the keeping and strengthening of the Russian imperial interests there. A special attention is given to the first complex programme for russification of the region, coming from non-governmental circles, its author being the famous slavophile Yu. F. Samarin. The analysis of the government position leads the author of the study to the conclusion that there was not drawn such complex programme among the governmental circles during 1860. While Alexander II and his advisers maintained just some concrete measures, the nationalist-minded circles were for total russification of the non-Russian western borderlands.

През периода 1863 – 1866 г. в Руската империя за пръв път остро се поставя националният въпрос, засягащ полските владения, западните и прибалтийските губернии и отчасти Финландия. За пръв път е привлечено вниманието не само на правителството, но и на широки обществени кръгове в Русия. В обсъждането и разпалването на националните проблеми с жар се включват френската и немската преса. Най-сериозният, съдържащ действителна заплаха за териториалната цялост на империята и статута ѝ на велика сила, е, разбира се, полският въпрос. След потушаването на полското въстание обаче особена острота достига т. нар. остзейски въпрос (от немското название на прибалтийските губернии – Ostseeprovinzen).

В руската и съветска историография този въпрос няколко пъти привлича изследователите, но публикациите винаги остават единични и случайни, тъй като цензурата върху темата за националните проблеми в империята налага твърде много ограничения както в края на XIX и началото на XX в., така и след създаването на Съветската държава по ред политически причини. Първите изследователи на остзейския въпрос са авторите, чиито произведения са едновременно и извори за кулминационния връх при обсъждането на въпроса в руското общество през 60-те години на XIX в. – Ю. Ф. Самарин и М. Н. Катков. Още през 1848 г. като член на правителствена комисия в Прибалтика Самарин пише „История на град Рига“, която е само за правителствена информация, но по-късно материалите от нея, както и историко-публицистичните очерци „Писма от Рига“, са използвани за обобщаващото произведение на този автор „Руските покрайнини“, на които по-подробно ще се спрем. Статиите на М. Катков във в. „Московские ведомости“ също целят не само информация за събитията, но и обяснение на проблемите. Биографът на Ю. Самарин Б. Нолде отделя особено внимание на състоянието на прибалтийските губернии във връзка с обществената дейност на Самарин¹. В съветската историография върху балтийския въпрос работят предимно автори от Латвия и Естония. Най-значителният труд върху остзейските проблеми от XVIII в. е на Янис Зутис „Остзейският въпрос през XVIII век“, а на 60-70-те години от XIX в. най-подробно се спира М. М. Духанов². С. Г. Исаков в работата си „Остзейският въпрос в руския печат през 1860-те години“ дава подробен анализ на отношението на руските списания и вестници от различни идейни направления, механизмите на цензурните забрани и отношението на много правителствени служители³. Сред изследователите на националния въпрос в Русия особено място заема американският историк Е. Таден. През 1981 и 1984 г. бяха издадени неговите фундаментални изследвания „Русификация на балтийските провинции и Финландия (1855 – 1914)“ и „Западните покрайнини на Русия (1710 – 1870)“⁴. Основа за тези работи е изключително богат документален материал от архивите в Москва, Петербург, Рига, Талин, Вилнюс, Краков, Лодз и Хелзинки.

В остзейския въпрос през XIX в. влизат като историческо наследство някои елементи на стария балтийски въпрос от XVI – XVII в., който по това време е международен проблем от общоевропейско значение, а през XVIII в.

е решен основно в полза на Русия. В строго формално отношение след Нищадския мир (1721 г.) Русия не допуска вмешателство на съседните държави в нейните прибалтийски губернии, но въпреки това остзейският въпрос през XVIII – XIX в. наследява от балтийския въпрос през XVI – XVII в. известна външнополитическа окраска. Руско-шведските и руско-пруските отношения несъмнено оказват влияние на царската политика в Прибалтика. От друга страна, това е въпросът за неприкосновеността на привилегиите на двете прибалтийски губернии Естландия и Лифландия (днешните територии на Естония и Латвия), дадени им от Петър I в началото на XVIII в., неприкосновеност, атакувана от правителството с различна настойчивост още от времето на Екатерина II. В 27 глава на Генералния регламент от 1720 г., наречена „За различията във всички провинции“, се казва, че освен руските земи, на руския скиптър са подчинени и други владения, които имат особени привилегии. Всеки колегиум се задължава да се осведоми какви са те и „всеки народ да бъде управляван според правата и привилегиите, потвърдени от Негово Величество“⁵. Дарствени грамоти за привилегиите на рицарите и гражданите от Лифландия и Естландия се издават съотв. през 1710 и 1712 г. Те потвърждават правото на съсловно самоуправление на прибалтийските дворяни и граждани, но с уговорката „елико оныя к нынешнему правительству и времени прилагаются“ (ако са в съответствие с времето и политиката на правителството, което управлява). Дарствените грамоти от 1710 и 1712 г. са едностранен волеви акт на руския император, а не двустранен договор, тъй като в момента на присъединяването двете области не са самостоятелни държавни образувания, а са части от Швеция, завзети от руските войски. Нищадския мир от 1721 г. санкционира с международен договор това владение на Руската империя. В прибалтийските губернии дворянството, а до втората половина на XIX в. и градското бюргерство принадлежат в национално отношение към немското малцинство, съставляващо 10 % от цялото население. Въпреки това самото правителство дълго време съзнателно възприема Остзейския край като немски и игнорира интересите на латвийското и естонското крепостно селячество, което съставя националното мнозинство. Въз основа на получените от Петър I привилегии още през първата половина на XVIII в. се сформира силно сплотена група немско дворянство, наричано „остзейски барони“. Много от тях са на царска служба и заемат високи постове при Двора. Остзейците никога не стават важен фактор при решаване на въпроси от общодържавно естество, но често имат значително влияние в прибалтийските въпроси. На територията на прибалтийските губернии остзейските барони са единствените пълновластни управници. Назначаваният от Петербург генерал-губернатор има фактически функцията на наблюдател. Интересно е да се отбележи, че всички закони, отнасящи се до остзейските провинции, влизат в сила по места само след превода и публикуването им на немски, и то от местни немски чиновници.

Екатерина II със своята провинциална реформа, която цели административна унификация на империята, прави първия опит, ако не за пълно

премахване, то за значително ограничаване привилегиите на остзейското рицарство. След нейната смърт Павел I практически връща изцяло привилегиите на остзейските барони, а при управлението на Александър I за пръв път се обръща внимание на националното мнозинство – латвийските и естонските селяни. Те са освободени от лична крепостна зависимост, но без земя и без да се засягат съсловните привилегии на бароните. Император Николай I, който се отнася с нескрита симпатия към остзейските немци, потвърждава специалните им права и привилегии, но не ги изключва от цялостната си политика на административна централизация на империята. В началото на 40-те години прибалтийските немски дворяни, лутеранското духовенство и интелигенцията са разтревожени от появата на правителствени планове и проекти за съдебна, селска, религиозна и образователна реформи в Остзейския край⁶. Четиридесетте години на XIX в. са висшата точка в опитите на руското правителство в дореформено време да се намеси реално в местните работи. Израз на това става комисията на Щакелберг – Хаников, в чийто състав влиза славянофилът Ю. Ф. Самарин. Целта на комисията е, че базата на предизно изследване положението на съсловията и градовете в Прибалтика, да бъде изготвен проект за реформиране на края, така че той да се унифицира със собствено руските територии. Но в началото на 1848 г. в резултат на активното противодействие на балтийското рицарство и градските съсловия, които на всяка цена се стремят да запазят привилегиите, обезпечаващи им фактическа автономия по всички местни социални, административни и икономически въпроси, Николай I стига до извода, че не принудителните мерки, а само примирително отношение ще сближат Прибалтика с Русия. По тази причина през февруари 1848 г. на поста генерал-губернатор е назначен пронемски настроения княз А. Суворов и след няколко месеца комисията е отзована в Петербург⁷. Този обрат в политиката на петербургското правителство е предизвикан, разбира се, не само от недоволството на немското дворянство. Балтийската политика на руските управители винаги е излизала извън рамките на вътрешната политика и е била съставна част на европейското направление на външната политика. Спокойствието в Прибалтика е главно условие за успешна защита на западната граница. В този случай отказът от каквито и да е преобразования е продиктуван до голяма степен и от революционните събития в Европа от зимата и пролетта на 1848 г. Курсът на „консервиране“ на обществената и политическа структура и засилена централизация на империята в духа на пълно подчинение на самодържавната власт, който поема Николаевото правителство след 1848 г., от една страна, води до прекратяване на всякакви опити за реформиране на прибалтийските губернии, а от друга – успокоява местното немско дворянство. След краха на Русия в Кримската война обаче цялото руско общество, особено в двете столици Петербург и Москва, започва трескаво да обсъжда необходимостта от цялостна модернизация на империята. Селската реформа от 1861 г., проблемите, свързани с прилагането ѝ, както и планове за реформи във всички обществени сфери рефлек-

тират в националните покрайнини и довеждат първо до полския, а после и до остзейския въпрос.

Различните обществени групи и правителството са поставени пред необходимостта да застанат на определени национални позиции, да отговорят на въпросите – необходима ли е русификаторска политика в неруските провинции, в каква степен и с какви методи да бъде провеждана тя? Тъй като различните политици и изследователи влагат различно съдържание в термина „русификация“, ще се спрем по-подробно на неговата смислова еволюция и обхват. До средата на XIX в. по-често се употребява непреходната форма на глагола „обрусеть“ (да стана руснак) като контраст на по-активния и по-късен глагол „обрусить“ (да превърна в руснак)⁸. Още през 1764 г. Екатерина II пише на княз А. Вяземски: „Малоросия, Латвия, Финландия и Смоленск трябва да станат руски (должны обрусеть) по възможно най-мекия начин, за да престанат да гледат като вълци гората.“⁹ Латвийският историк Я. Зутис в книгата си „Остзейският въпрос през XVIII в.“ доказва, че в политиката на Екатерина II отсъстват русификаторски мерки в този смисъл, в който са ги разбирали и провеждали в края на XIX и началото на XX в.: „Реформите на просветения абсолютизъм, насочени против остатъците от феодалната раздробеност, съсловната изолираност и религиозните гонения, от гледна точка на либералната буржоазия (под либерална буржоазия авторът има предвид либералните дворянско-буржоазни кръгове в Русия от началото на XX в., повечето от които са с националистическа ориентация – б.м., П. Й.), винаги оставали полумерки, но в своето време имали прогресивно значение. Ликвидацията на местните дворянски привилегии било крачка напред към преодоляване на областния сепаратизъм и създаване на национална държава... В това направление се развивала държавата под влияние на осъществявания принцип на веротърпимост, способстващ за сплотяването на различните националности и групи население в единно политическо цяло...“¹⁰ Това, което Екатерина II разбирала под „обрусеть“ (да стана руснак), не е свързано със загуба на народностния облик на тези области, а означава централизация и унификация на административно-юридическите структури, за да се обезпечи правителствен контрол и се гарантират интересите на Руската империя. Император Николай I явно е имал предвид същото, когато в завещанието си от 1835 г. към престолонаследника моли сина си да завърши русификацията („обрусение“) на Полша¹¹. По-късно, когато през 60-те години остро се разразява полемика по полските и балтийските проблеми, правителствените чиновници и публицисти започват да се отнасят много внимателно към употребата на тази дума, защото съзнават колко удобна е тя на антируските публицисти в Европа. Като мото на балтийската политика на Александър II може да послужи неговата реч пред остзейските дворяни от 15 юни 1867 г. в Рига: „Но аз желая, господа, вие да не забравяте, че принадлежите към единното руско семейство и образувате неразделна част от Русия, за която вашите бащи и братя и много от вас самите са проливали кръвта си. Ето защо се надявам и в мирно време на

съдействие от ваша страна ... за привеждане в изпълнение на тези реформи, които смятам за необходими и полезни за вашия край.“¹²

Въпреки коментара на речта на М. Катков във в. „Московские ведомости“ в откровено русификаторски дух¹³ Александър II и неговите съветници имат предвид постепенна административна интеграция преди всичко с икономически мерки, основно чрез строежа на жп линии. За обмислена и планирана правителствена политика на всеобхватна русификация може да се говори едва с идването на Александър III на власт, въпреки че отделни русификаторски мерки за различните райони и периоди съществуват при управлението на всички императори след Екатерина II. Освен това различните националистически кръгове в обществото, пък и в правителството, които предлагат програми за целенасочена и всеобхватна русификация, се оформят още в края на 50-те години.

Американският историк Е. Таден, най-крупният изследовател на русификаторските процеси в империята, разграничава три вида русификация за периода XVII-XX в. – непланирана или доброволна, административна и културна¹⁴. Според него глагола „обрусеть“ (да стана руснак) предполага непланирана, „доброволна русификация“. След XVI в. многочислени татари, чуваша, белоруси, украинци и други неруски поданици на империята естествено и доброволно приемат руските обичаи, език и култура в резултат на служба в армията и администрацията или бракове. В реформения период на XIX в. степента на непланираната русификация без съмнение нараства. Икономическата експанзия и модернизацията водят до сближаване между собствено руските територии и пограничните райони. Александър II и неговите съветници, които по принцип никога не отричат необходимостта от унификация на империята, смятат, че този процес ще се осъществи постепенно, по естествен път и по времето на това царуване не се провежда насилствено-административна правителствена политика на русификация. Даже реформата в Кралство Полша веднага след 1863 г. има по-скоро характер на разрешаване на конкретен политически въпрос, отколкото на нова национална политика.

„Административната русификация“, според Таден, означава по-целенасочена и обмислена правителствена политика, започнала от времето на Екатерина II, унификация на приграничните райони с центъра чрез постепенно въвеждане на руските институции и закони, разпространение на руския език в администрацията и като задължителен предмет за обучение в училищата, но не и като основен. Но тъй като в разбирането на автора целта на тези мерки не е загуба на местното национално съзнание, може би поуместно е в този случай да говорим за административно-политическа унификация на империята по единен (руски) образец, за да избегнем термина „русификация“, който така или иначе има друга смислова натовареност.

Според привържениците на „културната русификация“ тези мерки са недостатъчни. Те смятат, че Русия би се превърнала в съвременна национална държава само при условие, че националните малцинства приемат като свои езика, културните и религиозни ценности на руския народ. Политика на

културна русификация, според Е. Таден, се провежда за пръв път при Александър III. От обществените среди ясна и цялостна програма за културна русификация, конкретно в Прибалтика, предлага в края на 60-те години на века видният славянофил Ю. Ф. Самарин.

Подобна класификация на методите на русификация е удобна, но твърде обща. Необходимо е да отчитаме разликите между очакваната и реалната степен на загуба на национално самосъзнание при различните видове русификация. Освен това в отделните периоди съществува диференциация по отношение на народностите и районите или във възгледите на един политик. Дори според такъв ярък националист като М. Катков не е била необходима културна русификация в Кавказ и Средна Азия например. Затова при използването във всички случаи е необходима конкретизация.

Реформаторският дух в Русия в края на 50-те и началото на 60-те години обединява повечето обществени и правителствени фигури около мнението, че загубите в Кримската война и проявената външна и вътрешна слабост на империята са резултат от прекалената централизаторска политика на Николай I. Поради това по отношение на Полша и западните покрайнини е предложена политика на децентрализация. През 1856 г. е назначен нов наместник на императора във Варшава, фелдмаршал М. Д. Горчаков и нов генерал-губернатор във Вилно (Вильнюс) – В. И. Назимов, които се придържат към политика на отстъпки. В трите балтийски губернии Курландия, Лифландия и Естландия (земите на губерния Курландия днес са част от Латвия) до 1861 г. генерал-губернатор е назначеният през 1848 г. княз А. Суворов, за когото П. А. Валувярно отбелязва, че бил „по-скоро постоянен представител на Петербург в този район“¹⁵. Политиката на отстъпки се поддържа от Петербург, където вниманието на всички е съсредоточено върху селската реформа.

До въстанието от 1863 г. полската, балтийската и финландската политика на правителството е принципно еднопосочна. В официалните кръгове противоборстват две основни мнения по въпроса до каква степен и за какви срокове реформите трябва да обхванат западните покрайнини. В т.нар. „аристократическа“ или „немска партия“ в Двора главни фигури са П. А. Шувалов, завеждащ III отделение, а през 1865 – 1866 г. балтийски генерал-губернатор, бъдещите министри на вътрешните работи П. А. Валувяр и А. Е. Тимашев и балтийският генерал-губернатор за периода 1866 – 1870 г. П. П. Албедински, който може да бъде наречен главен архитект на политиката в Прибалтика за реформения период. Те се съмняват в способностите на руското или неруско селячество да играе самостоятелна роля в обществото. Тази „партия“ поддържа реформата в западните краища и интеграцията им с останалата част от империята, но според нея процесът трябвало да бъде бавен и непременно с помощта и дори инициативата на местното национално дворянство.

„Демократическата“, „патриотическа“, а според някои „анархистическа партия“ обединява братя Н. А. и Д. А. Милютини, Великият княз

Константин Николаевич, министъра на образованието и личен секретар на Великия княз А. В. Головнин. През 1852 г. А. Головнин подготвя официалните доклади за историческите, икономическите и социалните причини за селско недоволство в Лифландия в края на 40-те години. Ръководени от посочените данни, хората от този кръг предвиждат по-широка социална база в поддръжка на правителството, а не само местното дворянство. Те придават повече значение на ролята на селяните в местните работи, не одобряват „аристократическите“ проекти за реформа и не се доверяват на местното дворянство. Към балтийските барони се отнасят с особено подозрение и настояват за твърда правителствена политика в реформаторски дух в този край. В началото на 60-те години смятат, че на Финландия и Полша може да се даде по-широка автономия. След януари 1863 г. обаче променят тази своя позиция по отношение на Полша¹⁶.

Извън правителствените кръгове се образува нещо като „национална партия“ около М. Катков, а неговите „Московски ведомости“ стават изразител на мненията на тази „партия“. По думите на самия Катков те искали само това, което било „в полза на Русия“ и били против „антируската политика на полонизъм на космополитната и антинационална руска интелигенция“¹⁷. Дали е антинационална руската интелигенция до този период, с Катков може да се спори, но той безспорно е прав, че до началото на 60-те години на века тя като цяло е твърде космополитна. Единственото завършено и теоретически оформено течение до това време, което може да бъде наречено националистическо, е славянофилството.

Руският национализъм през XIX в. се проявява като съчетание между идеология и начин на мислене и на основата на специфичния национален опит търси отговори на политически, социални и нравствени въпроси¹⁸. Това е повече от съзнанието за национално единство и идентификация, повече от търсене на основи за национално съществуване. В Русия тези основи отдавна са намерени и е провъзгласена вечната им значимост. Първите прояви на руския национализъм безспорно се отнасят към десетилетието след Наполеоновите войни. Пребиваването на младите офицери и студенти в Европа, проникването и разпространението на немския романтизъм на Хердер, Шелинг и Фихте, както и философията на Хегел стимулират оформянето на национализма в руската обществено-политическа мисъл. По думите на Х. Роджер, тогава се появява и „първото националистическо учение – славянофилството“¹⁹. Това свое твърдение Х. Роджер не разгръща по-обстойно. Националните възгледи на славянофилите в литературата не са изучавани специално, затова към оценките на националистическите, панславистките и патриотичните страни на славянофилското течение трябва да се отнасяме внимателно, тъй като много от авторите не виждат разликите между тези страни или не отчитат еволюцията в националните възгледи на отделните славянофили. По-широка оценка на националистическите тенденции в славянофилството дава Е. Б. Таден: „Използването на идеалистическите настроения на ранните славянофили към решаването на конкретни проблеми на

руското общество от втората половина на XIX в. извежда славянофилството от сферата на абстрактните спекулации и го поставя лице с лице с жестоката действителност на руския политически живот. Когато славянофилството престава да бъде само спекулативно-идеалистическа философия, неговият идеалистически хуманизъм и универсализъм застават в ясно противоречие не само с елементите на шовинизъм и национална изключителност, които то винаги е носило, но и с наказателната, понякога дори кървава политика на руските власти, когато се опитват да потушават революционните движения (авторът има предвид полското въстание – б.м., П. Й.). Тази дилема закономерно довежда до израждане на славянофилството в политическите доктрини на двамата последни истински представители на това направление в руската мисъл (Юрий Самарин и Иван Аксаков – б.м., П. Й.).²⁰

Славянофилството през 40-60-те години на XIX в. е живо обществено идейно-политическо движение, което се развива във връзка с политическата ситуация. Славянофилското учение е опит за създаване на цялостна идейна платформа за определена действаща политическа програма, чрез която да се осъществи модернизацията на Русия в конкретната историко-политическа ситуация особено след Кримската война, когато пред Русия стои задачата да се запази като велика сила, да разреши социалните и икономически проблеми, произтичащи от действащото крепостно право. Такова разбиране за славянофилството ни разрешава да го представим като зародишен вариант на класическа партия в този смисъл, че то се стреми към реално влияние и участие на една определена обществена група в текущата политика. Като имаме предвид възгледите им за самодържавието, историческото развитие на Русия и ролята на религията в държавната структура, по западноевропейската терминология можем да ги определим като консервативно-реформаторска „партия“. Но в руските условия на дореформания период славянофилите обективно си поставят либерални цели в същия европейски смисъл на либерализма. Затова употребата на западноевропейската политическа терминология спрямо руската действителност през 30-70-те години на XIX в. е много условна и неточна. Но поради отсъствието на друга, както и универсалността ѝ, сме принудени да използваме нея. При тези уговорки може да се каже, че през 40-50-те години на века славянофилските възгледи са съотнесими с класическия европейски консерватизъм, а в края на 50-те и 60-те години – с либерализма.

Представянето на славянофилството като зародишен вариант на политическа партия е правомерно и поради това, че славянофилите (всеки поотделно и всички заедно) се стремят към създаване на собствен модел на политическа и обществена структура на държавата. Елементите на тяхната програма са: самодържавна, „народна“ монархия при съхраняване на руските традиции (не и на традиционното общество) и всесъсловно гражданско общество с ярко изразено самоуправление. В литературата често се среща твърдението, че славянофилите поддържат теорията на „официалната народност“ и формулата на С. Уваров „самодържавие – православие – народ-

ност“ се покрива напълно с техните политически разбирания. Затова е необходимо да направим някои уточнения. Когато С. Уваров предлага за пръв път формулата през декември 1832 г., тя е използвана в доклада му до Николай I, където се акцентира на необходимостта да се предпази руската младеж от влиянието на европейските идеи. Аристократ и реакционен бюрократ, за разлика от славянофилите и другите националисти романтици, той отрежда пасивна и второстепенна роля на низшите съсловия в руския национален живот. Неговото отношение към тези съсловия е добре изразено със защита на крепостничеството и опит да се ограничи достъпа в гимназиите и университетите на империята. При С. Уваров акцентът на триадата е самодържавието. Според него то е движещата сила на руската държавност, докато според славянофилите тя е народът. Затова при тях акцентът е върху народността. Самодържавието е традиционна, най-подходяща за руския православен народ форма на управление, твърдят славянофилите, но никой от тях не отрича възможността в по-далечно бъдеще тя да изчерпи възможностите си. Затова корените на славянофилската триада „народност – православие – самодържавие“ са по-скоро в Хегеловото разбиране за история, отколкото в правителствената теория за „официалната народност“. Ако приемем разбирането за славянофилството като теория и практика на един зародишен вариант на политическа партия, то И. Киреевски и А. Хомяков са безспорно неговите теоретически основатели, като Хомяков е главният идеолог и теоретик; К. Аксаков е теоретик и пропагандист, който никога не достига Хомяковия размах на идеолог; Ю. Самарин, И. Аксаков, А. Кошелев и В. Черкаски са практики. И. Аксаков, подобно на брат си, има пропагандаторски наклонности. През 60-70-те години се занимава с журналистическа дейност и става ярък поддръжник на славянската идея, макар и не напълно в панславистки дух. А. Кошелев и В. Черкаски са практики в истинския смисъл, първият в областта на аграрния въпрос, а вторият като администратор. Единствено Ю. Самарин притежава способността да бъде и става теоретик на политическата практика, опирайки се на идеологическата основа на „старите славянофили“. Хомяковото разбиране за историческото минало на Русия, самодържавието, православие и народността у Самарин придобиват точен политически смисъл. Службата му в Рига през 1846 – 1848 г. и в Полша през 1864 г. му дава възможност да разгърне идеята си за създаване на имперска нация и да изготви програма за русификация на западните покрайнини, която се съдържа в шестте книжки на публикуваната през 1868 – 1871 г. в Прага и Берлин поредица „Руски покрайнини“. Обширните препечатки в изданията от И. Аксаков в „Москва“ стават безспорно кулминационната точка в обсъждането на остзейския въпрос през 60-те години на XIX в.

Позициите на М. Катков, И. Аксаков и Ю. Самарин по остзейския въпрос през 60-те са сходни и в литературата често се определят общо и кратко като националистически и русификаторски. Необходимо е да се отбележи обаче, че М. Катков, който е ярък публицист, никога не се задълбо-

чава в създаването на обосновани политически програми. Така и в полемиката по националните въпроси през 60-те години той просто настоява за всеобхватно прилагане на руски закони и ред в неруските провинции, без да предлага програма за това.

В началото на 60-те години на XIX в. спорът за привилегиите се превръща във въпрос за националния облик на прибалтийските губернии и произтича от проблемите, свързани с търсенето на нови начини на най-мощния ѝ опит за модернизация – реформите от 60-70-те години на XIX в. Въпреки че кулминацията на сблъсъка между спорещите страни остава на страниците на руската преса и не се разраства във въоръжен сблъсък на национална основа, както в Полша, този въпрос не е създаден от пресата и последиците от публицистичната полемика от 60-те години са твърде ярки, за да бъде отмината тя с пренебрежително невнимание от изследователите.

За Русия Прибалтийският край е необходим като изход към Балтийско море и спокойствието се възприема като условие за безопасността на страната. Немското население се стреми да запази на всяка цена правата и привилегиите, които има от времето на Петър I и уплашено от реформените акции в Русия се стреми прибалтийските губернии да бъдат дори още по-силно обособени от великоруските и малоруските в административно и социално отношение. Количествено преобладаващото местно население (латвийци и естонци) е изцяло селско. До този момент то няма държавни традиции и завършен национално-културен облик. При тези условия то възлага надежди на руското правителство за провеждане на социални реформи и най-вече аграрна. Въпреки че от 1819 г. прибалтийските селяни са лично свободни, зависимостта им от немските висши съсловия в икономическо, социално, правово и културно отношение не е променена.

Въпреки увереността на политиката на Николай I и особено на Александър II в духа на интегриране на Прибалтийския край до 1864 г. тя среща упоритото противодействие не само на остзейските немци, но и на двамата поредни генерал-губернатори. Барон Вилхелм Ливен, който сменя княз А. Суворов през 1861 г., е немец от Прибалтика. Фактът, че той продължава да заема поста по време и след полското въстание през 1863 г., показва, че правителството все още не е решило да даде нова линия на балтийската политика. В началото на 1865 г. той е сменен от амбициозния П. А. Шувалов, който гледа на престоля си в Рига като на трамплин за по-висок пост в Петербург. Въпреки краткото си пребиваване той започва да прилага умерена интеграционна програма, продължена от наследниците му и която в никакъв случай не може да бъде наречена русификаторска. Това са мерки за по-стриктно спазване на съществуващите закони и опити да се създадат условия за доброволна русификация на латвийско-естонското население. Но на фона на предишната политика П. Шувалов развива „почти бясна дейност“, според израза на П. А. Валуев²¹.

Две са основните причини, поради които правителството се опитва да заеме по-твърда позиция към балтийските губернии: 1) новата вълна на

социално недоволство сред селското население и 2) след полското въстание в Петербург вече не били убедени, че политиката на отстъпки гарантира сигурността на западните граници.

Особени тревоги предизвикала т. нар. „война в Махтра“. През 1858 г. възниква въоръжен конфликт между войници и около 800 селяни в едно имение близо до Ревел (Талин), който повлича демонстрации на около 20-25% от селяните в Естландска губерния и нападения срещу местните немски съдии и земевладелци²². Тези вълнения стават повод В. Т. Благовещенски, учител по руски език, прекарал кариерата си в балтийските провинции, да напише книга „Der Ehste und Sein Herr“ („Естонецът и неговият господар“), публикувана анонимно в чужбина през 1861 г. Съдържанието ѝ става известно на руската публика от статия със същото заглавие, изпратена от В. В. Иванов, морски офицер в Ревел в „Ден“ на И. Аксаков²³.

Темата за опасността от германизация се актуализира в руския печат особено от кореспонденциите на латвийския национален лидер Кристиан Валдемар в „Московские ведомости“ и статиите му в редактирания от него „Петербургас авизес“ („Вестник Петербург“ – 1862 – 1865 г.), издаван на латвийски с помощта на Великия княз К. Николаевич. През 1863 г. К. Валдемар представя на А. Головинин меморандум, в който излага вижданията си за аспирациите на Прусия за хегемония в Централна и Източна Европа, основани на успешните обединителни процеси. Националистическата и славянофилската преса с особена жар разгръща тази тема. М. Катков и И. Аксаков охотно публикуват статии по въпроса, особено когато идват от латвийци и естонци. След 1864 г. темата става постоянна за техните издания.

Проруската позиция на К. Валдемар и издаването на първия вестник на латвийски език в Петербург под покровителството на Двора са интересни от две страни. Това е показател, че младата латвийска и естонска национална интелигенция и нейните лидери не виждат никаква заплаха за национално-културното обособяване на своите народи от руска страна и настойчиво търсят финансова и политическа подкрепа за своята кауза сред високопоставени чиновници в Петербург. От друга страна, на техните молби се отзовават с готовност привържениците на споменатата „демократическа“ или „патриотическа партия“ в правителствените кръгове. Свои единомишленици в борбата си със сепаратизма на остзейските немци в тях виждат и славянофилите.

Не може да се каже, че главните действащи лица в балтийската политика от правителството одобряват тенденциите към германизация на местното население или че игнорират опасността от необратимия процес на обединение на Германия. До началото на 90-те години обаче се смята, че интересите на Русия в европейската дипломация са най-добре гарантирани от политика на приятелство с Германия. Затова правителството се стреми по този деликатен за него въпрос да не се шуми в пресата.

Така или иначе до края на управлението на Александър II ясна програма за нова балтийска правителствена политика няма. Единственият доку-

мент, който поне пълно разкрива позицията на правителството за положението в Прибалтика, е официалната записка „Балтийският въпрос от правителствена гледна точка“²⁴. Записката е съставена през 1870 – 1871 г. и е източник с първостепенно значение за изясняване същността на остзейския въпрос през 60-те години на XIX в. В нея се излагат и възгледите на най-активните обществени мислители. Първата част на записката разглежда съвременното състояние на нещата. Както точно е казано в нея, балтийският въпрос „беше създаден от далеч не тъждествените интереси и разностранните стремежи на трите заинтересовани в него страни: руска, немска и латвийско-естонска“. Отбелязва се, че в конкретния момент този край в национално отношение не е нито немски (немците са твърде малко), нито руски (те, русите са още по-малко), нито латвийско-естонски. Естонците и латвийците са все още във фактическо крепостно състояние, не са имали никога самостоятелен държавен живот, бедни в културно отношение и на тях не може да се гледа като самостоятелна националност. Те представляват „етнографски материал“, който може само да се слее с някоя народност, която притежава висша култура. Ето защо нерешеният въпрос за националния облик на остзейските губернии, според съставителя, в бъдеще ще се реши от това, към коя страна ще се насочи преобладаващото естонско-латвийско население – в руска или немска. По-нататък се казва, че правителството трябва да се придържа към примирителна политика, към ролята на безпристрастен съдия. „Като отхвърля всяка мисъл не само за потискане, но даже и за обрусяване на немската народност, ... като уважава местните и исторически особености на края и не нарушава истинския смисъл на правата, давани и потвърждавани на балтийските съсловия и корпорации, правителството е длъжно особено да се стреми към това, щото естонско-латвийската народна маса да се насочва повече към руската, отколкото към немската страна. Това, впрочем, не трябва да се изразява в непременно обрусяване на огромното мнозинство от населението на края, естонци и латвийци, които напълно могат да запазят своята народност. Необходимо е само да се грижим за тези, които излизат от низшите обществени положения и нуждаещи се от по-висока култура, от тази, която могат да им дадат техният език и народност, сами да чувстват необходимост да приемат чужд език и да се слее с по-образованата народност, да се русеят, а не да се понемчват.“²⁵

Както се вижда правителствената гледна точка в никакъв случай не може да бъде наречена русификаторска. Основният автор на записката не е установен или поне С. Исаков не го посочва, но той явно изразява мнението на т. нар. „аристократическа“ или „немска партия“ в правителствените среди, възможно е да е самият балтийски генерал-губернатор П. П. Албедински или П. А. Шувалов²⁶. Така изложената правителствена позиция явно се стреми към невъзможен компромис: без да се засягат интересите на немското дворянство по никакъв начин, да се води бавна и ненасилствена русификация на местното население. Основните теми, които руската преса ожи-

вено коментира във връзка с проблема трябва ли да бъде русифицирана Прибалтика, до каква степен и с какви методи са: официалният език, поземленият въпрос и административното и съдебно устройство.

По въпроса за въвеждането на руския език в записката се изказва мнение, че е необходима пълна свобода на немския език за остзейците (прибалтийските немци) при широко разпространение на руския сред естонците и латвийците. Тъй като единствената опасност за руската държавност правителството вижда във възможната им германизация и създаване на компактно немско население в края, се предлага: въвеждане на руския език в народните училища при изключване на немския, отпускане на средства на естонци и латвийци за продължаване на образованието в руски гимназии и университети, а по-късно и създаване на такива гимназии там, въвеждане на руски език в администрацията и съдебните учреждения. За остзейците той да бъде задължителен само за онези, които са на руска служба²⁷.

В религиозно отношение правителството традиционно стои на позицията за свобода на съвестта, за съхраняване на равноправието между лутеранската и православна църква.

Най-интересен е коментарът по болния въпрос – за поземлените отношения. Признава се неефективността на реформата от 1819 г., но се превъзнасят правителствените мероприятия от 60-те години. Признава се обаче, че те не постигнали напълно определените от държавните интереси цели. Правителството е успяло напълно да обезпечи интересите на помещиците, но по силата на съществуващите в този край порядки много малко селяни са получили обработваема земя. Тъй като поради отсъствието на селска община в тези райони всеки опит да бъде раздадена земя на безземелните ратаи („батраки“) би довело до пълно разрушаване на съществуващата система на селско стопанство, то единственият изход е обезпечаване на „свобода на труда“ чрез свобода на придвижването. Всъщност в записката не се предвиждат никакви конкретни мероприятия във връзка с поземлените отношения. Единственото, което се предлага, е да се извърши проверка за правилното прилагане на законите от 60-те години.

Малко по-решителна е правителствената позиция по административния въпрос. Според съществуващата практика длъжностните лица в полицията и администрацията се избират от немските корпорации. Посочва се, че е необходимо те да се избират от правителството. А на тези длъжности, при които може да се приложи избирателно начало, лицата трябва да се избират не от една корпорация, а от представители на всички националности и съсловия. В записката съдопроизводството почти не се засяга вероятно поради това, че в Министерството на правосъдието точно в този момент се разработва въпроса за съдебните учреждения в Прибалтика²⁸.

Ясно е, че подобна отстъпчива и нерешителна позиция, отсъствието на каквато и да е правителствена програма за действаща политика за защита на руските интереси в западните райони предизвикват критичното отношение не само на крайно националистическите и славянофилските кръгове, но

на обществеността като цяло. Предложена е обаче само една основна програма за русификация на този край и за създаване на имперска нация – Самариновите „Руски покрайнини“. Значимостта на това произведение не само за ескалирането на национално напрежение в Русия в края на 60-те години на XIX в., но и влиянието му по-късно върху прибалтийската политика на Александър III, както и отсъствието на изследване върху русификаторската програма на Ю. Самарин, ни задължават да дадем по-подробен анализ на възгледите на автора.

През март 1867 г. Самарин пише три уводни статии във в. „Москва“, издаван от И. Аксаков. Остротата и невъздържаността в коментарите на правителствената политика в Прибалтика предизвикват реакция на цензурата и стават повод за третото предупреждение на И. Аксаков, а изданието на вестника е преустановено за три месеца²⁹. Това кара Самарин да разбере, че в Русия не може свободно да публикува произведения по тази проблематика и той решава да издаде обобщаващ труд в чужбина. От нов фактически и доказателствен материал не се нуждае (написаните през 1848 г. и непубликувани „Писма от Рига“, както и съвременната преса му дават достатъчно материал) и през следващата година в Прага излизат в един том първите две книжки на „Руските покрайнини“. Реакцията на единомишлениците и противниците е мигновена.

Руската преса разбира, че книгата ще бъде забранена от цензурата и веднага започва да печата обширни части от нея с коментари и отзиви³⁰. И. Аксаков, по съвета на самия Ю. Самарин, оставя в. „Московские ведомости“ да публикува преди него³¹. Последвалите все пак статии във в. „Москва“ са навярно най-пълното изложение на книгата на Юрий Самарин в руската преса. По различни начини всички водещи столични вестници и някои провинциални откликват на книгата. Обширни публикации с хвалебствен тон се появяват и в списанията („Вестник Европы“, „Всемирный труд“).

Не закъсняват и яростните опровержения на балтийските немци. В Германия веднага след публикуването на книгата излизат статии и брошури на фон Бок, Ширен, Екхард и анонимна брошура на барон Майендорф, Латвийското дворянство, от своя страна, подава верноподанически адрес до императора, за да се защити от обвиненията на Самарин и да се разграничи от балтийските конституционалисти и федералисти, представени от фон Бок, тъй като те отстояват правото на Прибалтийския край на независимост. Според тях той бил свързан с Русия само условно чрез особата на монарха. Потвърждение на правото за самостоятелност те виждат в изтичането на договора за капитулация, подписан от Петър I с остзейското дворянство и бюргерство. Друг аргумент срещу руските права в Прибалтика било твърдението, че руската култура е несравнимо по-ниска от немската и затова русификацията би означавала победа на „руското варварство“ над „европейската цивилизация“ в Прибалтика.

Не по-малък резонанс предизвикват „Руските покрайнини“ в широките сфери на руското общество и във висшите правителствени кръгове. Това

става най-популярното и четено публицистично произведение в либералните и консервативни обществени кръгове през 1868 – 1869 г. Но възторг и похвали се сипят само от хора, които не са близки до висшите правителствени среди. Единствено канцлера А. М. Горчаков, опитен дипломат, разтревожен от усиляването на Германия в частни разговори с Ф. И. Тютчев (известния руски поет, който по това време е служител в цензурния комитет и близък до славянофилите не само роднински като тъст на И. Аксаков, но и по убеждения) и с братовчедя на Самарин Д. Оболенски, се изказал доста ласкаво за книгата³². С положителен знак се възприели внушенията на Ю. Самарин и от престолонаследника, бъдещия Александър III, който се запознал с първите две книжки чрез наставника си К. Победоносцев, близък със семейство Тютчеви³³. Като цяло книгата предизвикала в дворецовите среди буря от негодувание. За отношението на официалните руски власти в Прибалтика към произведението най-добре говори писмото на П. Албедински до П. Шувалов от юни 1869 г., когато страстите вече са поутихнали. Писмото е свързано с появата на брошурата на Ширен: „Намирам, че нито Самарин, нито Ширен могат да ни служат за ръководна нишка. Единият иска да направи от Прибалтика чисто руски губернии подобни на някоя Смоленска или Калужка, но това едва ли може да стане толкова скоро и с тези методи, които той предлага, а и едва ли е възможно; другият настоява от Лифландия и Естландия, а по възможност и от Курландия да се създадат отделни княжества под руски скиптър – искане толкова безсмислено и противно на историята и руското народно съзнание, че даже сянката на нещо подобно в правителствените действия не може да остане без ужасни последствия.“³⁴

Цензурата решава да забрани книгата още през септември, но тъй като препечатките са вече налице, ситуацията е доста деликатна. Затова забраната има твърде мека форма – сборника не се допуска за продажба, но е разрешено да се дава на желаещите. По думи на Ф. И. Тютчев, който е в постоянна кореспонденция със зет си, И. Аксаков пише на Самарин в писмо от 21 септември 1868 г.: „...да се забрани сега, когато благодарение на препечатките вниманието на цяла Русия е приковано към тази книга, значи да се стигне до огромен скандал. От друга страна, да се търпи в руския печат, да се разреши всичко, което съдържа твоята книга, чрез вестниците – това означава признаване на пълна свобода на печата...“³⁵.

Самият император Александър II, отнасящ се като баща си със симпатия към остзейските немци, заповядва на московския генерал-губернатор да връчи строго предупреждение на Самарин. По негово указание е внушено на публицистите да преустановят обсъждането на книгата. Всъщност правителството не се осмелило да предприеме строги репресивни мерки срещу консервативната и либералната преса, защитаваща „патриотичната“ идея за държавно единство на Русия. Единствената жертва е в. „Москва“, но статиите за „Руските покрайнини“ станали само повод за спирането му. Истинската причина е Аксаковата критика на цялостната дейност на правителствената администрация³⁶.

Целта на Самарин в „Руските покрайнини“ е да внуши съзнание за необходимостта от бърза, ефективна административно-социална русификация на края. Според него Русия ще стане съвременна стабилна и силна държава само като самодържавна империя с единна национална идея, когато неруските народности в нея приемат езика, културните и религиозните ценности на руския народ като свои. Латвийците и естонците той определя като „народен материал“, който трябва да бъде обработен и подходът му е чисто асимилаторски. Това селско, необразовано и без държавни традиции население е неспособно за каквато и да е форма на политическа самостоятелност. Но както видяхме от правителствената записка не само Самарин мисли така. „Бъдещето му (на местното население – б. м., П. Й.) е в сливането му с друга народност. Тези възможни народности са две – руската или немската. Въпросът е: трябва ли латвийците и естонците да се русифицират или да се понемчат?... Сега те се стремят към нас; те биха обрусели много лесно и охотно; обратното, те положително не желаят да се понемчат.“³⁷ Идеята за доброволното русифициране на местното население Самарин нееднократно се старае да докаже, но само чрез примера на движението сред латвийските селяни от 1841 – 1845 г. за преход от лутеранство в православие. Но историческата перспектива се е изменила. Тенденцията към национално пробуждане у латвийците се забелязва още през първите две десетилетия на века, когато се създава системата от местни селски училища, където преподаването се води на родния им език и се появяват вестници, в които сътрудничат хора от току-що раждащата се местна интелигенция. Началото на националното пробуждане на латвийския народ като цялостен процес американският историк А. Плаканс отнася към 1856 г., а годината на провеждането на първия народен песенен фестивал – 1873 г. регистрира факта на национално-културна обособеност³⁸. Е. Таден подчертава удивителната неподатливост на местното население в прибалтийските губернии към каквато и да било асимилация. Причините са няколко – съсловната, езиковата и традиционно-културната стена между немското дворянство и неговите крепостни и невъзможността за преминаване в по-висше съсловие никога не довела до стремеж у селяните да се германизират, а немските дворяни – до появата на първите опити за реформи в империята – не виждали необходимост да предизвикват подобен процес. Самарин всъщност е прав, когато говори за съсловно, а не национално съзнание у остзейските немци. Латвийците и естонците също не се поддавали на русификация, тъй като реална политика в това направление за пръв път се осъществява през 80-те години, когато процесът на национално-културно обособяване в Прибалтика бил в своя апогей. Здравата система на селски енорийски училища, където учителите от селски произход са най-активната част от местните национални сили, била толкова мощен национално-културен фактор, че влияели практически на цялото население в младежка и средна възраст. Русификацията на прибалтийските начални училища от 80-те години не дала особени резултати, защото изгонването на много местни учители довело до снижаване на нивото на обучение и увеличило отчуждението от образование сред

младото поколение³⁹. А критиката на остзейския режим през 60-70-те години от хора като Самарин в прибалтийските условия се преосмисляла и се превръщала в идеологическо оръжие в ръцете на зараждащата се местна буржоазия и интелигенция в края.

Опасността от германизация Ю. Самарин вижда в създаването на нова „политическа националност“. Под този термин той разбира създаването на държава в държавата. Резултат от понемчването на Прибалтика, предупреждава той, ще бъде, че „в едно прекрасно утро събудена Русия ще види на мястото на Лифландия, Естландия и Курландия люлката на родилата се нова Остзейска Финландия“⁴⁰. В рационално-политически план това, според него, е особено опасно за сигурността на страната: „Ще мине едно поколение, друго и може би в някоя критична минута, когато ще ни потрѣбват безотчетно съчувствие и пориви на самоотверженост, когато ще търсим приятели навсякъде, не само в замъците, но и в избите, ще срещнем в Балтийското поморие вече не немска колония, а компактна немска нация.“⁴¹

На фона на така представената опасност още по-силно звучи критиката към правителствената политика. Авторът я характеризира като непоследователна, провеждана от личности, които се ръководят от своите симпатии и антипатии (княз А. Суворов) или нерешителни, готови веднага да отстъпят пред препятствията, поставени от остзейците (П. Шувалов, П. Албедински)⁴². Ако оставим настрана дипломатичността и вътрешната цензура на Самарин, може лесно да се усети, че в същото той обвинява и самия император. Според него Александър II недооценява опасността от германизация и допуска неруски и корумпирани съветници да го въвеждат в заблуждение, като не представят вярно картината там. От друга страна, Самарин го обвинява в защита само на дворянското съсловие, независимо от националната му принадлежност. Няма да бъде преувеличено, ако кажем, че московският славянофил обвинява своя император в това, че той не изпълнява историческото предназначение, което руският самодържец е длъжен да следва. „Нашият исторически живот си е изработил понятие за своя цар като за първия човек на цялата руска земя. Той и само той стои извън всякакви съсловни определения, над тях е и затова е еднакво близък до всички тях.“⁴³ Самарин вижда неговото историческо призвание и оправдание само в това славянофилско разбиране за надсъсловната същност на самодържавието.

Националната политическа програма на Самарин се корени в славянофилския тезис за „народна монархия“. Затова срещу него, а не срещу Катков се изсипва императорското недоволство. Основният елемент в неговата русификаторска програма е социалният, а не официално-административният. Той придава главно значение на обезпечаването на икономическите и социални интереси на селяните (руски и местни), а не на административните мерки, независимо че настоява за едновременност на действията. Освен това, въпреки че в „Руските покрайнини“ става дума само за прибалтийските губернии, Самарин апелира за защита на руските имперски интереси във всички райони на империята, където руското население е малцинство: „Ако някога руското общество обърне гръб на Прибалтийския край, махне с ръка

на Полша, забрави за Кавказ и Финландия, ако се отучи въобще да се интересува от своите покрайнини, това би означавало, че то е разлюбило Русия като цяло. Този ден би бил начало на нейното разложение“ – се казва в писмото на Самарин до император Александър II⁴⁴.

Като анализира критически правителствената политика в Прибалтика, той предлага под формата на контрамерки конкретна програма от действия, които да осигурят интегрирането на Остзейския край така, че той да стане реална, жива част от всерусийския организъм:

1) в градовете да се приложи съдебна и административна реформа по руски образец;

2) да се осъществи селска реформа по образец на реформата от 19 февруари 1861 г., т.е. да се даде земя на селяните, като се отчитат местните особености и традиции в земевладението така, както е направено в Полша през 1864 г.;

3) руският език да стане официален език в Прибалтика чрез задължително и *едновременно* въвеждане в администрацията и училищата;

4) да се поощрява всяка доброволна стъпка на латвийците и естонците за преход от лутеранство в православие, да се създават изгодни условия, които да тласкат към това и обратното – да не се допуска преход от православие към лутеранство.

В тази програма всъщност няма нищо особено ново и оригинално. Сам Самарин нееднократно подчертава, че неговите възгледи за балтийската политика се определят от целите, официално провъзгласени от самото правителство. Тя впечатлява най-вече с патоса, с който е представена, с настояването за бързо приложение и със социалните си елементи – искането за обезпечаване на селяните със земя и за разрушаване на остзейската съсловна структура.

Самарин не си представя, че може да се провежда русификаторска политика отделно или въпреки общата модернизация на империята. Но тъй като основа и изходна точка на неговия национализъм е тезата за обезпечаване на държавната безопасност и целостта на империята и неговите политически програми (полска и прибалтийска) се изготвят в кризисни моменти, в тях се съдържат и някои насилствени мерки. Възгледите му за дългосрочна национална политика са неотделими от реформаторските му позиции в социалната област. И може би неговата русификаторска програма по отношение на прибалтийските губернии нямаше да се оценява като реакционна, ако реформите от 60-70-те години бяха довели до пълно разграждане на старите съсловни структури. Но през 80-90-те години държавно-националните идеи на Самарин се осъществяват в реалната политика от хора като К. П. Победоносцев и Д. А. Толстой, които са ограничени, не проявяват гъвкавост и са настроени крайно реакционно. Самариновата национална програма за Прибалтика е могла да има прогресивна роля за латвийското и естонското селячество. Такава роля, независимо от враждебността на полското общество като цяло, изиграва в социално и икономическо отношение

реформата от 1864 г. в Полша. Но тъй като в практиката по време на управлението на Александър III балтийската политика заимства от Самаринвата програма само административно-законодателните мерки, които още в препоръките носят елемент на насилие, тя става реакционна и насилствена по отношение на местните народности. От друга страна, нейният охранителен характер задълбочава страха пред вътрешния „неруски враг“ в самочувствието на руския народ, което води до национални комплекси, рефлектиращи в чувство за национална изключителност.

Утопичността на националните възгледи на Самарин се състои в представата, че разрушаването на старата социално-икономическа структура е възможно на основата на селска, земска, съдебна и образователна реформа при едновременното създаване на единна велика нация и при запазването и дори помощта на старата държавно-политическа структура. В практиката, особено в ръцете на ограничени и по-малко способни политици, утопичните теории бързо се превръщат в антиутопии във всички пунктове, в които се разминават с естествения исторически процес. Илюстрация на това е цялостната охранителна политика на Александър III и неговото правителство, които до голяма степен ползват идеите на либералните дейци от предишния период като ги лишават именно от либерализма им.

БЕЛЕЖКИ

¹ Самарин, Ю. Ф. История г. Риги. Письма из Риги. – В: Сочинения. Т. 7. М., 1889; Окраины России. – Сочинения. Т. 8-10. М., 1890 – 1898; Нольде, Б. Юрий Самарин и его время. Paris, 1926.

² Духанов, М. М. Остзейцы. Явь и вымысел. Рига, 1970; Остзейцы. Политика остзейского дворянства в 50-70-х гг. XIX в. и критика ее аппологетической историографии. Рига, 1978.

³ Исаков, С. Г. Остзейский вопрос в русской печати 1860-х гг. Тарту, 1961. – Ученые записки Тартуского университета. Вып. 107.

⁴ Thaden, E. Russification in the Baltic Provinces and Finland 1855 – 1914. Princeton, 1981; Russia's Western Borderlands, 1710 – 1870, Princeton, 1984.

⁵ Вернадский, Г. В. Очерк истории права русского государства XVIII – XIX вв. Прага, 1926, 149-150.

⁶ За същността на остзейския въпрос през XVIII и началото на XIX в. вж.: Зутис, Я. Цит. съч. Политиката на руското правителство в прибалтийските губернии през първата половина на XIX в. в сравнение със същата тема през втората половина на XVIII и 50-60-те години на XIX в. е по-слабо изследвана. По-подробно правителствената политика за първата половина на XIX в. се разглежда само в книгата на Е. Таден „Западните покрайнини на Русия, 1710 – 1870.“ (Thaden, E. Russia's..., 144-168). За позицията на немското дворянство през 40-те години епизодично се споменава в посочените работи на М. Духанов.

⁷ Hatzel, M. The Baltic Germans. – In: Russification in the Baltic Provinces and Finland 1855 – 1914. Princeton, 1981, p. 338.

⁸ Фасмер, Д. Этимологический словарь русского языка. М., 1987; Толковый словарь русского языка. М., 1938; Словарь современного русского литературного языка. М.-Л., 1950. Вж.: „обрусеть“, „обрусить“, „русификация“, „русифицировать“.

⁹ Официално писмо на Екатерина II до княз А. Вяземски, 1764. – В: Сборник императорского исторического общества. Т. 7. СПб., 1871., с. 348.

¹⁰ Зутис, Я. Цит. съч., с. 295.

¹¹ Завещание Николая I сыну. – Красный архив, кн. 3, 1923, с. 293.

- ¹² Северная почта, № 134, 20 июня 1867.
- ¹³ Московские ведомости, № 143, 1 июля 1867 (уводна статия).
- ¹⁴ T h a d e n, E. Russification..., 8-9.
- ¹⁵ В а л у е в, П. А. Дневник П. А. Валуева министра внутренних дел. Т. 2. М., 1961, с. 427.
- ¹⁶ T h a d e n, E. Russification..., с. 25.
- ¹⁷ Н е в е д е н с к и й, С. Катков и его время. СПб., 1888, 283-291.
- ¹⁸ R o g g e r, H. National Consciousness in 18-th Century Russia. Harvard Univ. Press-Cambridge, 1962, p. 4.
- ¹⁹ Пак там, с. 1.
- ²⁰ T h a d e n, E. Conservative Nationalism in 19-th Century Russia. Seattle, 1964, p. 132.
- ²¹ В а л у е в, П. А. Дневник... Т. 2, с. 427.
- ²² К а х к, Я. Крестьянское движение 1858 года. Л., Автореф., 1954, 6-13.
- ²³ День, № 50, 15 дек. 1862.
- ²⁴ Официалната записка „Балтийският въпрос от правителствена гледна точка“ се съхранява в архива на П. А. Валуев, който взел участие при съставянето ѝ (Централный государственный исторический архив Ленинграда (ЦГИАЛ), ф. 908, оп. 2, № 45, ч. II, л. 125-176). За съжаление не беше възможно да работя с оригинала. От известните ми изследователи по въпроса само С. Г. Исаков се е запознал непосредствено с оригинала. Но в книгата си той я цитира почти пълно: И с а к о в, С. Г. Цит. съч., 178-183. Поради важноста на документа ще си позволим да ползваме и коментираме приведената част от него в посочената книга.
- ²⁵ И с а к о в, С. Цит. съч., 178-179.
- ²⁶ Това, че П. А. Валуев е един от авторите, се потвърждава не само от факта, че записката се съхранява в неговия архив, но и от сходството с коментара на балтийския въпрос, които той подготвя, за да го внесе в дневника си в края на 1868 г. в Рим – В а л у е в, П. А. Дневник... Т. 2, 421-434. За това, че един от останалите автори е П. П. Албедински говорят две от публикуваните негови записки за прибалтийския край в събраните съчинения на Ю. Самарин – С а м а р и н, Ю. Ф. Сочинения. Т. 9. М., 1898, 342-429.
- ²⁷ И с а к о в, С. Цит. съч., с. 180.
- ²⁸ Пак там, 181-182.
- ²⁹ Ц и м б а е в, Н. И. С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России. М., 1978, 147-148.
- ³⁰ И с а к о в, С. Цит. съч., 150-152.
- ³¹ Писмо на Ю. Самарин до И. Аксаков от 15 септември 1868. Рукописный отдел государственной библиотеки имени Ленина (РО ГБЛ), Ф. Самариных, арх. ед. 38, л. 2: „Вчера получил „Моск. вед.“ и прочетох в тях статиите за „Окраины России“, вероятно произведение на Молер. Колко хубаво, че гръмотевиците около тях не започнаха в „Москва“ и не от твое име. Настоятелно те моля да мълчиш и да мълчиш. Във всички отношения това ще е по-добре и за делото и за мен самия. „Москва“ вече достатъчно изтърпя заради мен“ – съветва Самарин.
- ³² Писма на И. Аксаков до Ю. Самарин от 21 септември и 1 октомври 1868. – Институт русской литературы и искусства (ИРЛИ), Ф. Аксакови, оп. 2, арх. ед. 48.
- ³³ T h a d e n, E. Conseervative Nationalism..., p. 135.
- ³⁴ Писмото се цитира по: И с а к о в, С. Цит. съч., с. 153.
- ³⁵ Цит. писмо на И. Аксаков до Ю. Самарин от 21 септември 1868. – ИРЛИ, Ф. Аксакови, оп. 2, арх. ед. 48.
- ³⁶ Ц и м б а е в, Н. Цит. съч., с. 148.
- ³⁷ С а м а р и н, Ю. Соч. Т. 8. М., 1890, с. 468.
- ³⁸ P l a k a n s, A. Liveland. – Russification... 207-226.
- ³⁹ T h a d e n, E. Russia's..., 175-200.
- ⁴⁰ С а м а р и н, Ю. Соч. Т. 8. М., 1890, с. 174.
- ⁴¹ Пак там, т. 9, с. 469.
- ⁴² Пак там, т. 8, 132-137.
- ⁴³ Пак там, т. 9, с. 462.
- ⁴⁴ Пак там, т. 8, 17.

Постъпила 25 юни 1993 г.

ПОДНИЦАТА – МОДЕЛ НА СВЕТА (КЪМ СЕМАНТИКАТА НА ВЕЩЕТЕ И СПЕЦИАЛИЗАЦИЯТА НА ТРУДА В СЕЛС- КИТЕ ОБЩНОСТИ НА БАЛКАНИТЕ)

ТАНЯ БОНЕВА

Таня Бонева. ПОДНИЦА – МОДЕЛЪТ НА МИРА (КЪМ СЕМАНТИКА НА ВЕЩЕТЕ И СПЕЦИАЛИЗАЦИЯ НА ТРУДА В КРЕСТЬЯНСКИТЕ ОБЩНОСТИ НА БАЛКАНСКОТО ПОЛУОСТРОВО)

Глиняният съд „подница“ („чирепня“), в който, до средата на нашия век, жените на Балканския п-ов, печелили хляб на домашния огън, представляли също и конкретно изображение на Мира в традиционното мировоззрение на селяните от този регион. В настоящият се разглежда богатата семантика на обряда на производство на „подница“, се открива символиката на целия комплекс технологичен процес, и се прави реконструкция на неговото значение: – сътворение на света – съдът като брачна двойка, където „подница“, т.е. земята представлява женското начало, а „врашник“ – небето, мъжкото начало, се прави ръцете на девойките и жените всяка година – веднъж в годината. Този обряд запазил някои елементи на обрядовата инициация на девойките. Авторът издига тезиса, че създаването на човека по модели на Мира, представлява архаичен начин за хармонизиране на взаимоотношенията между човека и околната среда, а работната дейност на човека, защитава от опасност при непосредствено съприкосновение с мифическите същества на този свят.

Tanya Boneva. PODNITZA – A MODEL OF THE WORLD (SEMANTICS OF THE ARTEFACT AND LABOUR DIVISION IN THE PEASANT COMMUNITIES ON THE BALKANS)

The clay utensil „podnitza“ („tchirepnja“) was commonly used for bread baking in the peasant house in many Balkan villages from neolithic period (according to archaeological evidences) to the second half of the 20th century. The present paper argues that „podnitza“ represents a image of the world as it is seen in peasant ideology in 19th and the first half of the 20th century. So the construction of this clay utensil rephrases the process of construction of the world. The present study examines some aspects of the semantic of the ritual production of „podnitza“, presenting the symbolism of the technological process and reconstructing its meaning. The „podnitza“ symbolizes the earth and its auxiliary utensil – „vrashnic“ – as the sky. They formed a nuptial couple as was during the creation of the world. Once every year „podnitza“ is crafted by maidens and „clean“ women and „vrashnic“ by men in the village, thus repeating the process of creation. Some elements of rituals, typical for maidens' initiation, are preserved until the first half of the 20th century.

В очите на съвременния човек почти всичко, създадено в традиционните общества на племената, селските общности и дори в предииндустриалните градове, изглежда неподвижно и архаично. Всеки изследовател на традиционните общества и култури се сблъсква със специфичния проблем за устойчивостта и механизмите на промяна в явленията, които изследва. В този смисъл учените най-често поставят въпроса за произхода на отделните вещи, обичаи, обреди и представи за света и по-рядко те се занимават със съдържанието на многобройните пластове на културата, където се съхраняват и съществуват едновременно черти от културата на народи, изчезнали от полето на историята и други, свързани с относително нови технологии и идеологии, както и в резултат на неотдавнашни контакти на различни етнически и социални групи. Изучаването сама за себе си на културата на определена група от хора, обособени на етнически, верски или друг принцип не би могло да разкрие сложността на създаването на тази култура. А повечето етноложки и етнографски изследвания се ограничават до очертаването на „спецификата“ на една култура чрез комплекса от черти, които могат да бъдат наблюдавани в определен отрязък от време.

Увлечени в изучаването на общоетничните черти на народната култура на българите, ние често не поглеждаме извън границата на страната или го правим, за да покажем етническата картина на българската традиция през последните векове. Приемаме, че българско е това, което се осмисля от българите като „свое“: обреди, материални вещи, начин на живот и др. Но на практика голяма част от явленията и институциите на нашата традиционна култура не са само български, а са част и от културата на други народи (балкански, славянски, средиземноморски). Преодоляването на етноцентризма в проучванията ще се постигне като се обърне внимание не толкова на етническото осмисляне на културните явления, а на техните общи регионални черти. У нас, а и в другите балкански страни, вниманието на учените е насочено най-вече към селото и селяните, независимо че общият термин, с който се означава културата им е „народна култура“. Понятието е твърде общо и насочва вниманието към типични културни черти. От друга страна, културата се изследва чрез отделните ѝ елементи, разпръснати върху определена територия, които твърде често се откъсват от конкретната социална среда (град, село, махала, семейство и др.), в която съществуват. Отделянето на културните явления и процеси от конкретния им социален контекст прави тяхното описание твърде общо и безлично, като твърде често дори от добри описания не става ясно кой е „деятелият“. Така се губи многообразието на културата в конкретната реалност, в която е сътворена и съхранена. Повечето изследвания натрупват знания за едни и същи и повтарящи се прояви на традицията: предмети, обреди, народни знания и вяра. Другата важна дилема е представянето на съдържанието на културата. Поради факта, че отделните явления се изследват сами за себе си, твърде слабо са изучени комплексните черти на културата на общностите (село, град, професионална група и др.). Използването на няколко понятия за представянето

на еднакви по съдържание културни явления, създава допълнителна неяснота в науката. Днес наред с понятията „народна“ или „традиционна народна“ широко се използва терминът „фолклорна“ култура, а фолклорът се определя като: *„народна художествена култура, която се развива в селската община“* (к.м. – Т. Б.) в условията на неотчужден земеделски и докапиталистически занаятчийски труд¹. Така се появиха понятия като „обреден фолклор“, „фолклорна сватба“, „патриархален човек“ и др., които са достатъчно неясни, а реалните явления и хора, скрити зад тях, са селяните и тяхната култура от края на XIX и първата половина на XX в.² И до днес етнографи и фолклористи се стремят да изследват преди всичко старинните по съдържание черти на тази култура, без да се интересуват от факта, че това са реликти, които обхващат твърде малка част от света на селянина в близкото минало и днес. В селската култура има сложно многообразие, обусловено не само от конкретните условия, в които съществува селската общност (природно-географски, политически, културна среда и др.), но и поради необходимостта да се отчита устойчивата връзка на селото с другата голяма социална общност – града и неговите институции. Плод на тази връзка е непрекъснатото двустранно обогатяване на селската и градската култура. В самата селска култура съществуват и си взаимодействат „голямата“ и „малката“ традиция, първата свързана с влиянието на града и елитарната култура, която се създава в него, а втората – създадена в селото и предавана по безписмен път в семействата и селските общности през поколенията³. Изучаването на селската култура е убедило учените, че много от нейните „типични“ за определено време и място черти представляват „опростена селска изява на идеи и творения, възникнали в града през по-ранен период“. Тази култура непрекъснато включва в своята структура интелектуалните компоненти на „голямата традиция“⁴. Селската култура, като комплекс от различни по степен на архаичност и примитивност явления, може да се проучва както с цел да се очертае взаимодействието между „голямата“ и „малката“ традиция, така и да се покажат някои типично селски, създадени в тази социална среда, културни черти. В тази връзка е твърде интересен проблемът за „професионализма“ на дейностите в селото и за съществуването на професионализъм в тяхната култура. В нашата наука е изказано схващането, че професионалната култура е тъждествена на елитарната⁵. Изказано е и твърдението, че „до Възраждането и известно време след него културата, която се създава, е култура на масовия, неспециализиран народен творец, за който не съществува производител и потребител“⁶. В тази посока са разсъжденията и на автори на теоретични изследвания⁷. Според други, в културата от традиционен тип – и селската, и градската, може да се открие един пласт „традиционна професионална култура“ или „професионална занаятчийска култура“⁸. Проблемът не може да се смята за решен, тъй като тези автори, които изследват професионализма на традиционната култура, насочват вниманието си към определен вид специализирани дейности и знания и по определен начин ограничават обсега на своите изследвания. Според нас

въпросът за съдържанието на културите от традиционен тип би трябвало да се постави по-общо, като не се търси непременно рязката граница между явленията. Като се има предвид относителната неразчлененост на сферите на културата в доиндустриалните общества и всеобхватния ѝ символизъм, не би трябвало да се подминава въпросът за най-простите форми на специализация на труда и знанията в селските общности на Балканите, запазени и до началото и средата на нашия век. Това е полово-възрастовата специализация, при която всеки индивид научава определен кръг знания и умения, преминавайки през стройна система от обреди и практики. Знанията и уменията са общодостъпни за всеки и притежават селищни и регионални специфики.

Представената студия има за цел да изследва едно твърде архаично по технология и организация на труда производство на глинени съдове, съществувало столетия на Балканите и запазено в много села до средата на нашия век. Тази дейност може да се определи като пряко обусловена от полово-възрастовата и най-проста специализация на труда в рамките на селските общности. Правенето на подници по традиция е еднократен обред, изпълняван от жени един път в годината. Направата на съда включва преплитането на технологичния процес с верига от обредни действия, в които рационалната и символична дейност са вплетени и неотделими една от друга. Пристъпваме към изследване на една „неразчленена дейност“, която по своя характер може да бъде определена като примитивна. Обредното ръчно производство на подници е един елемент от селската култура на Балканите, който определено не може да бъде оформен под влияние на явления и дейности от друга социална среда⁹. Така става възможно целият комплекс да се изследва сам за себе си, като се постигне цялостно проучване на знания, умения, дейности и дейатели в „чист“ вид. Особено внимание се обръща на семантичната натовареност на технологичния процес, както и на самия съд като форма и функция, за да се разкрие върху конкретен материал взаимовръзката между човека и неговата творба.

Стремежът ни да преодолеем етноцентризма и да потърсим типологията на явленията и процесите се изразява в разширяването на изворовия материал за сравнение. Използвани са изследвания на ръчното женско грънчарство в Източна Европа, Средна Азия, Северна и Южна Америка и Северна Африка. Без да имаме претенции, че сме изчерпали проблема, правим опит да навлезем по нетрадиционен път в проучването на една област на традицията, каквато е технологията. Тъй като изворовия материал от Балканите, достъпен на автора, не покрива цялата територия, ние наблюдаваме развитието на явлениято преди всичко в традицията на българи, сърби и хървати.

* * *

Създаваната от човека култура, с нейните символи и модели, е част от реалната действителност, но тя е изкуствена, доколкото е вторична като

система (за разлика от природата) и е специфична за различните човешки групи. Синкретизмът в съдържанието на традиционния тип култура, нейната неразчлененост и знаковост, са изследвани и доказвани¹⁰. Преплитането на конкретното и общото в културата на човека от различните традиционни общества и общности се проследява от антрополози, етнологзи и фолклористи, които изучават „космическата символика и артефактите“. Основното качество на човека да създава символи и модели не само чрез езика, но и в сътворената от него култура, има своеобразно проявление в проектирането на макрокосмоса в човешкия микрокосмос: вещи, норми, обреди. Съществуването във въображението на хората на стройна система от представи се съчетава с тяхното реално пресъздаване в материален вид от човека. А доколко реалната вещь и „идеалната“ представа са отражение една на друга, това би трябвало да се доказва във всеки отделен случай. Предметите и вещите, сътворени в традиционните общества са твърде често далеч от представите на днешния човек за изкуство. Традиционното или „примитивното“ изкуство е неотделимо като дейност от социалната дейност на хората и твърде често се реализира чрез обреда. Идеалната представа за човека, създаващ предмета, е удвояването на действителността, в която се формира идеалното ѝ отражение¹¹. Големият проблем за разнообразието на символите, предавани чрез вещите и предметите, е свързан с механизма, по който те се предават и създават. Единият път за разкриване на символиката на вещите е изучаването на тези, които имат изключително ясна символична функция. Това са обредните предмети и вещи, които са основни обредни символи в отделни части на обредите или са помощен инвентар. Те се използват временно в обреда, а след това притежават други (често утилитарни) функции, или пък специално създадени за целта, те са унищожавани или запазвани до следващото изпълнение на обреда. Разкриването на знаковата същност на предметите, които имат само обредна функция, изглежда по-лесно. По-сложен е въпросът при проучването на утилитарните предмети сами за себе си. Някои изследвания върху тяхната символика показват, че в основата на технологичния процес и на утвърдените традиционни форми, са архаични представи за света, неговия модел и основни символи¹². В такъв смисъл реална е тази действителност, която е създадена от колективните представи и модели, сътворени при човешката културна дейност, а предметът е тяхното отражение.

Сътворението на материалните вещи в традиционните културни системи е свързано със стриктното спазване на определени действия, обредни формули и забрани, които се отнасят до суровината и технологичния процес, от една страна, и до създателя на предмета, от друга¹³. Самата вещь е и знак, създаван като част от културната символика на хората, които го произвеждат, и на тези, за които е сътворен. Той е част от общата знакова система на определена култура. И тъй като проектирането на макрокосмоса върху микрокосмоса е част от механизма на предаване и съхраняване на

културата¹⁵, създаването на особено ценните и практически необходими вещи запазва най-продължително време своето знаково съдържание.

ЗЕМЯТА И НЕБЕТО

Проникването в символиката на вещите и предметите, създадени от българина, е огромна задача, която си поставят различни изследователи на обредни и утилитарни предмети и на материалната култура на нашия народ¹⁶. Някои от тях са посветени специално на семантиката на вещите¹⁷.

Запазените в традиционните култури на Балканите модели на света отразяват оригинален синтез от християнски и езически вярвания и представи, носещи богатството от културно наследство на народите, живели по нашите земи. Селянинът се проявява като човек добре запознат със света, в който живее, с богати и точни познания. В традиционния светоглед се отразява предимно една от космографските схеми, възприети в средновековна Византия, разпространени и в средновековната книжнина на православните народи на Балканите – наивно-материалистичната и примитивна представа за земята като плоско тяло, с небесен свод, подпрян върху нея¹⁸. До XIX в. в селата е запазена представата, че земята е неподвижна и плоска, а слънцето и луната се въртят около нея¹⁹. Земята и небето се изобразяват и като конкретни предмети. Земята е тепсия или подница, а небето е похлупак или връшник над нея²⁰. Легендите представят сътворението на реалния свят като дейност, извършена от Бога с помощта на дявола, при което видимият свят придобива постепенно завършен вид. Бог първоначално направил от морска пяна, смесена с вода, една пита, която като хвърлил, станала на земя – първо като тепсия, а по-късно като хармап²¹. Според други легенди Господ направил земята от кал и вода. Материалността ѝ, която е очевидна за хората, се отнася и за небето. Срещат се представи, че то е направено от същото вещество като нея, т.е. от пръст, както и от други материали като тенекия, стъкло и др.²² В гатанките, където също се откриват описания на небето и земята, може да се открият разнообразни изображения. То се описва като „ток“ (гумно) и по-специално като подметен ток или меден ток (като гумно се описва и Земята). Други образи на небето са поле немерено, решето, пълно с яйца, пълнен връшник с пуканки, пълна паница с пшеница, пълнен таван с орехи, „син похлупак със златни капки“ и др.²³ Когато в началото на творението създавал земята и небето, Господ ги поставил твърде близко едно до друго, така че небето „като пещ се спускало над земята“ и хората могли да достигнат до него по стълби²⁴. Плътната близост между тези две най-важни части на света, създава представа за неразривната им цялост в момента на сътворението. Етиологична легенда за луната описва „раждането“ на това небесно светило след брак между Земята и Небето. След продължителна суша бил осъществен този брак и това

събитие предизвикало дъжд. В резултат на връзката им се родила Луната. Материалността на небето се конкретизира в представи за облаците като облачни скали, камъни или канари. Самите атмосферни явления гръмотевица и светкавица се описват като железни предмети или се получават от взаимодействието на камък и желязо²⁵. Подобни материални представи за земята и небето се срещат и сред други балкански народи²⁶. Техният произход може да се търси в миогледа на античното население на Балканите²⁷.

В традиционния тип култура се наблюдава проектирането на космоса в материални вещи. Това е къщата, в която „присъства“ долния (хтоничния), средния (нашия) и горния (небесния) свят²⁸. Особено място заемат подницата и връшника като изображение на земята и небето. Други съдове, изработени от глина или желязо също имат символична връзка с част от традиционната „картина на света“²⁹. В българската наука е направен опит да се изследва символиката на обичая за правене на подници и да се свърже със знаковата същност на съдовете³⁰. Изтъква се, че „обичаят трябва да се разглежда като призван да осигури плодородието в дома, реален символ на който е хлябът“, той се разглежда като „макровариант на обичаите със змии, изпълнявани за плодородие“. Загатването за подницата и връшника в еротичен план („Баба се чекорит дедо се топорит“) пряко изразява идеята за плодородие, което съоръжението носи – хляба, който пече³¹. Изказано е мнение, че обичаят за правене на подници се основава на представи, свързани с неолитната революция в Предна Азия... както и с древния мит за свещения брак на Богинята-майка Земя с бога Небе, от чийто брак се ражда плодородието на земята³². Като приемаме най-общо тезата за връзката между изготвянето на подниците и сътворението на плодородието в митичен план, бихме искали да изясним знаковата същност на технологическия процес и на частите на съда чрез детайлно изследване на обичая, реалната производствена дейност и социалните норми, които обуславят организацията на труда.

Правенето на подници е най-архаичният тип ръчно женско грънчарство, запазено на Балканския полуостров до средата на нашия век³³. То включва изработването и на други предмети от глина като подпори на подницата и човешка фигура, свързана символично със здравината на съдовете. Тъй като семантиката на явленията в традиционния тип култура се създава едновременно от названието на предмета, неговата функция и мястото в ценностната система на създателите му, ще се опитаме да изследваме целия комплекс от семантични белези.

Подницата е дебел глинен съд с плоско кръгло дъно с диаметър 20-55 см и ниски вертикални или леко полегати стени, с височина около 10 см. Изделието е грубо изработено и масивно, като дебелината на стените и дъното достига до 4-5 см. Функцията ѝ е да изпича хляб върху огнището. За целта двете части на съда – долната (*подница*, *чирепник*) и горната (*връшник*, *чѐрепник*) се опалват, т.е. нагорещават върху жарта на огнището. След това в подницата се поставя готовото тесто за хляба и отгоре се

похлупва с нагорещения връшник. Има два вида подници – с плътно дъно, разпространени на територията на българския етнос (на запад до Пиротско, Моравско, в Македония) и „пробушени“ (продупчени) „црепуље“, правени на запад от посочените райони³⁴. Горната част на съоръжението – връшник („чѐреп“, „чѐреп“, „цреп“ и др.) също се прави до късно от глина и има куполовидна форма. Тази част от съда се променя към края на XIX в., когато в селата започват да се използват метални връшници. Те обаче и до средата на XX в. не изместват изцяло глинениите. Металните връшници са дело на занаятчийн мъже. Подпорите, на които се поставя подницата, се наричат „пѝпници“, „пѝйници“, „тѝпки“³⁵. Както беше посочено, в този глинени съд се пече най-често хляб, и то безквасен, но също и хляб с подкваса, който се изпича обикновено в глинени пещи. В терения етнографски материал изрично се подчертава, че в края на XIX и през първата половина на XX в. само в подницата се пекат обредните хлябове за големи празници като Коледа, Младенци, Великден, както и за определени обреди като „стопанова гозба“. Известно е и приготвянето в него на някои обредни храни като рибник, печено агне и др³⁶. Не по-малко важна е и друга функция на подницата. Тя служи като оръжие на халата в битката ѝ срещу змея. В традиционния светоглед на балканските народи съществува вярата, че когато използва подница, халата побеждава змея³⁷. И до днес всички, които са опитвали хляб, изпечен в подница, твърдят, че това е най-вкусният хляб.

Съществуват два вида названия за долната част на съда: *подница* („под“–отдолу) и *чѐреня*, *чѐрепна* (череп). Едното показва позицията на съда, а другото е антропоморфно, т.е. свързва съда с част от човешкото тяло. Названията от първия вид с варианти „пѝница“, „пѝнца“ са разпространени в Източна България, а от втория – „чѐрепна“, „црепна“, „црепуља“, „црепѝя“, „цреп“, „чреп“ и др. се срещат в западната част на полуострова (вкл. Западна България и Македония) не само сред българите, сърбите, албанците, хърватите и черногорците, но и сред турците³⁸. Названието на горната част „връшник“ („врѝх“, „вѝрху“, отгоре) и „чѐрепник“, „чѐрепник“³⁹ („чѐреп“), показва географското разпределение и е свързан също с названията на долната половина на съда. Изказано е мнение, че в своята архаична форма названието „црепуља“ е означавало също връшник⁴⁰. „Чѐреп“, „чѐреп“ и „цреп“ е и родово название на глинениите съдове на Балканите⁴¹.

Правенето на подниците и връшниците е възможно само в определени дни от годината. То е свързано с традиционния календар на селяните и се извършва на определени християнски празници: Св. Еремия 1 май⁴², Гергьовден, Летен Св. Атанас (Охрид) или на някои от четвъртъците между Великден и Спасовден. В Скопско и Призренско посоченият обред се прави на последния от споменатите четвъртъци⁴³. В с. Бусинци, Трънско, важен център на мъжко грънчарство през XIX и XX в., жените правят црепули на Св. Елисей или Видьовден⁴⁴. В случай че няма точно определен ден, работата се извършва на „яки“ дни – понеделник, четвъртък или петък, и най-вече в петък, когато не се извършва друга женска работа, или през дните, когато

е пълнолуние⁴⁵. Прави впечатление, че повечето празници и дни, когато могат да се майсторят тези глинени съдове, са свързани със строго въздържание от селскостопанска работа на полето. В Южна България на Св. Еремия и жените и мъжете не копаят, не сеят, не излизат даже на нивите си, за да не бие град и да не пада гръм върху житата и градините им, защото „светецът носи града в пояса си“⁴⁶. В различни райони на Тракия, Пирин планина и Родопите тогава не се работи, за да не пада гръм и да не бие град, както и за да няма природни бедствия⁴⁷. На същия празник не се работи земеделска работа, за да не пада град. Видьовден е голям местен празник в Трънско и Годечко. А Гергьовден е един от най-големите празници в традиционния календар на балканските народи, когато е забранена всякаква работа, свързана със земеделието и скотовъдството. Най-общо жените правят подници тогава, когато е абсолютно забранен земеделския труд. Съществува строго ограничение и на периода, през който те могат да бъдат приготвяни. Това е „лялото“, което в традиционните представи на балканските народи обхваща времето от Гергьовден до Димитровден, докато „зимата“ обхваща другите шест месеца от годината.

Св. Еремия (1 май) е празникът, когато най-често се произвеждат изследваните съдове, затова на него ще се спрем по-подробно. Според християнския канон Св. пророк Еремия е живял към 600 г. преди Христа. Възвестявал Божията воля на юдейския народ и се борел с идолопоклонството. Чрез неговата уста Бог Саваот предупреждавал евреите за нещастията, които ще ги постигнат като народ, ако не служат на истинския бог – ще ги нападне враг, който ще унищожи отечеството им. Веднъж по повеля на Господа той взел глинен съд и го счупил пред всички, като предвещал, че така Господ ще унищожи народа, който върши беззакония. Пророчествата на светеца се сбъднали⁴⁸. Чупенето на глинения съд, символизиращ народа, е единственото място в житието на светеца, което го свързва с грънчарството. Не може да се каже дали този епизод от житието му е повлиял върху избора на неговия празник за ден на производството на подници. Струва ни се, че дори да има такава връзка, тя не е основна. По-важни са народните представи за неговия празник.

Обредни действия, които се извършват, имат за цел да предпазят от ухапването от змии. В Северозападна България названието на празника е „Зѣмски ден“. Вечерта девойка или жена от всяка къща извършва обредни действия, които да пропъждат змиите и гущерите от дома и да предпазят хората от ухапването им. Като взема ръжен и маша в ръцете си, жената обикаля около къщата, удря ги един в друг като казва: „Бегайте змии и гущери, че ви гони Еремия“, „Еремия вкъщи, змия в поле“, „Еремия вкъщи, змия в море“ и др. Така тя обикаля двора, след което изхвърля железните уреди вън от портата, които по-късно отново прибира⁴⁹. Този ден, жените строго спазват следните забрани: не готвят, не предат, не тъкат, за да не се влачат змии след тях. Вярва се, че ако мъжът оре или сее, ще се прекъсне естественото развитие на житото, защото зърното ще „ерменѝся“, т.е. ще

посинее и ще се развали в почвата⁵⁰. Особено показателна е забраната в много селища, на този ден да не се меси хляб, както и да не се оставя хляб след празника⁵¹. Така третата важна причина, поради която селянинът не работи земята, е предпазването на семето и хляба от разлагане и разваляне. Според нас твърде значимо е съпадението на обряда за правене на подници с други обичаи и обреди като „Пеперуда“, „Герман“, „Еньова буля“ и др., които имат за цел да се предизвика дъжд⁵². В много села на Североизточна България на Св. Еремия момичета и девойки правят „Пеперуда“ и „Герман“⁵³. Сред българите – преселници в Бесарабия, „Пеперуда“ се изпълнява на същия ден⁵⁴, а сред тези в Северна Добруджа – на Св. Еремия и на Летен Св. Атанас. „Еньова буля“ се изпълнява в Ямболско от девойки и жени на третия четвъртък след Великден, а в селата около Шумен, Търговище и Провадия тези обреди се извършват на един от Великите четвъртъци между Великден и Спасовден⁵⁵, празнувани за предпазване от град⁵⁶. Въпреки че досега в терения материал не е установена връзка между правенето на подници и обредите за предизвикване на дъжд на същия ден, съпадението едва ли е случайно. Още повече, че „Герман“ е глинена обредна фигурка, която изобразява мъж и около нея се извършват най-важните обреди.

ЖЕНИТЕ И СЪТВОРЕНИЕТО НА СВЕТА

Обредният комплекс „газене на чирепни“, „лепене на подници“ обхваща няколко важни момента: изкопаване на нужната суровина, предварителна подготовка на материала и неговата обработка и оформяне на самите съдове. Всички посочени етапи от производството на предмета се извършват на самия ден или започвайки вечерта преди празника, приключват на самия празник. Регистрирани са обяснения. „Св. Еремия най-добре ще помогне да направим здрави подници и попици“ (Старозагорско)⁵⁷. „Слънцето на тоя ден не е нито слабо, нито силно и подниците се пекат, без да се пукат“ (Добруджа)⁵⁸. „Земята на Св. Еремия е „по-добре“ и най-добре се работи“⁵⁹.

Общо изискване е кръгът на участничките да се ограничава до девойките и жените в селото⁶⁰. Съществува многообразие на локални и регионални практики. В Скопско девойките газят земята поне три пъти, т.е. участват в обряда поне три пъти, за да могат да правят съдовете и след като се омъжат. В с. Порече, Скопско, не прави подници жена, която не е правила това като девойка, защото се вярва, че ще остане вдовица. В с. Драчево, Скопско, жени не правят подници, за да не се пукат, тъй като „жените са пукнати“. В с. Пчиня, до Враня, девойките, които газят чирепните, трябва да са девствени. За да са трайни съдовете меси ги жена, която не е докосвала мъртвец. В Гевгели „краешника“ („перваза“) на подницата го оформя жена, която е престанала да ражда. Има и изисквания за обредна чистота. Всяка участничка трябва да е с чисти прани дрехи. Жените не бива да са имали полови контакти с мъжете си през нощта преди обряда и трябва да са се

помирили със свекървите си, ако са били скарани⁶¹. Други забрани се отнасят до физиологичното състояние на младите жени: бременна не бива да газии кал за чирепи. Жени, в чието семейство или къща наскоро е починал човек, поради което се пази траур и се извършват поминални обреди, не участват в направата на чирепните⁶². Вярва се, че ако роднините на починалия правят подници до година от смъртта му, съдовете ще се чупят. Не бива да лепят подници и жени, чиито деца умират, такива жени се заричат да не участват в правенето на чирепни, за да се задържат децата им (с. Порече, Скопско)⁶³. Жените и девойките, които живеят в къща, от която е изведена невеста и още не е навършена година от сватбата, не бива да правят подници. В Лесковац, когато едно семейство прави къща, жените от него също не участват в направата на чирепни, а получават съдовете на заем⁶⁴.

Суровината, която се използва за направата на изследвания съд се нарича от всички „земя“, но на практика това е глина от различни видове. Употребява се „грънчарска пръст“⁶⁵, но твърде често „земята, която се използва, не е същата, която употребяват мъжете грънчари“⁶⁶. Това показва, че знанията за суровината са се развивали самостоятелно и изискванията към нея са специфични при подготовката на материал за чирепни. Най-разпространено е смесването на бяла и червена глина, но се употребява и сива или зеленикава глина, наречена „модрица“, „умница“ (Скопско) или „чиста смолница“ (Кумановско). Глинещата твърда земя се нарича „чрепulsка земя“. Всяко село има „пръстница“ – мястото, откъдето се взема суровината. Обикновено суровината се взема от нечетен брой места – едно, три или пет⁶⁷.

Изкопаването на необходимата пръст е работа на моми или жени. В отделни случаи в тази дейност участват и мъже. В с. Бусинци, Трънско, има изрично изискване да копаят и пренасят земята само момите⁶⁸, а в Старозагорско това вършат само жени, защото „тази работа е чисто женска, забранено е на мъжете да се докосват до пръстта, защото от това подниците и пойниците ще се пукат“⁶⁹. Трудът се организира на колективния принцип, като девойките и жените се разделят по групи, в зависимост от големината на селото. Спазва се участничките да са от нечетен брой къщи, а съдовете да се правят за нечетен брой домове⁷⁰. Вечерта преди обряда или рано сутринта те отиват на мястото, откъдето ще вземат глината („пръстницата“). В някои села съществуват жертвени практики преди започване на работа. Жените от Голо Бърдо преди да започнат да копаят, слагат на земята хляб, „за да бъде хубава хумата, когато се ископае“. Практиката да се добива суровината за съдовете преди изгрев слънце се обяснява в някои селища на Македония с вярването, че ако е ископана тогава, няма да се пукат подниците (Скопско, Битолско). Началото на тази работа се смята за опасно. В Призренско вярват, че „който започне пръв да копае, ще умре“. Самото начало се предшества от хора и песни. В селата на Сръбска Черна гора момите играят хоро като обикалят три пъти около мястото, а по време на ископаването на глината, пеят⁷¹. В Северозападна България също се спазва

изискването момите да пеят, когато отиват на глинището и докато изваждат пръстта⁷². Разпространена е и практиката жените да копаят дупки („рупи“), от които да изваждат необходимата им суровина, а повърхностният слой от почвата да не се използва⁷³. В Галичник, Дебърско, и в Лесковац, Моравско, жените трябва да пренесат до селищата изкопаната земя на ръце или на гръб, без да използват кола или друго превозно средство⁷⁴.

Обработката на суровината, преминава през няколко етапа: изсушаване, натрошаване и стриване, киснене във вода и газене. Това са процесите при които суровината постепенно се превръща в материал за производство. Работата се извършва на средишно място в махалата: на гумното, в двора на някоя къща, по-рядко в стая с пръстен под. В отделни случаи това става на полето (с. Либяхово, Гоцеделчевско)⁷⁵. В зависимост от продължителността на подготвителния период – от половин-един час до няколко дни, различните видове глина (или земя) се оставя да изсъхне и след това се натрошава („убива“) с молики, брадви или дървета. Има твърде разнообразни местни практики. В някои селища различните видове земя се замесват поотделно или предварително се смесват и след това се прибавя водата. Сместа се оставя да втаса. Колкото по-дълго втаса, толкова по-бързо и леко се измесва. Сместа, която жените газят, се нарича кал или „тѝня“. И в този случай локалните традиции са много разнообразни. Най-често жените прибавят слама, плява, коноп, козина или говежди изпражнения, сух магарешки тор, четина, а в отделни случаи – пясък или калцит. В някои селища наситнената земя е поливана от девойките и замесвана с вода, в която има сол и непресято брашно и пепел (Расин) или няколко шепи пресято брашно и кокоши яйца (Левча, Темнич)⁷⁶. При замесването на земята се имитират и някои действия, типични за технологията на приготвянето на тестени храни: земята се разбърква, както се бърка („гнетѝ“) попарено брашно⁷⁷.

„Газенето на чирепните“ е централен момент от обработката на глината и най-богат по съдържание. Нечетен брой жени (девойки), най-често пет, газят едновременно калта с еднакво темпо, от ляво на дясно.⁷⁸ Докато вършат това, ръцете им са спуснати или са поставени на кръста. Участничките в обряда се редуват да газят глината на групи, като при всяко прекъсване навиват т е с т о т о на руло и го превъртат на кръст. Газенето на чирепните се извършва нечетен брой пъти⁷⁹. По време на тази работа жените и девойките изпълняват песни⁸⁰. Записаните текстове на две песни от Разложко⁸¹ по съдържание са идентични на обредните текстове, с които се прогонват змиите на Еремия⁸². Тези песни показват обредна връзка между техническите действия по обработката на суровината и пропъждането на змиите. Такава идея има и във вярването, че тези които са газили подници ще бъдат защитени от змии – змии няма да влизат в къщите им и няма да ги хапят⁸³. Участието на девойките в този технологически процес се стимулира и чрез друга традиционна представа, регистрирана в Югозападна България, според която тези моми, които са газили кал за подници, не ги люби змей⁸⁴.

Докато обредната група върши своята работа, присъстващите и преминаващите през мястото спазват определени норми на поведение. Те прозвонват думи, с които материалът, който се приготвя, както и самите подници се определят като железни⁸⁵. Глинестата маса започва да получава качествата на градивен материал, когато стане твърда и хомогенна и обработването ѝ е все по-трудно. Тогава около нея се извършват последните обредни действия. Всички обредни лица играят хоро в кръг и пеят песни около готовия материал⁸⁶.

Моделирането на подниците и връшниците, наричано „лепене“ „завиване“, е работа за по-умелите от групата. Според местната практика оформянето на черипните става от жени, които са престанали да раждат или само от девойки⁸⁷. В много селища те се наричат „майсторки“⁸⁸. Отделно или на групи, моми и жени моделират всеки съд от цяло парче измесена кал, поставено върху черга или пясък. Отначало с ръце се оформя „пѝта“ (дъно), като жената топи ръцете си обилно във вода. След това тя изтегля и извива перваза на съда. Така целият съд се прави най-често от едно парче глина. Спрямо майсторката съществуват изисквания. В Старозагорско тя не трябва да кляка, докато завива „краешника“, за да не сѣ пука подницата⁸⁹. По същия начин се оформя и глиненият връшник. Моделирането се извършва от девойките, защото се вярва, че само тогава подниците ще бъдат здрави. По същата причина первазът трябва да бъде правен от жена, която е престанала да ражда.

Сред българите от Гюмюрджинско (дн. Комотини, Гърция) е открита по-особена и вероятно най-архаична по своя характер обредна практика на изработка на подници и връшници. Там жените колективно и самостоятелно организират технологичния процес по направата на подници, а мъжете отделно и също колективно правят по същото време връшниците⁹⁰. В случая показателно е стриктното разграничаване на обредна и производствена дейност при изработването на отделните части на този съд, като подницата е женският, а връшникът – мъжкият. Друга твърде специфична черта на производствения процес е липсата на специални инструменти, които да се използват от жените в целия технологичен процес⁹¹. На практика се работи на ръка, това е ръчно гърнчарско производство.

Съпътстващо производство на подницата е правенето на подставки, върху които тя се слага на огнището. Това са глинени подпори с формата на пресечена пирамида, с вдлъбнатина в горната част, назовавани, както беше посочено, „попници“, „попове“, „старци“. Антропоморфните названия са вероятно реликт на по-архаични антропоморфни форми на тези подставки за подници. Такива единични екземпляри са регистрирани в Босна⁹².

В някои селища в Македония, след направата на първата чирепня, една от жените оформя от „тестото“ мъжка фигурка, наречена „човече“. Според местните представи тя е „домакин“ на подниците и ги пази от уроки, „да не се пукат“. Жените поставят човечето върху първата подница, между останалите, така че да ги гледа. Съдът, върху който е прикрепено човечето, не се

употребява до година, т.е. докато бъдат направени новите чирепни⁹³. В някои села човечето се унищожават, а в други то се запазва като се слага на тавана между гредите на стаята с огнището⁹⁴. Така се събират много фигурки, които се държат в къщата, защото съществува вярване, че ако глиненото човече бъде изнесено, ще умре някой от къщата⁹⁵. Вярата, че лош поглед може да навреди на тези съдове, се проявява в нежеланието на жените, чужди хора да гледат подниците, когато се сушат. За да ги предпазят от вредно въздействие, те ги украсяват с кръст, перо и др. Практиката да се създава глинено човече – домакии на подниците, показва ясен паралел в отношението към човека и глинения съд.

Броят на съдовете, изработвани за всяка къща в селото е нечетен. Според някои обяснения, това се преве, за да не останат стопаните чифт, а родът им да се умножава⁹⁶. И в този случай в народната вяра се открива символичната връзка между глинени съдове, създавани от жените и състоянието на семейството им.

Обредното производство на изследваните съдове е момент, в който се създава повод за социални контакти между момите и ергените в отделните селища. Момците чупят подниците на момите и това е проява на определено внимание към техните потенциални брачни партньорки. То е знак, че момъкът харесва момата и обикновено, по-късно той ставал неин съпруг⁹⁷.

Приключването на цикъла от обредни действия става на обща трапеза, в която вземат участие всички участници в обряда. Една възрастна жена приготвя хляба или пити и обикновено постни ястия: варен фасул, яхния, пържени яйца и др., а останалите жени донасят храна от къщи. Не са отбелязани специални обредни храни. При разчупването на хлябовете и вкушването на ястия на жените си пожелават „да са им здрави подниците“.

Изсушаването на съдовете обхваща период от един до няколко месеца. В зависимост от местната практика те се слагат на сянка на проветриво място или се държат на слънце. Преди употреба, всяка подница се опалва на огнището на слаб огън⁹⁸. Спазвани са специфични забрани при употребата на тези съдове. Употребявана подница не се дава или подарява, защото е лошо за къщата. Нова подница се дава или дарява, като понякога се разменя срещу храна или работа.

Когато са предназначени за пазара, подниците се произвеждат периодично. Това производство не е масово и не определя характера на тази дейност. Изработването на подници е преобладаващо домашно производство и запазва обредния си характер. През първите десетилетия на нашия век подниците се продават само от жени, които са ги правили⁹⁹. От края на XIX в. в България постепенно това производство започва да преминава и в ръцете на мъжете – грънчари.

Архаичността на подницата като съд за изпичане на хляб е несъмнена. В различни места на Балканския полуостров през неолита са правени такива керамични съдове, чиито фрагменти са открити в много изследвани селища от този период. По профил и технология те са твърде сходни с произвежда-

ните през първата половина на XX в. на Балканите¹⁰⁰. Тяхното присъствие в материалната култура на балканските народи е регистрирано твърде обхватно и през античността, и през средновековието. Те са от производството на глинени съдове на славяните и местното балканско население¹⁰¹. Няма прекъсване на традицията в изработването на тези съдове и през последните векове на средновековието, което показва запазването на континуитет в традиционните знания и умения до момента на събиране на етнографски материал от терена – през втората половина на XIX в. От друга страна, в самото производство, запазено до средата на XX в. се откриват архаични черти в организацията и технологията. Съществува несъмнена връзка между организацията на труда и полово-възрастовото деление на населението на селата. Производството, което е свързано с комплекс идеи, вярвания и обреди запазва обредния си характер до момента на своето изчезване, средата на века. От друга страна, има определен механизъм на включване на девойките и жените в обредното производство. Изискванията се отнасят както до спазването на определени норми преди началото на обряда (обредна чистота, хармония в отношенията с близки и околни), така и до момента, когато е възможно да се започне обучението в тази важна женска дейност. Задължителното участие на девойки в обряда като условие същите да могат да произвеждат подници и като омъжени жени, ни дава основание да включим обредното „газене на чирепни“ в комплекса от обреди, чрез които се осъществява обучението на девойките в традиционните знания и умения на жените в селата. По своя характер това са посветителни обреди, чрез които се предава и запазва многообразието от локални и регионални знания и обреди, свързани с жените. Тази „женска работа“ е част от комплекса обреди на прехода в традиционните общества на Балканите. При българите, сърбите и гърците социализацията на девойките се съсредоточава главно в пролетните обреди от Великденския цикъл, които имат любовно-брачен характер. Изпълняват се от момите, за да предизвикат събуждането на природата и плодородието ѝ¹⁰². Най-значим сред тях е обредът лазаруване, който при българите се изпълнява от достигналите полова зрялост момичетата. Социалният статус на изпълнителките се променя след обряда, като те придобиват права на моми, т.е. да създават предбрачни и брачни отношения с момци. Други обреди, които също имат брачен характер и в тях участват девойки, са тези с антропоморфни фигури („Герман“, „Булка на пеперуда“, „Иванка“ и др.) Обредните действия в тях имат за цел предизвикване на дъжд и плодородие¹⁰³. Производството на подници съвпада с този обреден цикъл. Освен посочените моменти на посвещение, включени в обредното правене на изследвания глинен съд, съществува паралел и в символичната връзка между изпълнението на обряда и любовта на девойките и змея. Според вярването девойка, газила калта за подници, не може да бъде любена от змей¹⁰⁴. Друг обред, който предпазва девойките от такава любов, е лазаруването и кумиченето¹⁰⁵. Според описанията, змейовата любов е вид депресия, нервно заболяване, което често завършва със смъртта на девойката.

Еднаквата функция на обредното създаване на подници от девойките и на лазаруването – да предпази групата на момите от въздействието на опасното за тях митично същество, също дава основания изследваният обред да бъде включен в групата посветителни обреди, чрез които се осъществява социализацията на тази полови-възрастова група. А символичното организиране на времето и пространството в традиционните култури става чрез посветителните обреди на момите и момците в началото на отделните сезонни цикли. В българската народна култура цикълът на социализация на момците е зимният обреден цикъл, а на момите – пролетно-летният¹⁰⁶. Празникът Св. Еремия (1 май) е непосредствено след Гергьовден и в самото начало на летния традиционен цикъл от празници, който обхваща периода Гергьовден – Димитровден. Правенето на подници и връшници на този ден може да се разглежда като създаване на символичен модел на света от жените и по този начин те изграждат наново основните части на традиционния космос и организират пространството. Като моделират земята и небето като подница и връшник девойките се включват в кръга на „посветените“ в знанията и уменията на жените, както и научават традиционните представи за света. А именно обредите на инициация са тези, които включват индивида в човешката общност, чрез тях той научава образците на поведение, техниките и институциите на възрастните, а и концепцията за света¹⁰⁷. Може да се каже, че изследваният от нас обред е част от посветителните обреди на девойките, когато става и „женското сътворение на света“¹⁰⁸.

Земеделците не работят на Св. Еремия. Това е един „тежък“ празник, когато работата на полето е забранена, за да се предпази зърното от разваляне и нивите от град. На жените се забранява да тъкат и да предат. Същия ден те правят глинени съдове и извършват обреди за предизвикване на дъжд. Забраната за дейности, които биха нарушили плодородието се съпътства от практиката да се работи с определен вид земя, за да се създаде най-необходимият в домакинството глинен съд. Земята, която използват за приготвянето на подниците обикновено не е плодородната почва, от която пониква зърното на земеделеца и се ражда плодородието. Това е глинеста почва. За земеделеца тя е неплодна, но за създаването на съда – единствено подходяща.

Работата със земя никога не е просто една практическа дейност в традиционните общества. Самото отделяне на суровината от местата, където се намира в почвата, се извършва при спазване на определени норми и забрани. Беше посочено, че добиването на суровината е процес, свързан с опасности за тези, които копаят глината. Съществуващата жертвена практика да се оставя хляб на мястото „за да бъде хубава глината като се изкопае“ има паралел в поставянето на обредна пита върху първата бразда на нивата в началото на първата оран през есента¹⁰⁹. Прави впечатление, че работата със земята започва в определено време от денонощието: вечер или сутрин преди изгрев слънце. В символичен план тази част от денонощието, когато липсва светлина, се свързва с пребиваването върху земята на митич-

ни и демонични същества като стопани, самодиви, нави и др., които принадлежат на митичния и хтоничния свят, който в традиционните представи съществува паралелно на света на хората. Началото на работата се поставя във време, опасно за човека и подвластно на същества и сили от света на свръхестественото. В някои селища се вярва, че ако земята се изкопае преди изгрев, „само тогава няма да се чупят подниците“. Друг момент, при който се очертава връзката на суровината с хтоничното, е изискването да не се взема от повърхностния слой земя, а да се изкопава и изважда глина от дълбоки дупки. При добиването на първичния материал девойките и жените на практика се докосват до „долния“, хтоничния свят.

Изваждането на глината от земята става възможно след изпълнението на определени действия. Момите играят хоро в кръг около глинището и пеят песни¹¹⁰, които имат брачна тематика¹¹¹. Така те повтарят по конкретния повод традиционната практика обитаемостта или работното пространство да се огражда символично с кръг и така да се отделя от необитаемостта. Кръгът служи не само за отделяне на пространството, но и за защитата му от зли сили при основаване на селище и за защита на територията на селищата в кризисни ситуации като епидемии, при строеж на къща и др.¹¹². Символичен кръг се очертава периодично около селищата и по време на много колективни обреди, които имат за цел да въздействат върху плодородието на земята и хората, както и върху природата при суша и проливен дъжд. Те се съпътстват от обредни текстове, вкл. и обредни песни. Брачната тематика на песните по време на отделяне на работното пространство на девойките и жените, които ще копаят глината за подници, внушава идеята за съзидание и плодородие. Пренасянето на изкопания материал до селата също се извършва с обредни песни, чието съдържание не е известно.

Мястото, където се обработва глината, най-често е свързано с територията на махалата или на отделното домакинство: гумно, двор, соба. Началото на превръщането на суровината в материал за производство се определя така: момите „бият земята“ или „убиват земята“. Те си служат с железни кирки, дървени чукове или търнокопи, за да раздробят донесената суровина. Осмислянето на процеса на първична обработка като убиване показва най-общо, че земята (в случая глината) се смята за „жива“ и превръщането ѝ в градивен материал трябва да стане след като бъде „убита“. Това конкретно отношение към земята е проява на общата мирогледна представа на балканските народи, че земята е женско същество, което създава плодородието. Вярва се, че през зимата почвата не бива да се оре, защото от нея капе кръв. Земята също „не бива да сее бие“. Семантиката на това действие е превръщането на „живата“ земя в мъртъв материал, от който ще могат да бъдат направени съдовете¹¹³.

Работата със земя поставя жените в пряк контакт с хтоничните сили още в момента на отделянето на суровината. Преодоляването на възможното въздействие на сили от този свят става един път с жертвени практики и действия, които да включат пространството в категорията „обитаемо“. Друг

път, по който се прекъсва възможна връзка между обредната група и подземния свят е ограничаването на възможността жени, в чието семейство има мъртвец и които са в символична връзка с него, да газят поднищи. Не работят със земята за поднищи девойки и жени от семейства, в които наскоро е починал човек. Те извършват поминални обреди, носят траур и не участват в други обреди и празници на селската общност като сватба, пита на дете и др. Изключването им от обряда се обяснява по два начина. Вярва се, че ако участват такива жени, съдовете ще се чулят, или пръстта която обработват, ще тежи на мъртвия¹¹⁴. Жени, чиито деца са били захранвани със земя – практика прилагана при деца, „които не траят“, също не правят поднищи. Важно е, че от групата на участниците се изключват и други семейства, които са в потенциален допир със земята и нейните стопани – тези, които строят къща¹¹⁵. Забраната за тази работа се отнася и до друга група жени, които са в момент на социален и физиологичен преход – младите невесты и бременните. Посочените забрани могат да се обяснят с характера на работата, извършвана от девойките и жените по време на обряда за правене на поднищи. Това също е символична и реална дейност, която цели чрез поредица от действия да се превърне суровината, отделена от земята, в готов материал за съдове и да се моделират от него самите съдове. Така по време на обряда жените осъществяват прехода на земята-суровина в градивен материал. Как става това? След „убиването“ на земята, нейната същност и състав се променя и от примесите от растителен и животински произход. От семантична гледна точка важно е не само прибавянето на слама, плява, коноп, четина и пр., а явният паралел при много локални практики между месенето на глината и на хляба, при което основните съставки на хляба (брашно, сол и вода) и важните процеси в технологията (гнетене, втасване) се повтарят.

Основният момент от обработката – „газенето на калта“ – включва поредица от действия, които в практически и символичен план целят достигане на положителен резултат – готов материал с необходимите качества. В този момент участничките повтарят някои символични действия, извършени при отделянето на глината от почвата. Газенето на материала става с голи крака от нечетен брой девойки или жени, застанали в кръг, като отделните групи, които се сменят, газят глината 7-9 пъти ритмично и едновременно „в една стъпка“, движейки се отляво надясно. Кръгът, както посочихме, е средство за включване на определено пространство в сферата на обитаемостта от човека или на работната зона. Движението надясно е движение напред и нагоре според традиционните представи на балканските народи. Дясната страна е хубавата част на света. Движението наляво е обратно движение, използвано в някои обреди и при магиите и лечебните практики, които имат за цел разрушаване. Така движението надясно е свързано със създаването, а това наляво – с разрушаването¹¹⁶. Работата, която извършват жените в обряда, е съзидателна. Превръщането на глинената смес в градивен материал е резултат от наслагване на кръг, образуван от движение от

ляво на дясно по посока на слънцето, от участието на нечетен брой жени и от повторението на действието нечетен брой пъти. Нечетното число се повтаря и в практиката да се приготвя кал за нечетен брой подници. Значението на нечетното число в традиционните представи на балканските народи се проявява в тяхната мирогледна и празнично-обредна система. То се свързва с утвърждаването на жизненото начало, продължаването на живота, с плодородието при човека и в животинския свят, като се спазва в обредите, чрез които се цели сътворение и умножаване човешкия род и плодородието на земята. За разлика от него четното число обикновено е свързано с приключване на жизнения цикъл (погребението и поминалните обреди) и със света на мъртвите¹¹⁷. Наслаждаването на символични действия, чрез които се цели сътворение и плодородие показва, че създаването на подниците става като върху земята се въздейства така, че тя да се превърне в част от „културата“, да отговаря на класификационния код на културата на създателите на съдовете. Технологичният процес откъсва суровината от природата и я включва в културното пространство, създадено от човека. Измежду обредните действия особено значими са трикратно повторение на кръговите действия – хоро около глинището, хоро около замесената суровина и накрая при обработката на калта, както и изпълнението на обредни песни в същото време. Трикратното повторение отговаря на трите най-важни момента на обработката. Числото три е не само нечетно. В традиционните представи на българи, сърби и гърци то изразява единството на трите свята (горен, среден и долен) и утвърждава хармонията и целостта на космоса.

Самото моделиране на подниците и връшниците също е свързано с изисквания към деятеля, които се свързват с осигуряване здравина на съда. Необходимо е девойката да бъде „цяла“ (т.е. девствена), какъвто трябва да се получи и моделирания съд. Другото изискване – жената да е приключила своята възпроизводителна активност – прави „майсторката“ по-неуязвима за въздействието на хтоничния свят.

Посочените норми отразяват изключително архаична представа за връзката на предмета с неговия създател. В случая „целостта“ на девойката е условие за здравината на съда. Всички разгледани предписания и забрани показват механизма на отделянето на природната суровина, превръщането ѝ в материал и условията, при които могат да бъдат създавани здрави съдове. Културното усвояване на материята, от друга страна, е вплетено в процеса на социализация на девойките в селищата.

СЕМАНТИКАТА НА СЪДА И КОСМИЧЕСКАТА БИТКА НА ЗМЕЯ И ЛАМЯТА

Независимо че правенето на подници е женска работа, някои локални практики показват определено разделение на труда между мъжете и жените. Сред българите в Гюмюрджинско (дн. Комотини, Гърция) в началото на века лепенето на подниците е обред, при който жените правят подници

(долната част на съда), а мъжете – връшниците (горната част). Създаването на двете части на съда се разделя между двете половини на селищните общности, като подницата е женския съд, а връшникът – мъжкият. Така двете части на този съд символизират женското и мъжкото начало, обединени в едно цяло. Това символично разделение по време на обряда съвпада с описанието на небето и земята като връшник и подница в традиционните представи на балканските народи. Такава семантика на частите на изследвания съд може да се открие и в народните гатанки за подницата: „Дедо баба притиска, между тях жива писка“, „Арапин арапка яхка“¹¹⁸ и др. Частите на съда са антропоморфизирани, като ясно е указана брачната връзка между връшника (дедо, арапин) и подницата (баба, арапка). Подчертана е и пряката връзка между брака им и създаването на хляба, описан като тяхно дете. Подобно на брака между земята и небето, в резултат на който се ражда луната, бракът на подницата и връшника създава хляба. Гатанките разкриват може би най-архаичната представа за изпичането на хляба като резултат на „брак“ между двете части на съда. Символичното деление на мъжка и женска половина се проявява и в названията на отделните му части: „черепна“, „черепник“, „череп“ и др., от които тези за горната част са от мъжки род, а за долната – от женски¹¹⁹. Свързването на названието с част от човешкото тяло (главата) по същество е антропоморфизация на съда. В самото отношение към него се наблюдават символични действия, които се извършват спрямо живи същества – хора и животни. Подобно на хората и животните, подниците се предпазват от уроки, „за да не се пукат“. Чупливи и крехки, направени от пръст и вода, подобно на първите хора, те притежават човешки черти.

Символичната картина на земята и небето като подница и връшник се допълва от украсата на подницата с вълнообразни линии, които се тълкуват като изображения на змия¹²⁰. А змията присъства в традиционния модел на света на балканските народи, тъй като земята се държи на змия или ламя¹²¹. Тази картина се допълва от подпорите във форма на пресечен конус, които имат антропоморфни названия и спрямо които се извършват обредни действия на Бъдни вечер, тълкувани от някои етнографи като израз на култ към предците, които обитават около огнището¹²². В традицията на балканските народи е запазена представа, че земята се крепи върху четири подпори¹²³, така както и подницата-земя. Моделът изглежда завършен, но остава още един важен елемент. Това е човечето, изработвано от жените върху първата подница, за да ги пази от уроки „да не се чупят“. На практика жените създават стопан на своите съдове, който да ги предпазва от вредното въздействие на чуждия човешки поглед. Стопанът като митичен пазител на части от обитаемото и необитаемото пространство, се създава твърде често от хората, за да пази определени места, вещи и постройки (къща, мост, кладенец и др.) и да осигури тяхната здравина¹²⁴. Изработването на „домакин“ на подницата показва стремежът на жените да осигурят по магически път здравината на своите произведения. Тази практика е проява на несигур-

ност при последните фази на технологичния процес – сушене и изпичане на съдовете. Прилагането на обреди и магически формули се наблюдава твърде широко в практиката на различни традиционни народи, тогава когато резултатът от предприетото е несигурен¹²⁵. Известно е, че магическото укрепване на вещи и постройки, както и магическото въздействие върху състоянието на природата се прилага тогава, когато рационалните знания и умения на човека са недостатъчни, за да се постигне необходимия резултат. На самия факт на създаване на човешка фигура може да се погледне и в най-широк план като сътворение на първия човек (също мъж) от кал от Господа след създаването на небето и земята. Жените правят човечето така, както Господ го е създал. Извън непосредствената функция на тази фигурка, самото ѝ моделиране може да се разглежда като посвещение на девойките в тайните на човешкото тяло, в случая на мъжката фигура. Така се допълва общата картина на космоса и тя може да се смята за цялостна. От друга страна, функцията на мъжката фигура като пазител на здравината на подниците не се изчерпва. Свързана със съд, който се слага на огнището, тя става важна част от дома. Практиката глинената фигурка да не се изнася навън, „за да не умре някой от домашните“¹²⁶, показва, че най-вероятно в символичен план то се разглежда като олицетворение не на мъжа въобще, а на прадед или роднина¹²⁷, т.е. свързва се със семейството, на което принадлежат подниците. Опознаването на човека и неговите характерни черти не завършва с обредното слепване на човечето за подници. Девойките правят още един път мъжка фигура от глина по време на обряда „Герман“ и продължават да се учат на анатомията на човешкото тяло, както и на всички обреди, съпътстващи погребението на човека и неговото оплакване¹²⁸. Така чрез различни обреди се натрупват познания както за реалния свят, така и за средствата, чрез които той се овладява и преобразува според местните знания и представи.

На пръв поглед връзката между обряда „лепене на подници“ и пропъждането на змиите, което го предшества, е твърде странна. Направен е опит да се обясни с оплодотворителната им функция като мъжко начало. Жените донасят в селото „нова пръст“ за подници в деня, когато и последната най-силна змия ще излезе от земята, оставила ѝ своето потенциално плодородие (на Св. Еремия)¹²⁹. Смятаме, че може да се докаже и друга практическа и семантична връзка между жената създателка на глинени съдове и змията. В действителност змията е символ на плодородието, свързан и с женското, и с мъжкото начало и преди всичко с плодородието на земята, женската производителна сила, водата, дъжда и домашното огнище¹³⁰.

Култовото значение на змията като символ на плодородие е особено важно в културата на древните земеделци от Югоизточна Европа, където са открити изображения на змии върху керамични съдове¹³¹. В българските и гръцките народни представи змията е едновременно полезно и вредно същество, свързано със земята и долния свят¹³². В някои диалектни форми у българите названието на змията – „зъм“ е производно от земя. Отношени-

ето към нея е двойствено като към полезно и нужно митично същество, което пази къщата (змия-стопан) и като опасна за хората отровна змия¹³³. Според регистрирани от терена етнографски материали „змията е по-голяма сестра на жабата“¹³⁴. През зимата, когато е в земята, тя се храни със земя и така не умира¹³⁵. Наред с познанията за змията като влечуго, живеещо близо и редом с хората, традиционният светоглед я представя и като митично същество, което пази части от пространството или цялата земя, от една страна, в представата, че змия държи земята да не се разпука, а от друга, като част от описания модел на света (земята е разположена върху змия). Тя участва в установяване на сегашното състояние на природата и чрез въздействието върху слънцето за коригиране прекомерната сила на неговото греене (змията изпива едното око на слънцето)¹³⁶. Змията определено е свързана и с човека чрез вярването, че когато се появи около гроба на човек, това е неговата душа¹³⁷. Представите за змията като носител на плодородие и митично същество-стопан са разпространени и сред другите балкански народи¹³⁸.

Обредните практики, свързани със змиите и гущерите на Еремия, описани по-горе, също могат да се разделят на две групи. В първата влизат обредните формули и действия преди празника и преди началото на обработката на глината, които имат за цел пропъждането на змиите от обитаваните от семействата пространства и от мястото, където ще се работи глината. Те целят да се предотврати възможността за нанасяне на вреда на змиите и други влечуги, които обитават земята. Така, според нас, жените се стремят да създадат най-благоприятна обстановка за работата си и да хармонизират взаимоотношенията си с тези животни (и митични същества), които биха били наранени в резултат на действията със земя: изкопаване, обработване и пр. Така се изключва и отрицателното въздействие върху плодородието, чийто символ е змията. Особено е вниманието към змията-стопан, която не бива да се наранява, защото тогава умира човек от къщата. Забраната да се работи със земя, която се отнася до семейства, в които има починал наскоро роднина, потвърждава тази логика на действие, тъй като душата на мъртвите също се превръща в змия¹³⁹. Особено показателна е връзката на змията със земята в представата, че тя е сестра на жабата (т.е. женско същество), която през зимата яде земя и затова не умира. Така жената и змията се нареждат в лявата страна на опозицията хтонично/небесно, долу/горе като по този начин по-добре може да се разбере предимството на жените в обработката на земята за съдове. По време на работа с женската по своя характер земя, те имат за цел да преодолеят трудности при ддсега със „суровата“ земя (суровина), хтонична и опасна и да я превърнат в материал, който носи белези на обработената, усвоената част от материята. Друга важна причина, поради която змиите са антагонистични на обряда „правене на подници“, е принадлежността на съда. Той е непосредствено свързан с огъня и огнището, а в митичните представи на балканските народи змията е враг на слънцето. Може би това обяснява представата, че обработката на

земя за подници предпазва хората от ухапването на змии. Чрез работата върху подниците, жените се свързват символично с огнището. От друга страна, от най-древния период в историята на човечеството – палеолита, жената е пазителка на огъня и участва най-активно в превръщането на „суровото“ във „варено“, като чрез обработката на суровите продукти върху огъня на огнището създава храна¹⁴⁰. Тя е „стопанка на огнището“. А подницата от неолита е основен уред, с който си служи тя при печене на хляб на огнището. Особената ѝ роля в епохата на възникване на обществото чрез ролята ѝ на създател на храна, довежда до оформяне на представи за свръхестествени същества от женски пол, които командуват определени сфери от природата и обществото. Тези същества имат скулптурни изображения на жени-стопанки на огнището. За много археолози и етнографи най-ранните фигури на жени от епохата на палеолита са по-скоро тези митични стопанки на огнището, олицетворение на тези важни средища на дома. По същото време е създаден и устойчивият митичен образ на майката на огъня, стопанка на огнището¹⁴¹. И въпреки че на Балканите развитието на представите води до създаването на образа на стопанина на огнището, който е мъж, подобно на стопанина („домакина“) на подниците, жената остава истинска владетелка на домашния огън и запазва почти до съвременността правото си да произвежда най-важния съд, свързан с огнището.

Работата с глина и вода на празник, когато земеделската работа е забранена поради страх от градушка и разлагане на семето в земята показва, че в земеделския календар на селяните са отделени дни, в които се извършва дейност, свързана със земеделието като поминък – производство на глинени съдове за домакинството, но по своя характер опасна за самите посеви и ниви. Като отделя част от природната суровина-земя и я превръща в градивен материал, жената нарушава равновесието между човека и неговата околна среда, тъй като той взема част от „природата“. В момента на извършването на обряда в най-общ план се нарушава хармонията между човека и природата, тъй като се произвежда съд, свързан с огъня и се разклаща равновесието в опозицията огън/вода в полза на огъня. Създаването на съдовете, използвани на огнището, поражда и потенциална възможност за суша, тъй като част от земята е превърната в материал, който е в пряк досег с огъня. Това е причината според нас, точно на Еремия и на другите празници и дни, когато се правят подници, да се извършват и обреди за предизвикване на дъжд. Така се уравновесява опозицията огън/вода, а оттам и равновесието в природата. В митичен план се извършва сътворението на човека от глина и вода, който се принася в жертва на умирация и възкръсващ бог на растителността, за да има плодородие¹⁴².

Да се опитаме да възстановим комплекса от обредни действия и забрани, които създават семантиката на обредното производство на подниците. В самото начало на лятото, според традиционните представи на балканските народи – на Гергьовден, една седмица след това (Св. Еремия) или през първите четиридесет дена след Великден в определени дни (четвъртъци),

когато не се работи земеделска работа, жените и девойките в махалите и селата правят колективно посоченият съд. Периодът между Великден и Спасовден (40 дена след Великден) има специфични характеристики. Той е време, когато границите между света на мъртвите и живите са отворени и душите на мъртвите пребивават на земята сред живите и получават дарове от тях – най-често храна. Тези дарове се дават от семействата на починалите роднини, защото в противен случай душите „ядат на житото цвѣта“ и така въздействат върху плодородието¹⁴³. По това време хората спазват много практики и забрани, целящи осигуряване на плодородието на зърното и оттам – на хляба. По същото време се създава и съда, в който той се пече, като, както посочихме, земеделците намират време тази дейност да се извърши, без да пречи на плодородието. Това са празниците за предпазване от град, когато се работи неплодородната земя за глинени съдове. Формата на съда напомня модела на света в самото начало на творението – космическото яйце. Това е най-древният модел, запазен в традиционния мироглед на балканските народи. Именно бракът на женската земя и мъжкото небе поражда плодородие чрез дъжда, който предизвиква. А бракът на женската подница и мъжкия връшник осигурява изпичането на хляба. Характерът на труда е опозиция на земеделския труд: земеделецът засажда семе в плодородната земя и от нея чака плодородие, а жените грънчарки обработват неплодородна земя, като я „убиват“ и смесват със земеделски растения и животински продукти, за да я превърнат в годен материал, включващ растения, които хранят човека и му служат, а в някои случаи дори и самото брашно и солта за хляба. Жените сами сътворяват целия продукт, за разлика от земеделеца, който разчита на плодородието на земята. В този план работата им е даже по-трудна и отговорна и те сами създават допълнителните условия за благоприятно протичане на целия производствен процес. От друга страна, жените възстановяват хармонията във взаимоотношенията между природата и човека чрез обредите за предизвикване на дъжд и предпазване от суша. Описаните по-горе последователни обредни и технически действия като комплекс уравновесяват противоположностите огън/вода, земя/суровина, материал/продукт на културата. Така последователността от действия с определена семантика придобива своята завършеност. Жените и девойките изпълняват ролята на медиатор между земята и нейните хтонични сили и обществото, за което създават предметите. Но медиацията е възможна само от определена група от хора и в определена ситуация. Обредът има посветителен характер за девойките и по същество чрез него се предава „тайно“ знание, което се получава само в преходните по характер обреди. А преминаването на границите между двата свята и въздействието върху тях също е възможно само в състояние на преход. Такава е обредната ситуация не само при лепенето на чирепни, но и при изпълнението на обредите „Лазарки“, „Пеперуда“, „Герман“ и др.

Изследваното производство е най-архаичната форма на изработване на глинени съдове, запазена на Балканите. Възможно е локално запазеното

деление на работата на мъжка и женска при производството на отделните части на съда да представя най-древната форма на разделение на труда при създаването на съда и да отразява изцяло семантичната същност на отделните му части. Самият обред съдържа брачна символика, изразена в песните с брачен характер, предбрачните отношения на девойките и момците, които водят до брачни отношения като резултат на въздействието от страна на ергените върху подниците, създадени от моми. Осмислянето на подницата като женско същество и непосредствената ѝ връзка с огнището дава основание да се разглеждат действията на момците (чупене на подницата на своята любима) като символично въздействие върху самата девойка. Чупенето на съд е и част от сватбените обреди, когато девойката е станала жена след първата брачна нощ. Това действие символизира загубата на девственост. Друга типично женска дейност с брачна символика, е преденето. Съвместното предене на девойка и младеж носи идеята за бъдещ брак¹⁴⁴. А самите действия като предене, тъкане, сноване, съдържат предписания и забрани, които имат характер на посвещение¹⁴⁵, подобно на обредите около подницата.

Космическата семантика на съда се проявява не само в символиката на неговите две части. Готовата подница или парче от нея, според представите на българите, участва в космическата битка на халата и змея. Женското митично същество хала я използва като оръжие в битката си със змея¹⁴⁶. Според традиционните представи на балканските народи змеят пази плодородието, а халата го унищожавя. Змеят „бяга от чирепията“. За да стане ясен смисълът на противопоставянето на тези две митични същества, ще се опитаме да обрисуваме техните сходни черти и различия.

Змеят и ламята (халата) са два образа на митичния змей, който е основният космически медиатор в митологичната система на българите¹⁴⁷. Основният мит, чрез който се установява хармонията в света на традиционния българин, е борбата на змеебореца със змея на дълбините¹⁴⁸. Змееборецът се явява предимно в образите на двама светии – Св. Георги и Св. Илия¹⁴⁹. В архаичната си форма борбата на змеебореца със змея представлява схватка между небесния змей и змея на дълбините, персонифицирани от змея и халата. Съществува пряка генетична връзка между змея, ламята и змията. Змеят произлиза от смок, който е живял 40 години, без да е видян от никого през целия период на съществуването си¹⁵⁰. Приема се, че древната представа за него е змия, многоглава и многоопашата, която, като изображение, повече прилича на ламята от традиционните представи на балканските народи¹⁵¹. Според други представи змеят прилича на смок, но е покрит с люспи, дебел и дълъг, с крила на прилеп и четири крака. Друг негов образ е този на пиле¹⁵². Но змеят има и човешки облик. Описва се като мъж, който се отличава от другите по това, че има опашка¹⁵³ или крила под мишниците¹⁵⁴. Негово важно качество е способността му на метаморфози – превръща се от човек в змия и обратното. Ламята и халата имат някои различия във външния си вид – ламята е гушер с опашка, а халата напомня змея, тъй като

се явява като змия и се крие в скалите. Според други описания тя е виждана гола, като човек или като бик с рога. Въпреки посочените различия, ламята и халата твърде често се отъждествяват¹⁵⁵. Основната разлика между змея и ламята (халата) е в това, че най-общо змеят е мъжко същество, а халата и ламята – женско. Ламята е сестра на змея и като халата живее на дъното на езера, извори и реки или обитава край тях. Тя пази водата да не се обърне „на другата страна“¹⁵⁶ и така участва непосредствено в поддържането на природния ред. Ламята спира водата от извори и кладенци и лишава хората от вода. В широко известната легенда за борбата на Св. Георги и ламята се описват човешките жертви, предлагани на това митично същество с цел да пусне водата от извори и кладенци. Халата въздейства по друг начин отрицателно върху хората. Тя обира житото от нивите и млякото от кравите¹⁵⁷ така, както това правят жените магьосници. В битката със змея тя си служи не само с подницата като женски уред, а и с друго женско оръдие на труда – вретеното¹⁵⁸. Змеят и халата се персонифицират и като някои природни явления. Змеят, както посочихме, е мъж, но и бял облак, а халата е жена, но и черен облак. Самите черни облаци, от които се изсипват поройни дъждове и градушка, са наричани в Северозападна България хали, „али“¹⁵⁹. Халата предизвиква порой и бури, когато се бие със змея. Тя пръска искри от облаците, като хвърчи по небето, а „пръчките в облаците“ при гръм са от змейовете. Когато халата си спусне опашката към земята, вали много пороен дъжд и залива всичко, а докато се бият, змеят пуска огън. Ако халата вземе подница или парче от нея по време на тази битка, той не може да изпусне огън и бяга от подницата¹⁶⁰. Змеят носи дъжд и плодородие, а халата – порой и бедствия. Съществува предание, че езерата в Рила са били изпивани до капка от хали, докато са водели битка със змейове. Но халата може да изпива и дъжда¹⁶¹. Известно е също, че по време на гръмотевища, змейовете и халите се бият¹⁶². И змеят, и ламята са обитатели на подземния свят. Змейовете водят девойки в подземни пещери. Халата пази облаците в подземни пещери. Ламята живее в дълбоки пещери или в долния свят и там пази несметни богатства от злато, сребро или скъпоценни камъни¹⁶³. Освен като градоносен облак или вихрушка, халата се спуска като мъгла върху житните ниви и обира плодовете на класовете¹⁶⁴. Халата, ламята и змеят обитават всички части на пространството – и на земята, и на небето, и в подземните дълбини. Най-общо змеят е свързан с доброто начало. Той регулира небесните води. Ламята спира земните води, а халата предизвиква излишък на небесни води и силен вятър. Освен пряката им връзка с водата, и змеят, и ламята, и халата са свързани с огъня. Халата предизвиква светкавицата, като изпуска огън от устата си, а змеят запалва огънове, за да се бие с нея. В битката той използва огнени стрели¹⁶⁵. Независимо от твърде близката им природа, змеят и халата заемат двата полюса в опозицията добро/зло. Змеят води битка за доброто на хората, за да предпази тях и плодородната земя от природните катаклизми, които тя предизвиква като суша, градушка, поройни дъждове. Халата е унищожител на плодородието, опасно същество, което

носи зло. Тя е змеят на дълбините, хтоничния змей, на когото земеделците приписват предизвикването на суша и по тази причина митично същество, Бог или светец го убиват¹⁶⁶. По някои свои черти халата прилича и на змея – дракон¹⁶⁷. Според нас битката между змея и халата в традиционните представи на българите представлява най-старинния вариант на борбата между небесния змей и змея на дълбините, хтоничния змей. За нашето изследване е важно, че хтоничният змея (халата) може да победи небесния змей (змеят), ако използва като оръжие женски оръдия на труда – подница или вретено. Оръжията, с които си служат двете митични същества, са женски оръдия (подница, вретено) и мъжки оръжия (стрели). И двата вида са твърде архаични и съпътстват женската и мъжката дейност на Балканския полуостров от най-дълбока древност. Именно чрез тях се води битката, при която хармонията и равновесието в природата се налагат от мъжкото митично същество – змеят, а разрушението – от женското същество – халата. Доколко тази опозиция може да бъде свързана с различния характер на женските и мъжките дейности и със семантиката на частите на света и природните суровини?

Така, както земята се смята за женско същество, подницата е женски уред, направен от пръстта на земята. Но както беше посочено, развитието на горната част на съда води до отпадане на глинения връшник и заместването му с железен (метален). Ако отново се обърнем към семантиката на двете части на чирепията, подницата остава глинена, както земята, която символизира, а връшникът представлява вече едно метално небе. Това ясно разграничаване в материала на частите на съда има паралели и в общите мирогледни представи на балканските народи за небето. Представата за метално небе е разпространена при древните гърци¹⁶⁸. В митични легенди и приказки за битки между змейове и юнаци, запазени сред българи, гърци, сърби, руси, белоруси и др., се разказва за метални полета и медни токове (гумна), които са „Змейски полета“. Такива топоними като „Змейско поле“ и „Бакърено гумно“ са запазени и на Балканския полуостров¹⁶⁹ до XIX и началото на XX в. В лазарска песен от Софийско се среща мотивът за медното гумно със златен стожер в средата като образ на света и по-точно на отвъдния свят¹⁷⁰. Медно гумно е и небето в гатанка, записана сред българите католици в Белослатинско¹⁷¹. Известно е, че в гатанките са запазени стари митични представи за предметите и вещите, създадени от човека, както и за космическите явления. Това е станало възможно, тъй като те са тайна, иносказателна реч, свързани са със словесни табути, основаващи се на словото¹⁷². Между различните фолклорни текстове, въз основа на които може да се състави речник на модела на света, особено място заемат гатанките. Те дават, според учените, достатъчно пълна картина на света¹⁷³. Гатанките се създават не толкова, за да се отгатват от детето, а за да се научат от него. Корпусът от гатанки създава началните и най-общи представи за света. В тях се съдържа механизмът на отъждествяване на различните фрагменти на модела на света един с друг или на модела на света с неговите

фрагменти. Гатанките предоставят възможност на децата да възприемат света в единство¹⁷⁴. Потвърждение на това, че гатанките отразяват архаичен модел на света, е нашето изследване на подницата като модел на света. Описанието на подницата и връшника като мъжко и женско същество, между които има брачна връзка, не стои изолирано от общите представи на балканските народи за земята и небето. Представата за медно гумно и медно небе в гатанките показва развитието на идеите за света. Такова, макар и много по-късно, развитие в българската традиционна култура претърпява и подницата. Възможно е в древността да са съществували и съдове от глина – подници, които да са имали метални похлупаци. Но по-важно е, че опозицията подница-връшник, когато връшникът е метален, отново се свързва с космическата битка на змея и халата. Съществува пряка връзка и между земята и ламята във вярването, че „земята може да бъде поддържана само от едно чудовище, каквото е ламята“¹⁷⁵. Змеем води своята битка върху метално гумно, с метални и огнени оръжия (сабя, стрели). Халата има като оръжия домакински съд, направен от земя, и домакински женски уред, направен от дърво (вретено). Така опозицията змей – хала е и опозиция земя – метал. Халата може да победи змея само с женско „оръжие“, което предшества металните оръжия на мъжа в развитието на технологията на производството. Вероятно по-древните оръдия на труда и оръжия имат по-значим семантичен статус в традиционния светоглед на балканските народи. Само така може да се обясни победата на халата над змея в космическата битка. И тъй като работата по направата на подниците не е само чисто практическа, но и символична, бихме могли да свържем промяната на взаимоотношенията на девойките и змея със семантиката на техните действия и крайният им резултат. Като създават космически модел, девойките овладяват пространството. И ако подницата като модел на земята е оръжието на ламята срещу змея, този съд може да предпази от това митично същество и тези, които са го създали.

Създаването на подницата е свързано и със символичните форми на поведение в традиционните селски общности на Балканите. Придобиването на знания и умения чрез обредите на инициация променя социалния статус на девойките и юношите и тяхното поведение и взаимоотношения. По време на трудовия процес се установява и определена хармония между отделния човек, неговата полово-възрастова група, селищната общност и околния свят. И тъй като труда по създаването на глинени съдове е част от цялостен комплекс обреди, той има изключително архаичен характер. С достатъчно основания тази дейност може да бъде определена като още един случай на сътворение на космическия модел и част от космогонията, повтаряна всяка година чрез обреди и вещи в различни традиционни общества по света. Девойките и жените извършват сътворението на модела на земята и небето един път в годината, всяка година. Ако се опитаме да датираме възрастта на обичая на базата на технологията и формата на съда, която е изключително архаична и е използвана още от неолита¹⁷⁶, то бихме предположили, че

подницата е с история от няколко хилядолетия на територията на Балканите, а обредът вероятно съпътства историята на населението на тези земи през същия период. Тази най-архаична технология в обредното правене на домашен съд преминава у носители с различна етническа принадлежност и се съхранява като културно явление общо за традицията на Балканите поради запазването на архаичния комплекс открито огнище и подница и консервативно зърнопроизводство като основа на стопанството на селяните.

АРХАИЧНИ ТРАДИЦИИ В ИЗРАБОТВАНЕ НА ГЛИНЕНИ СЪДОВЕ

Описаните разнообразни практики и знания за суровините, техническите прийоми на обработка на глините, използването на разнообразни примеси, спецификите в моделирането и оформянето на съда-подница, показват голямо локално и регионално разнообразие. Познаването на качествата на различните глини, на количеството и вида на примесите и продължителността на процеса на обработка на материала, свидетелства за стара и устойчива традиция, поддържана на селищно ниво. За съвременния човек устойчивостта на формата и състава на материала е неразбираема. Какво прави толкова продължителен континуитета на традицията? Жените, които запазват и предават производствените знания и умения, работят най-често за себе си. Предметите не се продават като правило, а появата на подници за продан е ново явление, свързано с общите промени в традиционната култура през XX в. Подницата е в кръга на вещите, за които до средата на века се спазва забраната за продажба и се прилага най-архаичната форма на облик – тази на дара¹⁷⁷. Като домашно производство създаването на подници е на практика епизодична дейност. Жените в семейството един път в годината попълват или подменят съдовете за изпичане на хляб. Подмяната в някои селища става след унищожаването на старите съдове, свързано с вярването, че старите подници трябва да бъдат разбити на Св. Еремия¹⁷⁸. Тази практика да се работи с глина един път в годината е съществена пречка в усъвършенстване на технологията. Жените трябва всеки път да възстановяват технологичните стадии, спомняйки си наново всички умения и навици, като същевременно спазват забрани и правила, които нямат пряка връзка с извършваната практическа работа, но са твърде важни в процеса на обредното производство и създават необходимата според традицията семантична натовареност на подницата и връшника. Цялото внимание на деятелките е насочено към реконструиране на веригата от технологични и символични действия, без да имат възможност да насочат усилията си към усъвършенстване на придобитите умения чрез многократното повторение на технологичния процес. Така глиненият съд се запазва почти непроменен от поколение на поколение. Казаното по-горе важи не само за изследваните глинени съдове на Балканите.

В Северна Африка (района на Магреб) технологията на производството на глинени съдове, както и декорацията им е запазила своя характер

повече от 2000 години¹⁷⁹. Изключително архаични умения и навици за обработка на глината и моделирането на съдовете са съхранени в женското грънчарство в Източна Европа и в Кавказ сред руси, белоруси, коми, мордви, грузинци, където керамичните съдове се изработват от жените ръчно, без грънчарско колело чрез скулптурно лепене от един къс или чрез лентъчна или спирална техника, прилагана още през неолита¹⁸⁰. В съдовете, произведени от жени, са запазени най-добре локалните и селищните специфики. Съществуват тесни родствени връзки между производители и потребители на глинени съдове, които се използват обикновено в кръга на едно или няколко семейства, имащи родствени отношения. Съдовете рядко излизат извън рамките на селищата¹⁸¹. В Средна Азия (Таджикистан) са описани шест района на женско грънчарско производство, всеки от които се характеризира със своеобразен начин на изработване на глинени съдове, разнообразие на формите и естетическите изисквания на майсторките, но всички съдове се изработват от един къс глина. Отличителна черта на обмена на съдовете е, че той се извършва и между селищата¹⁸². Женското керамично производство притежава техническо и стилово разнообразие, съчетано с консервативност и устойчивост на технологията и формите¹⁸³. Тези специфики на женското грънчарство се отнасят и за Източна Европа, Средна Азия и Балканите. Нашето изследване потвърждава тези най-общии преценки за ръчното женско грънчарство. Общите белези в производството на глинени съдове от жени, се допълва от твърде сходни черти в символиката на тяхната работа, в семантиката на производствения и технологичен процес и на самите съдове. Глината като материал, изваден от земята, е най-суровата суровина, използвана от човека. Тя е самата земя. Грънчарката „сварява“ земята. Съдът е сварената форма на земята, според френския антрополог Леви-Строс. Той е културен продукт, който най-ясно изпълнява ролята на медиатор между човека и варенето, в случая храната, тъй като в него се вари храна чрез контакт с огъня¹⁸⁴.

Символичното варене на съда, за което пише френският антрополог, е било реална част от технологичния процес при производство на глинени съдове при жените грънчарки в Северна Русия. Варенето на глинени гърнета е запазено като самостоятелен начин на обработка на тези съдове, заменящо печенето, до първите десетилетия на нашия век. Добре изсушените в печката гърнета жените варят в кисел разтвор от брашно и вода. След това ги изсушават в затоплена печка. Съдовете придобиват тъмен цвят, който според майсторките влияе магически на съдържимото в тях¹⁸⁵. Подобно на правенето на подноси, посочената уникална технология на варене на съдовете е запазена в домашното производство на глинени съдове.

Характерът на грънчарското производство поражда общи представи и символи. Не само на Балканите, но и в Северна Африка, Средна Азия и Северна и Южна Америка грънчарството и земеделието са антагонистични дейности. Съществуват забрани да се събира глина и да се работи грънчарство сред индианците в Латинска Америка по време на жътва, за да не се

предизвика дъжд¹⁸⁶. Сред земеделците в Перу са запазени легенди за създаването на хубавата „черна земя“, раждаща културните растения, от добрия демиург. Червената земя, която е безполезна, защото там не расте хубава маниока, а от нея се правят гърнета, е създадена от лошия демиург¹⁸⁷. В митичен план създаването на гърнчарството се свързва с хтоничната змия. Тази змия се бие с пилето на гърма в космическата битка за хармонията в природата¹⁸⁸. Сред индиански народи от Северна и Южна Америка са запазени митове, които представят жената като непосредствена причина за създаването на глината като суровина. Червената земя често се смята за възникнала от тялото на самата жена. Индианците от Западна Амазония установяват символична идентификация между жената и глината. Глината като жена е женска, тя има женска душа. Затова индианките трябва да правят съдовете от глина. Самият глинен съд се осмисля като жена. Съществува и символично деление на глинените съдове на мъжки и женски при индианците от Колумбия. Тялото на жената се описва като съд за готвене¹⁸⁹. Гърнчарството се смята за тайнствено и секретно изкуство. То се предава от майка на дъщеря. В началото жени-предци са били научени от змии „как да смесват глината с пясък“, според индианци от Горно Мисури, Северна Америка. Гърнчарството било внесено от хтоничната змия, според жените гърнчарки от Западна Амазония. Според същите митове „едно време змиите правеха гърнци“. Подобно на деvojките и жените на Балканския полуостров, гърнчарките в Латинска Америка изпълняват обреди и свещени песни в чест на змиите. В отделни случаи самата гърнчарка персонифицира змиите, които живеят по тъмните места, като изпълнява обред в тъмнина в чест на змиите. Според други митове глинените съдове принадлежат на силите на долния свят, а господарят (господарката) на глината е водно чудовище или това е дъгата, смятана за воден демон¹⁹⁰. На персонифицираните съдове се приписва душа, която се получава след като е оформен съда. Ако едно гърне се счупи по време на печене, индианките смятат, че се чува звука, който живото същество издава при бягството си от съда¹⁹¹. Спазват се и забрани, свързани с работата с глина. Съществува табу върху сексуалните контакти по време на работа. Гърнчарката не бива да яде и да пие, докато създава съдовете. „Нечисти“ или бременни жени не бива да участват в обработката на глина¹⁹².

Женското гърнчарство в Таджикистан се развива предимно като домашно производство. За разлика от Балканите, където да правят подници се научават практически всички жени в селата, там в селищата се оформя една група от майсторки, които се специализират в домашното производство на глинени съдове, като част от майсторките правят съдове само за себе си и за роднините си, а други разменят част от производството си срещу храни и предмети. В периодите, когато не правят съдове, жените участват в земеделска работа. Архаичният характер на производството се проявява в общоприетата практика до средата на нашия век съдовете да не се продават за пари¹⁹³. Гърнчарското производство на жените обхваща изключително богат асортимент от съдове, които задоволяват изцяло нуждите от глинени до-

машини и селскостопански съдове за населението на селищата, където се практикува¹⁹⁴. Тази дейност дотолкова се счита за женска, че получените от обмена на глинени стомни, гърнета и пр. продукти и други предмети, са лична собственост на гърнчарката¹⁹⁵. Представите за глината и глинищата също са много архаични. Гърнчарската глина е ритуално чиста, а глинищата са свещени места. Глината за производство се взема от дълбоко, „да не е на повърхността“. Работилницата или мястото извън селищата, където се правят съдовете, също трябва да е „чисто“. При изпълнение на технологичния процес се спазват социален тип забрани, известни от обредното производство на подници на Балканите. Не се работи в къща, където има покойник, майсторката трябва да бъде „чиста“ (да не е в менструален цикъл), „за да не бъдат съдовете петнисти“. Глината също първоначално се меси с ръце като тесто, а след това се гази с крака и се оставя да престои за различен период от време (до 20 дни). Преди началото на работата гърнчарките се събират у главната майсторка и правят угощение. Важен момент от него е молитвата към духа-покровител на занаята и към всички духове на майсторки-прародителки с молба да благословят труда на гърнчарките. Тогава се определя деня за първото излизане за работа с глина. Той се избира измежду леките и хубави дни в традиционния мироглед (понеделник, четвъртък). На глинищата жените запалват светилници. Самата работа се започва с молитва към „пйровете“ – покровител. Работният сезон обхваща част от лятото, тогава когато няма опасност от дъжд¹⁹⁷.

Производството се свързва с много условия, които нямат рационален характер. При бури не се правят глинени съдове и особено не се изписват, защото „рисунките са или много гъсти или редки“. Особено внимание се обръща на съдовете за мляко. Те се изработват винаги от майсторки от селото и не се използват съдове от други села. Самото им моделиране и печене става при определени условия. Винаги гърнчарките крият деня, когато ще се оформят и пекат съдове, защото се страхуват от „лоши очи“. Затова по време на борбата не се допускат чужди хора и особено мъже. Когато на мястото за работа се появи чужд човек, една жена взема конец от дрехата му и опушва с него стомните или гърнетата. При печенето на съдовете се канят само смугли жени с румени лица и се избягват бледи и „нечисти“ жени. До пещите не се допускат мързеливи жени или такива, които имат лоша репутация¹⁹⁸. Названията на съдовете и техните части, както и елементи от украсата им, носят символиката на части от човешкото тяло: гръд¹⁹⁹, гърло, рамо, ухо, нос, ръка и др.²⁰⁰ Колелото е символично изображение на вулва и се среща изобразено по тялото на някои съдове²⁰¹. Изображенията на женска гръд и вулва се срещат особено по стомните за масло, мляко и вода. Всички съвременни съдове, върху които има изображение на змия (зигзагообразни или вълнообразни линии) също са за вода, мляко или масло²⁰². Изображенията на змия върху глинени и други съдове и по стенни орнаменти в домовете на таджики, припамирски иранци, и други народи на Средна Азия са свързани с традиционната представа, че това са

животни, които покровителстват дома и носят щастие и плодородие. Змията, която живее в дома, не бива да се убива. Тя може да покровителства човека. Домашната змия се храни с мляко, което домашните ѝ оставят в складовите помещения от къщата. Изображението ѝ пази от „лоши очи“ не само съдовете, но и децата, върху чиито дрехи се извезва²⁰³. Грънчарките при всяко печене на съдове, за да се предпазят от въздействието на лошия поглед, изработват две глинени фигурки – мъж и жена или две жени, „за да отвлечат лошите очи“. В някои случаи те изобразяват духовете-покровителки на грънчарките. Куклите от глина стоят недалеч от мястото за печене, докато приключи тази важна процедура. При всяко печене се изработват нови фигурки, които след това се скриват в дома на майсторката „на чисто място“. Когато се съберат много такива фигурки, не се изхвърлят, а жените ги погребват в селското гробище. Тази практика показва, че отношението към човешките фигури, които пазят здравината на съдовете по време на печене, е като към прародители. Такива са и покровителите на женското грънчарство по селата на Таджикистан. Това са духовете на починалите майсторки от всяко село и особено на старшите майсторки-пирове, които персонифицират духа-покровител на занаята. Пирът е най-старата майсторка в селището, която е и порядъчна жена. Тя пази всички обреди, свързани със занаята и ги предава на по-младите. След смъртта си тя се превръща в дух-покровител и попълва групата на починалите прародителки-пирове на занаята²⁰⁴. Употребата на грънчарските произведения е възможна след спазването на някои изисквания. Преди първата им употреба съдовете трябва да се изплакват с бульон от месо или в тях да се вари каша от раздробена пшеница или от брашно и вода. Според народната вяра непопарените с тесто съдове няма да са здрави. Понякога преди да употребяват малките гърнета и други съдчета, в тях жените доят мляко²⁰⁵. Така включването на новите глинени съдове с сферата на културата става след поставянето в тях на произведения от човека селскостопански култури и по-специално пшеница и брашно (тесто) за хляб, както и на други културни продукти каквито са млякото и месото. Цялостното създаване на съда преминава през устойчиви практики, свързани с традиционни представи за етапите, през които трябва да премине трудовия процес и съпътстващите го обреди, за да се получи желаната здравина на съдовете. Подобно на правенето на подници, при изработката на разнообразни керамични предмети от бита при таджиките се спазват задължителни забрани по отношение на глинещата и глината, съществува социална обусловеност на участничките в работата, спрямо които се прилагат предписанията за поведение, свързани с общите мирогледни правила на селските общности. Изключват се тези, които имат символична връзка с мъртвите, т.е. с хтоничния свят. Защото целта на работата на грънчарките е отделянето на земята от хтоничната сфера на света и превръщането ѝ в материал, който има много черти на света на хората. Самите съдове са разделени на мъжки и женски, като принадлежността към различните по своята „природа“ предмети зависи от формата и украсата им. Създаването

на човешки фигури – пазители на предметите от глина, подобно на човечето – домакин на подниците още един път показва ясният паралел в традиционните представи на гърнчарките на Балканите и в селата на Таджикистан. Предметите от бита не се създават само от глина и вода, те отразяват част от космоса на населението, което ги произвежда. Женският труд в случая също се вписва в цялостната дейност на жените, като се съчетава със земеделието и скотовъдството.

От краткото изложение на характерни черти на женското гърнчарство на Балканите, в Източна Европа, Средна Азия и Северна и Южна Америка ясно личат някои общи архаични черти на трудовата дейност и организацията на труда. Запазено е почти цялостното преплитане на технологичния и обредния процес, при което се цели не само реално, но и символично преобразуване на материята от „жива“ природа в предмет на културата, който носи определени черти на „живата“ действителност, създавана от хората. Затова реалният продукт притежава определена семантика. Той носи черти от космическите модели на съответните традиционни общества. Но гърнчарките, за разлика от боговете, са творци на модели на космоса и така участват в неговото възпроизвеждане в действителността. На ниско ниво те са демиурзи²⁰⁶.

Универсалната тенденция за символична идентификация на жената и глината, засвидетелствана още в декорираните с гърди вази от праисторическа Европа²⁰⁷, се проявява устойчиво не само на Балканите и в Средна Азия, но и сред индианците в Америка до началото на нашия век. В гърнчарското производство и неговите резултати се отразява най-общото деление на човечеството на женска и мъжка половина и архаични митични представи за космическия брак и борба между тях за постигане на хармония в природата и обществото.

ДВАТА МОДЕЛА НА СЪТВОРЕНИЕТО

Производството на подницата и връшника е сътворение на модел на света в определена материална вещ. В традиционните митологии се наблюдават два модела на сътворението: създаване *ex nihilo* и зараждане²⁰⁸. Технологичният процес и символиката на обредните действия се включва най-общо в първия модел. Жените с ръцете си правят света като го моделират според своите представи. Това е още едно основание да определим времето на създаването на съда, така както той съществува и в съвременността, още в периода на неолита. Някои елементи от обредните действия и символиката, свързана с тях, са възникнали по-късно. Това е жертвоприношението на глинницето, заменянето на глинения връшник с железен и отделянето на неговото производство в групата на мъжете. Самият съд обединява женското и мъжкото начало в опозицията долу/горе, като двете му части се осмислят като брачна двойка. Не по-малко значимо за семантиката на съда е неговото предназначение да изпича хляб. Самият процес на печене симво-

лизира „раждането“ (вж. гатанката: „Дедо баба притиска, между тях живо писка“). В този случай знаковата същност на съда се определя и в прекия, и в преносния смисъл от функцията му да превръща суровото във варено. Символиката на раждането на хляба свързва процесът на изпичане с втория модел на сътворението – това чрез зараждане. Когато хлябът се изпича той изпълва пространството между земята и небето. Така се потвърждава още един път идеята, че печенето на обредни хлябове се осмисля космически, като съединяване на основните части на света – небето и земята²⁰⁹.

Практиката да се унищожават старите съдове всяка година и да се създават нови подници ежегодно на определена дата и чрез един и същ обред, свързва производството им с първичния мит за сътворението, когато в определен момент се унищожават старото и се създава новото.

Запазеното на Балканите обредно производство на глинени съдове подници представя една цялостна картина на „изкуството на правенето“ в обществата от доиндустриален тип. То съдържа всички основни моменти и механизми, свързани с началото („кога започваме да правим“), същността на работата („какво правим“) и инструменталната страна на процеса („как го правим“). Изработването на предметите става въз основа на полово-възрастовата специализация на индивида – най-ниската степен на специализация в една общност. Това разделение на труда се обуславя от семантиката на материала (земя, женско начало) и на съда и неговите части – антропоморфен, земя/небе, женско/мъжко. Останалите характеристики на производството са в пряка зависимост от посочената семантика. Времето на обряда се отнася към началото на лятото и е част от Великденския цикъл обреди, когато девойките и жените изпълняват най-важната част от своите обреди. Продължителността на технологическия процес е в рамките на един ден и вещта може да се включи в групата на тези предмети, които се създават, за да променят състоянието на общността и да въздействат върху отделния човек или върху природата²¹⁰. В случая тази промяна се изразява в символичното създаване на света наново всяка година с цел да се поднови и съхрани. За тази цел се използва механизмът на обряда, и то на посветителен обред на девойките, при който те участват не само в реалното, но и в символичното сътворение на света. Така се осигурява устойчивост на знанията и уменията до момента, в който е запазена традиционната селска общност с нейната консервативна аграрна икономика и социална ендогамия. Това обуславя и огромното разнообразие в местните знания и умения. Жените извършват целия цикъл на творението. Те създават земята, небето и човека. От друга страна, и земята, и небето имат човешки черти. Това което се наблюдава при подницата е антропоморфна интерпретация на природата, която преобладава сред примитивните общества и е тип класификация²¹¹, запазена през целия период на съществуване на традиционните култури. Символичното представяне на съда като брачна двойка е проява на всеобщата сексуализация на света в традиционните представи на хората. Символиката на правенето на подницата и на „раждането“ на хляба в нея показва, че

тези дейности на жените могат да се разглеждат като повторение на космогонията²¹².

ОТКРАДВАНЕТО НА ОГЪНЯ

Използването на подницата като оръжие на халата срещу змея в космическата битка за плодородие би могло да се свърже и с другата битка между небесния и хтоничния змей – тази за завоюването (открадването) на небесния огън, за да се превърне той в домашен, огън за готвене (в случая за изпичане на хляб). Основното оръжие на хтоничния змей е най-важният глинен съд за изпичане на хляб върху огъня на огнището. По време на битката между халата и змея, последният използва небесен огън, който пази от халата и не може да използва при появата на подницата като нейно оръжие. Победата на халата над змея чрез подницата може да се свърже с мита за произхода на огъня в домашното огнище²¹³.

На практика огънят за готвене идва „отгоре“. Широко разпространено на Балканите е вземането на „нов“ огън за домашните огнища от огън, получен от гръмотевица. След загасването им на определен празник (Великден, Петровден и др.) огънят в домашните огнища на отделните селища се подновява с този „жив“, „Божий“ огън. Тази символика и практика, свързана с домашния огън за готвене е разпространена и сред много народи на Азия, Северна и Южна Америка. Друг начин, по който хората на Балканите подновяват домашния огън е цикличното получаване на „жив“ огън чрез триене – най-древната практика за получаване на огън. Победата на халата над змея чрез подницата означава на практика открадването на небесния огън и превръщането му в домашен. В митичен план тази битка отразява механизма на пренасяне на небесния огън върху земята, както и самият процес на изпичане на домашния съд върху огнището. В образа на халата биха могли да се открият и черти на най-архаичния митичен покровител на жените и тяхната работа.

Струва ни се, че моделът на подницата (земя и небе) и символичната брачна връзка, която съществува между тях, дава възможност и за по-обобщено тълкуване на космическата битка между халата и змея, свързани съответно със земята и небето. В най-общ философски план това е вечната борба между хтоничното и небесното (доброто и злото) за надмощие. Хармонията в света е резултат на равновесието в космическата битка. То е крехко и трябва непрекъснато да се поддържа, за да не бъде разрушено. Християнизиран вариант на тази космическа битка е борбата на Св. Георги или Св. Илия със змея (ламята).

* * *

Още в началото на работата беше подчертано, че единствената форма на организация на труда при изработването на подници е обредът. Именно

тази страна на трудовия процес може да бъде разбрана по-добре след направеното дотук изследване на обредните действия, които определят до голяма степен семантиката на технологичния процес и на самия съд. Количеството, качеството и характера на извършваната работа се определя в конкретния случай от: представите на населението за света като строеж и форма, представите за времето в годишния календарен цикъл и свързаните с него социално и миогледно обусловени дейности, представите за човека и традиционното разделение на труда по пол и възраст, осъществено в конкретния случай чрез участието на девойките в обреди, които имат посветителен характер. В изследваното производство няма отделяне на техническо от обредно знание, както и на техническо от обредно умение. Относително рядкото повтаряне на комплекса от производствени действия (един път в годината) обуславя запазването на архаичната и несъвършена технология. Изпълва фактът, че социалните и миогледните страни на процеса на създаването на предмета на културата имат предимство, докато икономическите резултати са ограничени и обусловени от тях. Организацията и разделиението на труда се основават повече на социалните аспекти на трудовата дейност, отколкото на икономическата полза. Кръгът на работещите се ограничава в зависимост от определени миогледни и социални норми и забрани, независимо от техническите умения на потенциалните участници. Рационализмът, характерен за икономиката на капитализма, не би могъл да се открие в изследваното производство. По своя характер то е архаично и носи чертите на примитивната икономика, при която трудовата дейност се съпътства и определя от различни обредни и социални изисквания²¹⁴. Изучаването на друга неспециализирана женска дейност като производството на пещи за хляб, което също е ръчно грънчарско производство²¹⁵, би разширило още повече нашите познания за организацията и символиката на трудовия процес в този архаичен тип трудова дейност.

За съвременния човек техниката на изпълнение и формата на изследвания предмет е несъвършена и некрасива и не се включва в представите за изкуство. Това е така, защото „няма декоративно изкуство, докато хората не контролират напълно своята техника и време, за да я упражняват“²¹⁶. Примитивността на производството на подници като стопанска дейност се потвърждава и от архаичния характер на обредната система, която ги създава. В обредите и в технологията се наблюдава външно разнообразие на формата при вътрешно семантично тъждество²¹⁷. От друга страна, многозначността на подницата (уред за печене на хляб и модел на света едновременно) потвърждава още един път, че всеки социален факт в примитивните и традиционни общества е многопластов, т.е. има повече от едно значение²¹⁸. Важен резултат от нашето изследване е потвърждаването чрез конкретен материал на пряката зависимост между света, създаден от хората и общата представа за света, утвърдена сред тях.

По нов начин може да се постави въпросът за самата трудова дейност и нейната символика. В консервативните и традиционни общности, каквито са селските, в основата на подялбата на света стои степенята на опознаване и овладяване на пространството, което ги заобикаля. Тази подялба е не само реална, но и символична. „Този свят“ е една част от природната среда, която е включена в т.нар. „работно пространство“, създадено в процеса на трудовата дейност на човека. Основните средства за създаването на това пространство са оръдията на труда и оръжията, чиито обхват на действие ограничават предела на „работната зона“²¹⁹. Но тъй като всяка работа в селските общности е до голяма степен нерационална в съвременния смисъл на думата, бихме могли да се опитаме да определим нейния символичен смисъл. Според мирогледните представи на българина, в процеса на извършване на трудова дейност около човека се създава особено пространство, недосегаемо за митични и демонични същества, които обитават света паралелно с него. Така докато мъжът оре, той не би могъл да бъде засегнат от магьосници, самодиви и вампири. Дори само част от ралото (палешникът) е достатъчна, за да предпази мъжа, когато преминава през местата, където посочените опасни същества се движат: мост, самодивски кладенец и др.²²⁰ Други инструменти, които имат силата на ралото да предпазват мъжете по време на работа, са косата и брадвата²²¹. Когато жените работят със своите оръдия на труда като мелицата за обработка на коноп, хурката, мотовилката, бухалката или тъкат на стана, те са недосегаеми за змейове, самодиви и болести. Девојката и жената може да стои на „опасни“ места, където, според народната вяра, се събират самодиви и болести (под стряха, под самодивско дърво и др.), когато работят с хурка или мелица. До началото на нашия век е запазена вярата, че мома или булка могат да се предпазят от лоша среща, лоши очи или магия и от любовта на змей, като предат с хурка, когато излязат на пътя или тръгнат на работа в полето²²². Подобна функция имат и части от работни средства или инструменти като колата, която предпазва хората от посочените митични и демонични същества²²³. Изключението от посочената полезна функция на инструментите е вярата, че отделни уреди могат да се използват или да имат вредителска функция²²⁴. Изключителната роля на оръдията на труда и предметите, свързани със стопанската дейност на хората, е свързана не само с ролята им в процеса на реалното овладяване на пространството чрез тях или на създаване на културни продукти като облекло, тъкани и пр. Тези дейности, които извършват чрез тях, имат и определена семантика. Изследването на семантиката на обредни облекла, създадени за да се преодолее определена криза в селските общности (при епидемии от болести по хората), показва, че изработването им от изпридането на преждата, изтъкването на плата до ушиването по своята символична същност представлява процес на създаване на света като общ модел²²⁵. А изследването на процеса на предене като символично действие показва, че то има смисъл на сътворение на човека²²⁶. По тази причина трудовата дей-

ност на човека в селските общности е полезна за него и опасна за съществуването от неусвоения свят – чрез нея той не само реално овладява света, но това овладяване става чрез сътворението на модели на света. Тази семантика на човешката дейност в традиционните по тип общности показва, че трудът е средство за преодоляване на опасностите, които заобикалят човека и често са персонифицирани. Той е и средство за създаване на хармония между света на хората и този на митичните същества и демони, представлящи предхристиянския пласт в традиционния мироглед²²⁷. Тази хармония се създава всяка година като се възобновяват моделите на света в предметите от човешкото ежедневие, в обредните предмети и в цялостната човешка дейност.

Свързването на една дейност със създаването и периодичното повторение на един модел поставя въпроса за един от механизмите на запазване на древни по своята същност знания и умения. Груповият характер на работата и селищната ендогамия при изпълнението ѝ, обусловеността на труда от положението на семейството в символичните връзки на селската общност с „другия“ свят, невъзможността за индивида да научи съответното умение, без да премине през задължителните етапи на социализация, са най-важните механизми на устойчивостта на традицията. Индивидуализъм в поведението може да се прояви само като част от колективната дейност. Така всички (с малки изключения) знаят и умеят да правят определени предмети и вещи. Но и в най-примитивната форма на специализация съществува известно професионализиране на уменията. От групата на „грънчарките“ се отделят „майсторки“, които умеят по-добре да моделират съдовете, да контролират процеса на изсъхване и изпичане. Може би това е пътят за създаване на определена група от хора, при които знанието не е професионално (групово) обособено, но уменията им ги отделят от останалите в традиционния временен колектив от производителки на подници. Майсторството е и въпрос за статус в рамките на полово-възрастовите групи на девиците и жените. То носи все още групови характеристики, които се отнасят до най-общото деление на селската общност на две групи: мъжка и женска.

Съхраняването практически до съвременността на подницата като съд за изпичане на хляб може да се обясни напълно рационално не само с изостаналостта на селата на Балканите и запазването на затворена икономика, свързана със самозадоволяване. Хлябът, приготвен и изпечен в подница е много вкусен. Печенето в подница е на практика един свършен метод на печене върху огнище и отговаря на вкусовите изисквания към тази основна храна на селяните на Балканите през много столетия, а може би и хилядолетия. Същевременно използването на този съд непрекъснато за толкова дълъг период от време е още едно доказателство за „дългосрочния период на историята“, отразен във вековните традиции за приготвяне на храна в селска среда. Този съд е и изключително екологичен. Материалът му, от една страна, не въздейства върху тестото за хляба и не променя неговите качества, като запазва добрия вкус на изпечения хляб. От друга страна,

самият материал е чист и не замърсява околната среда след разрушаването на съда или в самия процес на неговото създаване. Селяните правят своите вещи и предмети с материали, с които разполагат, и така те експлоатират умерено своята околна среда. Днес връщането към традиционни технологии е факт. Без да подценяваме днешните постижения в технологиите бихме задали въпроса: колко от модерните уреди и машини в домакинството ще бъдат така функционални и трайни като подницата? Храната и храненето са твърде консервативни черти на човешката култура и дейност. Днешното връщане към природосообразен начин на живот показва косвено, че някои от известните традиционни готварски познания и уреди, независимо от своята примитивност, са вековна, изпитана технология за приготвяне на вкусна и здравословна храна.

Ако се опитаме да направим етнологията приложна наука, то бихме могли да посочим няколко важни извода за механизмите на предаване на традиционните знания и умения в селските общности. Първият механизъм е включването отрано, от детството и юношеството в социално и мирогледно мотивирана дейност на практически всички членове на селската общност. Обредният характер на производството засилва мотивацията за участие, а несъмнените социални последици от него като средство за социализация и „издигане“ на социалния статус на индивида, правят участието в труда задължително за всички. Преобладаването на колективния труд като механизъм за предаване на знания, създава и укрепва социалните връзки в отделните полово-възрастови групи и прави невъзможно скриването на такива качества като трудолюбие, мързел, умение да се обработва глината и да се моделират съдовете и др. Обвързването на работата с принадлежността към определено семейство и селище засилва връзката на индивида със семейството, махалата и териториалната общност, към която принадлежи. А създаването на еднакви навици и умения, мирогледни и естетически представи, предаването на общи за селищата модели на вещи засилва сцеплението между хората. Създава се и удоволствие от самия труд, тъй като той не е монотонен, а смесен с магически действия, песни и пр., които пораждат празнична атмосфера. Вторият важен механизъм е обучението на традиционни знания и умения да се повтаря многократно, за да се достигне степенята на съвършенство, което ще позволи съхраняването на производството през поколенията. Това се постига също чрез включване на мирогледни и социални норми за участие в труда. Осмислянето на работата като необходима за семейството и изискването тя да се повтаря всяка година създава определен ритъм на дейностите и установен ред в ежедневието и празника на девойките и жените. От непрекъснато повторение на добре познати и нужни за общността дейности, трудът, според самите жени, става по-лек, тъй като не променя характера си и не включва нови и непознати моменти. Трудно е докато човек свикне на изискваните по традиция умения. След това той ги повтаря и предава на по-младите. Така личността до голяма степен се оформя с цел да прилича на другите, а индивидуалните качества се проявяват в

детайлите на работата, а не в различните умения или в по-големия обем знания. Нивелирането на качествата на индивида е един от механизмите за избягване на конфликта в селските общности на Балканите. Сътрудничеството между хората при получаване на знания и умения и непрекъснатите преки контакти в процеса на труда създават също условия за стабилни и трайни социални връзки вътре в селищата, както между индивидите, така и между по-малките социални групи като семействата. Неучастието в изследваната обредна дейност изключва автоматично девойката от участие в други социални дейности и ограничава контактите ѝ. Така се въздейства непряко върху поведението на личността и се стимулира участието в традиционните трудови дейности. Общността създава една личност, която да сътрудничи, а не да влиза в конфликт с останалите. Но не възпитава дух на съревнование в съвременния смисъл на думата. Доколкото съществува, съревнованието се ограничава в рамките на създадените от общността знания, умения и навици. Затова чужденецът, дори когато е от съседно село, се чувства несигурен в ежедневието, а и в празника. Неговите знания и умения винаги носят някакви различия, които правят впечатление и създават възможности за конфликт. Голямото локално разнообразие на технологията и формата на изработване на подниците е само една илюстрация на селищната ендегамия в знанията и уменията, която пречатства контактите в областта на технологиите, а също и затруднява социалните контакти на чужденката, омъжена в селото. От всичко изложено дотук прави впечатление стремежът на селянина на Балканите да създаде силни локални общности с устойчива, специфична по някои свои дискретни белези култура. За изследователя тези локални и регионални различия не могат да скрият общите черти на древната традиция за производство на подници в този регион на Европа.

БЕЛЕЖКИ

¹ Ж и в к о в, Т. И. Народ и песен. С., 1977, с. 13.

² Пак там. И в а н о в а, Р. Българска фолклорна сватба. С., 1984; М и к о в, Л. Български великденски обреден фолклор. С., 1991; Единството на българската фолклорна традиция. С., 1989; Т о д о р о в а - П и р г о в а, И. Фолклорен обред и културна идентичност (по материални от Разградско). – Във: Фолклорните традиции на Североизточна България. Регионални проучвания на българския фолклор. Т. 3. Разград, 1993, 111-116 и др.

³ R e d f i e l d, R. Peasant Society and Culture. Chicago, 1965, 22-31.

⁴ F o s t e r, G. What is a Folk Culture? – American Anthropologist, New York, LV, No 2, (April-June 1953), p. 11.

⁵ Българска народна култура. С., 1981, с. 6, 10.

⁶ Етнография на България. Т. 2. С., 1983, с. 7.

⁷ Г е н ч е в, С. Народна култура и етнография. С., 1984, с. 10.

⁸ Б о н е в а, Т. Към характеристиката на традиционната професионална култура (мирогледни основи). – Във: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 10. С., 1987, 256-268; К о в а ч е в а - К о с т а д и н о в а, В. Занаяти в Югозападните български земи. С., 1991, 19-20.

⁹ Тъй като се изследва явление от селската традиция на доиндустриалното общество, твърде често то се създава под влияние на културата на града, и то на доиндустриалния град.

Вж. за него: S j o b e r g, B. The Preindustrial City. – In: Peasant Society. A reader. Little Brown and Company. Boston, 1967, 21-24.

¹⁰ Ф р е й д е н б е р г, О. Поэтика сюжета и жанра. Л., 1936, с. 13, 21, 36, 241-242 и др. Авторката поставя въпроса за семантиката на храненето като преодоляване на смъртта и възкресение, както и на символичното значение на други основни човешки дейности и състояния като раждане, брак, смърт и тяхното културно осмисляне чрез обреди и вярвания. През 30-те години на нашия век П. Богатирев поставя въпроса за знаковостта на материалните вещи, създадени от човека. Той изследва многофункционалността и многозначността на обектоло и народната архитектура при словачите (Б о г а т и р е в. П. Очерки теории народного искусства. М., 1971, 353-356 сл.). Като изследва митовите на индианците от Северна и Южна Америка Л. Строс показва знаковия характер на културата им чрез основните им понятия за света и техния вътрешен смисъл, изразен чрез опозицията означаващо – означавано. Вж. за това неговата поредица Mythologyques: Т. 1: The Row and the Cooked. Chicago, 1969; Т. 2: From Honey to Ashes. Chicago, 1973; Т. 3: The origin of Table Manners. New York, 1974; Т. 4: The naked Man, New York, 1981. М. Елиаде обръща внимание на символиката и многозначността на културата в редица свои работи: E l i a d e, M. Images et Symboles. Paris, 1952; Rites and Symbols of Iniriation. The Mystery of Birth and Rebirth. New York, 1958; Le sacré et le preprofane. Paris, 1965; The Forge and the Crucible. Chicago, 1978. От руските и съветски учени голяма роля за изследване на многозначността на един традиционен тип култура – средновековната има А. Гуревич в книгата си „Категории средневековой культуры“ (М., 1972). Той показва неразчленеността на знанията и дейностите в тази култура, богатата ѝ символика. Друг учен, чийто трудове по семиотика на традиционната и съвременната култура създадоха школа в тези изследвания, е Ю. Лотман. Най-съществените му приноси в тази област са публикувани в сборника от негови проучвания „Поэтика и типология на културата“ (С., 1990). Конкретни проучвания на семантиката на вещите прави Б а й б у р и н, А. Жилище в обрядях и представлениях восточных славян. Л., 1983; Семиотический статус вещей и мифологии. – В: Сборник музея антропологии и этнографии, 37. Л., 1981, 218-224; Семиотические аспекты функционирования вещей. – В: Этнографические аспекты изучения знаковых средств культуры. Л., 1989, 63-88.

¹¹ В о a s, F. Primitive Art. New York, 1967, 148-155; З а м б р о в с к и й, Б. У истоков искусства. Воронеж, 1976, 67-69.

¹² В о a s, F. Цит. съч., 148-155; Б а й б у р и н, А. Семиотический статус..., 218-224; Жилище в обрядях..., 2-124.

¹³ E l i a d e, M. The Forge and the Crucible. Chicago, 51-74; Б а й б у р и н, А. Жилище в обрядях..., 125-184.

¹⁴ Л о т м а н, Ю. К проблеме типологии культуры. – В: Труды по знаковым системам. Т. 3. – В: Ученые записки Тартуского государственного университета, Вып. 198. – В: Тарту, 1967, 30-38; Б а й б у р и н, А. Семиотический статус..., 221-224.

¹⁵ Э л и а д е, М. Космос и история. М., 1986, 29-54; Т о п о р о в, В. В., В. Н., И в а н о в. Первобытные представления о мире (общий взгляд). – В: Очерки истории естествонаучных знаний в древности. М., 1982, 8-37.

¹⁶ В много изследвания на народната култура и изкуство има наблюдения върху някои черти на художественното творчество на българина: М а р и н о в, Д. Избрани съчинения. Т. 1-2. С., 1981 – 1984; В а к а р е л с к и, X. Етнография на България. С., 1977; Пластиката по обредните хлябове. – Изв. Инст. изобр. изк., 3, 1960, 115-173; Българско народно изкуство. С., 1969; М а в р о д и н о в, Н. Изкуството на Българското възраждане, С., 1957; Старобългарското изкуство. С., 1959; П у н т е в, П., М. Ч е р к е з о в а, В. К о в а ч е в а, Ж. С т а м е н о в а. Българско народно изкуство. С., 1979; Етнография на България. Т. 2. Материална култура. С., 1983. В изследванията върху домашните производства и занаяти и особено на „художествените занаяти“ и техните произведения могат да бъдат открити описания и анализи на орнаменти и форми на украса със символичното им значение. Д р у м е в, Д., А. В а с и л е в. Резбарското изкуство в България. С., 1955; Д р у м е в, Д. Тревненското резбарско изкуство. С., 1962; П е т е в а, Е. Български народни накити. – Изв. Народ. етногр. музей, 6, 1926; Животински и човешки фигури в българската текстилна орнаментика. Пак там, 8-9, 1929, 114-134; Металически съдове в България. – Пак там, 13, 1939, 130-144; Б а к ъ р д ж и

е в, Г. Кована мед. С., 1955. Бусинска керамика. С., 1968; Георгиева, С., Д. Бучински. Старото златарство във Враца. С., 1959; Благоева, С. Приемственост на филигранната техника от XIX в. в Панагюрище. – Изв. Етногр. инст. и музей, 13, 1971, 95-126; Български народни накити. С., 1977; Славова, А. Традиции и перспектива на българското приложно изкуство. С., 1975; Български медни съдове. С., 1980; Станков, Д. Чипровски килими. С., 1963; Котленските килими. С., 1968; Черги и килими. С., 1968 и др. Особено важно място в изследването на символиката на предметите и изображенията имат някои проучвания на обредно облекло, обредни предмети и реквизит: Костов, С. Македонски убриси и сокаи, – Изв. Народн. етногр. музей, 5, 1925, 3-15; Вакарелски, Х. Пластиката..., 115-173; Янева, С. Основни форми на обредните хлябове. – В: Единство на българската фолклорна традиция, 274-296; Български обредни хлябове. С., 1979; Михайлова, Г. Функция обрядовой одежды в весенних обычаях у южных славян. – Македонски фолклор (Скопие), 1973, № 12, 67-73; Социални аспекти на народното облекло. – Българска етнография, 1976, № 3-4, 5-23; Към проблема за семантиката на вещите в патриархалния свят на българина. – Във: Фолклор, език и народна съдба. С., 1979, 117-125; Костюмът в българската обредност. – В: Обреди и обреден фолклор. С., 1981, 117-125; Черкезова, М. Кукерски обичаи и маски. – Векове, 1974, № 2-3, 42-55; Миков, Л. Към проблема за типологията на материалната култура в обряда. – В: Проблеми на българския фолклор. Т. 4. С., 1979, 126-134; Писани яйца в България. С., 1982; За рисуваните великденски яйца в България. – В: Обреди и обреден фолклор. С., 1981, 310-343; Антропоморфни атрибути в българската фолклорна обредност. – Български фолклор, 1986, № 4, 25-30; Български великденски обреден фолклор, С., 1990.

¹⁷ Такива са изследванията на Г. Михайлова за характера на българската традиционна материална култура и функцията ѝ в обществената практика. Като прилага на български материал основните идеи на П. Богатирев за полисемантичността и многофункционалността на материалната култура и по-специално на обеклото и жилището. Г. Михайлова показва синкретизма на вещите и тяхната богата символика. Михайлова, Г. За характера на българската народна традиционна материална култура. – Българска етнография, 1978, № 2, 3-12; За функцията на народната българска традиционна материална художествена култура в обществената практика на българина. – Във: Фолклор и общество. С., 1977, 106-111. Измежду работите ѝ особено важни са тези, посветени на народното облекло: Михайлова, Г. Социални аспекти на народното облекло. – Българска етнография, 1976, № 3-4, 5-23; Функция..., 67-73; Към проблема за семантиката..., 117-125; Костюмът в българската обредност..., 163-215. Обредната функция и символика на предметите, които участват в обредите, са предмет на многостранно и продължително изследване от Л. Миков, който се интересува както от отделни обредни вещи и предмети, така и от цялостни обредни цикли. Най-обхватни са изследванията му върху великденския цикъл обреди и обредни предмети (Миков, Л. Писани яйца..., За рисуваните великденски яйца..., 310-343; Български великденски обреден фолклор...), както и върху обредната пластика при обредите за дъжд и в мартенската обредност (вж. по-горе бел. № 11).

Отделно място заема изследванията на майсторите и техните творби като материална култура и изкуство. Василев, А. Български възрожденски майстори. С., 1965; Божков, А. Творческият метод на българския художник от епохата на турското робство до Възраждането. – Изв. Инст. изобр. изк., 10, 1964, 8-21; Сантова, М. Взаимодействието между фолклорна и специализирана култура в периода XV-XVII в. – Проблеми на изкуството, 1984, № 2, 35-42; Творецът създател на материално художествено производство в системата на етническата култура. – В: Единство на българската фолклорна традиция, 211-234; Ковачева - Костадинова, В. Занаяти в Югозападните български земи. С., 1991.

¹⁸ Чолова, Ц. Естественонаучните знания в средновековна България, С., 1988, с. 150.

¹⁹ Георгиева, И. Българска народна митология. С., 1983, с. 29.

²⁰ Пак там.

²¹ Ковачев, Й. Народна астрономия и метеорология. – Сб. НУ, 30, 1914, с. 48.

²² Пак там, с. 15; Георгиева, И. Цит. съч., с. 37.

²³ Стойкова, С. Български народни гатанки. С., 1981, 83-88.

²⁴ Ковачев, Й. Цит. съч., 15-16.

²⁴ Гърмът е железен шиш, който, ако бъде намерен, пази къщата от гърм. Той пада като огнен шиш и докато във въздуха свети ослепително. На земята става железен (П а м у к ч и е в, Н. Народни обичаи и вярвания из Троянско. – Изв. Народн. етногр. музей, 12, 1936, 163-164). Гърмотевицата се получава, когато желязната кола на Св. Илия се удри в облачните скали, а светкавицата – от удрянето на колелетата и копитата на конете в същите облачни скали и камъни (К о в а ч е в, Й. Цит. съч., с. 69).

²⁶ Земята е плоска, а небето я покрива като сач (глинен или метален капак). Според представите на сърби и хървати и небето, и земята са материални. Небето е от камък и е споено със земята по краищата ѝ. К у л и щ ъ, Ш., Н. П а н т е л и ъ, П. П е т р о в и ъ. Српски митолошки речник. Београд, 1970, 141-142, 209.

²⁷ Земеделецът от Древна Гърция си предоставял земята като огромен съд, чийто капак е почвата (Б о г а е в с к и ѝ, Б. Л. Земледельческая религия Афин, Петроград 1916, 80-81).

²⁸ Б а й б у р и н, А. Жилище в обряд... 178-185; Г е о р г и е в а, И. Цит. съч., с. 34. Авторите са единни в мнението си, че и в къщата на източните славяни, и в българската къща основите се съотнасят с долния свят, вътрешното пространство е земният свят, а таванът и покривът са свързани символично с небето.

²⁹ Изтъквана е семиотичната връзка между подницата и връшника и небето и земята като мъж и жена (Н и к о л о в а, В. Обичаят за правене на подници. – Българска етнография, 1986, № 2, 35-44). Семиотични паралели между други глинени съдове и човека се откриват в гатанките: „Дедо баба натиска“ (гърне); „Една момичка все мокра поличка“ (стомна); „У йжу йма едно девойче, секи га целива и я га целивам“ (стомна). Ясен паралел между създаването на стомната и християнски представи за човека има в гатанката: „Като деда Адама съм направена от пръст, като трите свети Василиовци съм пекана в пещ, като Йосифа съм продадена надалеч, а съм осъдена да служа на хората денонощно“ (С т о й к о в а, С. Цит. съч., с. 367, 369, 371). Вж. подобна гатанка и за гърнето: „Направи се от кал, па умре, никой не се наима да му погребне кокалите“ (Б е н о в с к а, М. Етнокултурна специфика на змея като митичен персонаж. – В: Единство на българската фолклорна традиция, 146-175). Друг вариант на същата гатанка: „Направен съм от каквото и Адам е направен, а като умра – нито на небето дух, нито на земята кости“ (С т о й к о в а, С. Цит. съч., 366-367). Девичата е съд-гърне в представите на русите. (Ф р е й д е н б е р г, О. Цит. съч., с. 221).

³⁰ Н и к о л о в а, В. Цит. съч., 35-43.

³¹ Пак там, с. 42.

³² Пак там, с. 43. Изтъква се, че „съпоставката на двете основни категории на макрокосмоса (земя-небе) с предмети от бита, сочи първичната основна роля, която тези предмети са играли не само в ежедневието, но и в митичното мислене“.

³³ Изследванията на керамиката от неолита показват, че тогава се оформят две най-прости техники на моделиране на глинени съдове. Първата се прилага при по-малки и дълбоки съдове и се нарича издълбаване. Къс от глина, грубо обработена, се поставя върху равен камък или плоча, посипана със ситен пясък. Майсторката вдълбава отвор в средата като постепенно разширява кухината и издига периферията като грубо моделира и изравнява стените отвън и отвътре. Другият начин е чрез налепване и като отначало се приготвя дъното, което се прави относително плътно, като се работи само с ръце, а върху изградената основа се налепват и наддават нагоре малки късове глина, които плътно се прилепват един над друг. Тази техника се нарича „налепване“ (М и к о в, В. Технология на керамичното производство през праисторическата епоха в България. – Изв. Археолог. инст., 19, 1966, 169-170). Самият процес на моделиране на подниците е изцяло ръчен и се нарича „лепене на подниците“. Най-често се прилага разтеглянето на дъното и изглаждането му от по-опитна жена, като самата периферия постепенно се събира в „краещник“ (перваз). Понякога первазът се оформя чрез лепене на отделен къс глина.

Измежду разнородните материали и изследвания най-цялостни са: Ф и л и п о в и ъ, М. Женска керамика код балканских народа. Београд, 1951; Српска народна јела и пића. Кн. 1. – Српски Етнографски Зборник, 10, Београд, 1908; М а р и н о в, Д. Цит. съч., 623-626; В а к а р е л с к и, Х. Етнография на България. С., 1977; Н и к о л о в а, В. Цит. съч., 35-44.

³⁴ Ф и л и п о в и ъ, М. Цит. съч., 15-18.

³⁵ Пак там, с. 153.

³⁶ Пак там, 34-36; М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, с. 748.

³⁷ М а р и н о в, Д. Градиво за веществената култура на Северозападна България. – Сб.НУ, 18, 1901, с. 47.

³⁸ Ф и л и п о в и ђ, М. Цит. съч., 10-13.

³⁹ Г е р о в, Н. Речник на българския език. Т. 5. С., 1977, с. 544.

⁴⁰ Това е известие на В. Караджинев, посочено у Ф и л и п о в и ђ, М. Цит. съч., с. 12.

⁴¹ Г е р о в, Н. Цит. съч., с. 544; Ф и л и п о в и ђ, М. Цит. съч., 11-12.

⁴² Г е р о в, Н. Цит. съч., с. 544.

⁴³ Ф и л и п о в и ђ, М. Цит. съч., 131-134.

⁴⁴ В а к а р е л с к и, Х. Материали за народната култура в село Бусинци, Трънско, – Народописен архив на Етнографския институт и музей, инв. № 834-II, с. 204.

⁴⁵ Ф и л и п о в и ђ, М. Цит. съч., с. 131.

⁴⁶ Пак там.

⁴⁷ Пирински край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. С., 1980, с. 448; Пловдивски край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. С., 1988, с. 273.

Това е последният обред през годината, когато от къщите, дворовете и от земята жените прогонват всякакви змии, гущери и други влечуги. Подобни обреди се изпълняват на 1 март („Първа мърта“), 9 март („Младенци“) и 25 март („Благовещение“, „Благовец“). До Благовец съществува забрана за обработване на земята, „защото пуска кръв“. До тази дата не бива и да се строи къща, „защото построеното се разрушава“. В различни части на България тези празници бележат началото на лятото. В Македония 1 март се нарича „лётник“ (К а р а в е л о в, Л. Паметници народного быта болгар. М., 1861, с. 76; М и к о в, Л. Първомартенската..., с. 5). В Котел до началото на века хората са отивали в гората на 1 март преди изгрева на слънцето, защото са вярвали, че ще чуят една мома да вика: „Иди си зимо, да дойде лято“, а в Благоевградско вярват, че от 1 март започва пролетното равенство (М и к о в, Л. Първомартенската..., с. 5). След посочените празници започва редовната полска работа. Благовец е денят, когато жените започват да засяват пролетните семена и фиданките. Тогава засаждат и всички растения, чиито плодове се предпочитат сладки (В а к а р е л с к и, Х. Български празнични обичаи. С., 1943, 33-34). Това е и денят, когато за първи път на полето излизат на работа момичетата, които не са работили полска работа. Преди да започнат своята трудова дейност на полето, те извършват определено обредно действие: всяко момиче търкала питка, намазана с мед или захар по моравата и я гони, за да му е приятна работата през лятото (Пак там, с. 35). Посочените три празника, както и Еремия, определят времето за два различни вида женска работа със земя през годината: в земеделието и при производството на глинени съдове. Така Еремия се вписва в цялостната система от женски обреди през годината.

⁴⁸ Жития на Светиите. С., 1974, 219-220.

⁴⁹ М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, с. 624.

В текстовете, които описват обредите, твърде често се споменава желязото като средство за прогонване на змии и гущери. Определено изпъква опозицията змия–желязо.

⁵⁰ Н и к о л о в а, В. Цит. съч., с. 37.

⁵¹ М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, с. 627. В Тутраканско в края на миналия век на този ден жените не са месели хляб, „за да мухляса“, а колкото хляб имало в къщата, трябвало да се изяде и да не остава за друг ден, „защото ще мухляса житото“.

⁵² Ето част от материалите и изследванията, свързани с обредите за дъжд „Пеперуда“, „Герман“, и „Еньова буля“: М а р и н о в, Д. Цит. съч., с. 623, 726-728, 736-739; А р н а у д о в, М. Студии върху българските обреди и легенди. Т. 1. С., 1971, 204-236; В а к а р е л с к и, Х. Етнография..., 517-518; К о с т о в, С. Л. Култът на Германа у българите. – Изв. Бълг. археолог. дружество, 3, 1912-1913, 108-124; Г е н ч е в, С. Обичаят Герман в Добруджа. – Векове, 1973, № 2, 31-38; Обичаи и обреди за дъжд. – В: Добруджа..., 345-351; Пеперуда-храст. – Изв. музеите в Югоизточна България, 7, Пловдив, 1984, 147-155; Обичаи и обреди за дъжд и суша. – В: Капанци. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. С., 1985, 236-246; Б е н о в с к а, М. Наблюдения върху символиката в обряда за дъжд „Пеперуда“. – Във:

Фолклор, език и народна съдба. С., 1979, 142-153; Същност и естетически измерения на обряда „Герман“. – В: Обреди и обреден фолклор. С., 1981, 235-255; М и к о в, Л. Обичаят „Герман“ в Михайловградско. – Български фолклор, 1982, № 3, 69-74; Женска антропоморфна пластика от два обряда за дъжд от Ямболски окръг. – Български фолклор, 1985, № 4, 19-27; Антропоморфни атрибути в българската фолклорна обредност. – Български фолклор, 1986, № 4, 25-31; Типологизация на антропоморфните атрибути в пролетно-лятната обредност на славянските народи. – В: Проблеми на българския фолклор. Т. 8. Българският фолклор в контекста на славянската и балканската културни традиции. С., 1989, 84-112; Б о н е в а, Т. Към типологията на обредите с антропоморфни фигури в българската обичайно-празнична система. – Год. СУ. Истор. фак., 81, 1988, 58-84; В о н е в а, Т. Figure rituali nelle feste popolari bulgare, – Ricerca folklorica (Milano), 16, 1987, 97-104; З е ч е в и њ, С. Ванбрачно дете у веровану северовосточне Србије. – Сласник етнографског института, 11-15, Београд, 1969; Герман. – Гласник етнографског музеја, 39-40, Београд, 1976, 45-60; З е л е н ч у к, В., Ю. П о п о в и ч. Антропоморфные образы в обрядах плодородия у восточнороманских народов (XIX – начало XX-ого века). – В: Балканские исследования. Проблемы истории и культуры. М., 1976.

⁵³ Капанци. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания, с. 215.

⁵⁴ Т и т о р о в, И. Българите в Бесарабия. С., 1905, 266-267.

⁵⁵ А р н а у д о в, М. Цит. съч., с. 175; М и к о в, Л. Първомартенската..., 19-26.

⁵⁶ Етнография на България. Т. 3. С., 1985, 120-121.

⁵⁷ П о з д н и ш е в, А. Етнографски материали от Старозагорско. – Народописен архив на Етнографския институт и музей, инв. № 689, с. 9.

⁵⁸ Добруджа..., с. 251.

⁵⁹ Ф и л и п о в и њ, М. Цит. съч., с. 134.

⁶⁰ М а р и н о в, Д. Цит. съч., Т. 1, с. 624.

⁶¹ Ф и л и п о в и њ, М. Цит. съч. с. 138, 139, 140.

⁶² Този факт е отбелязан от М. Филипович, който проследява съответствието между времето, през което се жалее мъртвия (1-3 години) и забраната в някои селища на Македония девойките и жените да правят подници (Цит. съч., 126-127).

⁶³ Пак там, с. 127.

⁶⁴ Пак там, 125-127, 140.

⁶⁵ М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, с. 625.

⁶⁶ Ф и л и п о в и њ, М. Цит. съч. с. 39.

⁶⁷ Пак там, 39-41; М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, с. 623; Н и к о л о в а, В. Цит. съч., с. 37.

⁶⁸ В а к а р е л с к и, Х. Етнографски материали от село Бусинци..., с. 204.

⁶⁹ П о з д н и ш е в, А. Цит. съч., с. 1.

⁷⁰ Ф и л и п о в и њ, М. Цит. съч., 54-55.

⁷¹ Пак там, с. 136.

⁷² М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, с. 625.

⁷³ М. Филипович смята, че копаенето на земя за подници в ями има паралел в женското рударство от средновековието, при което суровината също е изваждана от рупи – дълбоки дупки (Ф и л и п о в и њ, М. Цит. съч., с. 47).

⁷⁴ Пак там, 44-45, 135-136.

⁷⁵ В а к а р е л с к и, Х. Етнографски материали от с. Либяхово, Гоцеделчевско, Народописен архив на Етнографския институт и музей, инв. № 709-II, с. 36. Авторът отбелязва, че „момите ходят по полето да правят подници, но момчетата ходят там, за да им ги чупят“.

⁷⁶ В а к а р е л с к и, Х. Етнография..., с. 360; Етнографски материали от с. Бусинци..., 204-205; Ф и л и п о в и њ, М. Цит. съч., с. 49, 61; Н и к о л о в а, В. Цит. съч., с. 37; П о з д н и ш е в, А. Цит. съч., 1-2.

⁷⁷ В различни села на Сърбия жените „убиват“ земята с кирки или търнокопи, след което я наситят „като брашно“. В Нови пазар сухата земя се разбива на ситно (убива се) с дървен чук (Ф и л и п о в и њ, М. Цит. съч., с. 48). Най-разпространена е практиката земята

да „втасава“ един-два часа. Когато се копае предишната вечер, пръстта се оставя смесена с вода през цялата нощ. Удължаването на процеса на производство от няколко дена до една-две седмици се разглежда от някои автори като процес на нарушаване на цялостната обредна практика (Н и к о л о в а, В. Цит. съч., с. 38).

⁷⁸ Ф и л и п о в и ъ, М. Цит. съч., 49-51.

⁷⁹ Пак там, 49, 51; Н и к о л о в а, В. Цит. съч., 37-38.

⁸⁰ М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, с. 626.

⁸¹ Н и к о л о в а, В. Цит. съч. с. 38.

⁸² В с. Елешница, Разложко, са изпълнявани следните песни:

Иримиа, зла гидия,
примосай си децата,
коги язе в полето – тия в гората,
коги язе в гората – тия в полето.
(Н и к о л о в а, В. Цит. съч., с. 38).

Йеремийо, Йеремийо, зла гидио
примосай си децата
ага ние в поле – тия в гора,
ага ние в гора – тия в поле.

⁸³ М а р и н о в, Д. Цит. съч., с. 626.

⁸⁴ Н и к о л о в а, В. Цит. съч., с. 38.

⁸⁵ Ако в момента на работата дойдат други жени, те казват: „Да ви са железни подниците“, а тези които изработват подниците отговарят: „Ваши по-железни“ (П о з д н и ш е в, А. Цит. съч., с. 1). За да бъдат здрави съдовете, всеки минувач трябва да каже „желязо“ или „близница“ (стомна). Ако не каже, жените го обиждат и кълнат (В а к а р е л с к и, Х. Етнографски материали от с. Бусинци..., с. 204). Ето и друг регистриран разговор: „Какво правиш?“ „Градим препуле“. „От каква?“ „От гвоздѣ“ (желязо). Или минаващият пита: „Какво е?“ Работещите отговарят: „Стана и стануша“ или „Гвозда и Стануша“ (Ф и л и п о в и ъ, М. Цит. съч., с. 143).

⁸⁶ Н и к о л о в а, В. Цит. съч., с. 38.

⁸⁷ В Пчиня девойката, която моделира подницата трябва да е девствена. В Гевгели краешникът (перваза) го прави жена, която трябва да е престанала да ражда. В отделни селища на Македония това е жена, която не трябва да е докосвала мъртвец (Ф и л и п о в и ъ, М. Цит. съч., 138-139).

⁸⁸ Пирински край..., с. 350.

⁸⁹ П о з д н и ш е в, А. Цит. съч., с. 1.

⁹⁰ Н и к о л о в а, В. Цит. съч., с. 38.

⁹¹ Ф и л и п о в и ъ, М. Цит. съч., с. 51.

⁹² Пак там, с. 154.

⁹³ Пак там, с. 104, 147.

⁹⁴ Пак там, с. 147.

⁹⁵ Старото човече се унищожава след една година или се запазва на гредите под тавана на „къщата“. Вярва се, че ако се изнесе от дома фигурка от стара подница „ще умре някой от къщата“ (Ф и л и п о в и ъ, М. Цит. съч., с. 147).

⁹⁶ Пирински край..., с. 448; Н и к о л о в а, В. Цит. съч., с. 39.

⁹⁷ Н и к о л о в а, В. Цит. съч., с. 39.

⁹⁸ Пак там; М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, с. 626.

⁹⁹ Ф и л и п о в и ъ, М. Цит. съч., с. 118, 122.

¹⁰⁰ Н и к о л о в а, В. Цит. съч., с. 42. В средата на дъното на подницата се начертава кръст преди глината да е засъхнала, а върху връшника жените поставят кокоше перо срещу уроки (Ф и л и п о в и ъ, М. Цит. съч., с. 146). На дъното се очертават и други фигури като кръг, две подпирачи се вълнообразни линии („синджири“), вълнообразна линия („къркулица“). За здравина на съда жените слагат и притискат върху подницата здравец (Н и к о л о в а, В. Цит. съч., с. 38).

¹⁰¹ В ъ ж а р о в а, Ж. Славяни и номади на територията на днешните български земи от края на VI до XII в. – В: Плиска – Преслав. Славяни и номади VI – XII в. (Международен симпозиум по славянска археология. Рилски манастир, 1977). С., 1981, 15-53; Ф и л и п о

в и ъ, М. Цит. съч., 25-26.

¹⁰² К о л е в а, Т. За произхода на пролетните момински обичаи. – В: Проблеми на българския фолклор. Т. 1. С., 1972, 367-372; К у з м а н о в а, В. За системния характер на пролетните обреди. – В: Обреди и обреден фолклор, 128-141; Г е н ч е в, С. Народна култура..., 39-47; М и к о в, Л. Момински и маскарadni игри на Великден. – Векове, 1983, № 6, 32-44; Български великденски обреден фолклор. С., 1990.

¹⁰³ Б о н е в а, Т. Към типологията на обредите..., с. 42.

¹⁰⁴ Н и к о л о в а, В. Цит. съч., с. 38.

¹⁰⁵ Г е о р г и е в а, И. Цит. съч., с. 89.

¹⁰⁶ Г а б р о в с к и, М. Преходът между старата и новата година у българите. – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. С., 1989, 12-49.

¹⁰⁷ E l i a d e, M. Rites and Symbols of Initiation. The Mystery of Birth and Rebirth. New York 1958, p. 3, 10, 19, 37.

¹⁰⁸ Б е р н ш т а м, Т. Молодеж в обрядовой жизни русской общины XIX – начала XX века. Л., 1988.

¹⁰⁹ К о л е в а, Т. Цит. съч., 173-200.

¹¹⁰ Ф и л и п о в и ъ, М. Цит. съч., 44-45; М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, с. 625.

¹¹¹ Песента съдържа мотивът за брак, постигнат след двубой между двама братя за една девойка (М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, с. 635).

¹¹² Б е н о в с к а, М. Кръгът като символ в Северозападна България. – Български фолклор, 1980, № 3, с. 75; Н и к о л о в, И. Родопското селище и жилище. Дисертация (Автореферат). С., 1990, с. 15.

¹¹³ Г е о р г и е в а, И. Цит. съч., с. 30; Српски митолошки..., с. 141.

¹¹⁴ Ф и л и п о в и ъ, М. Цит. съч., 125-127, 140.

¹¹⁵ Изграждането на къщата също преминава през досега до подземния свят при изкопаването на мястото на основите. За хармонизиране на отношенията си с него, човекът, който строи къщата, принася жертва на стопанина на мястото (А р н а у д о в, М. Вградена невеста. – Сб.НУ, 34, С., 1920, 256-257, 254.

¹¹⁶ Т о л с т ы е, Н. И и С. М. К семантике правой и левой стороны в связи с другими символическими элементами. – В: Материалы всесоюзного симпозиума по вторичным моделирующим системам, 1/5, Тарту, 1974, 42-45. Н e r t z, R. The Preeminence of the Right Hand. A Study in Religion Polarity. – In: Right and Left. Chicago, 1973, 8-12.

¹¹⁷ Б е н о в с к а, М. За специфичното в системата от представи на българите за света. – Във: Фолклор и история. С., 1982, с. 173.

¹¹⁸ С т о й к о в а, С. Цит. съч., с. 365.

¹¹⁹ Г е р о в, Н. Цит. съч., с. 544.

¹²⁰ Н и к о л о в а, В. Цит. съч., с. 35, 42.

¹²¹ К о в а ч е в, Й. Цит. съч., с. 53; Г е о р г и е в а, И. Цит. съч., с. 58, 63.

¹²² Връзката между стопанина и огнището е регистрирана най-добре по материали от Родопите. Стопанин на къщата е някой от умрелите прадеди, който е бил юнак. За него се прави обредът „Наместник“ от жените в семейството в един от понеделниците на Големия месец (януари). В негова чест над огнището се заколва една кокошка, а кръвта ѝ изтича вътре в него. След това с тази жертва жените приготвят обредна трапеза (Неврокопско, дн. Гоцеделчевско, края на XIX в.). Такива обреди за стопанина се извършват и в Средните Родопи (А р н а у д о в, М. Вградена невеста..., с. 254, 256-257).

¹²³ Г е о р г и е в а, И. Народен светоглед. – Българска етнография, 1985, № 3, с. 39; Српски митолошки речник..., с. 141.

¹²⁴ З е л е н и ъ, Д. Тотеме – деревья в сказаниях и обрядах европейских народов. – В: Труды института антропологии, археологии и этнографии, 15, вып. 2, М.-Л., 1937, 5-12; А р н а у д о в, М. Вградена невеста..., с. 251, 254, 265; Г е о р г и е в а, И. Българска народна..., 172-173, 174, 177.

¹²⁵ M a l i n o w s k i, B. Magic, science and religion and other essays. New York, 1925, p. 26.

¹²⁶ Ф и л и п о в и ъ, М. Цит. съч., с. 147.

- ¹²⁷ Пак там.
- ¹²⁸ Бонева, Т. Към типологията на обредите..., с. 42.
- ¹²⁹ Николова, В. Цит. съч., 42-44.
- ¹³⁰ Мифы народов мира. Т. 1. М., 1982, с. 468.
- ¹³¹ Gimbutas, M. The Gods and Goddesses of Old Europe. 7000-3,500. Thame and Hudson. London, 1974, p. 102.
- ¹³² Каранов, Е. Змеят (аждер) и змията (зъмя) в българската народна поезия. – Период. сп. на Българското научно дружество в Средец, 9, 1884, 129-138; Георгиева, И. Цит. съч., 57-63.
- ¹³³ Дринов, М. Медно (бакърно) гумно и меден ток в словенските и гръцки умотворения. Избрани съчинения. Т. 2. С., 1971, 410-443.
- ¹³⁴ Каравелов, Л. Цит. съч., 168-169.
- ¹³⁵ Сб.НУ, 6, 1894, с. 117.
- ¹³⁶ Георгиева, И. Цит. съч., с. 59.
- ¹³⁷ Пак там, с. 69.
- ¹³⁸ Подобни представи за змията са запазени в традиционните мирогледни представи и на други балкански народи. Сърбите, румънците и гърците свързват змията с култа към мъртвите и прадедите. Съществува змия на къщата и на полето (румънци); кучница, чувачарка е голяма змия, която живее в основата на къщата, под прага или на огнището (сърби), а според гърците домашната змия е сянка на умрял от къщата (Арнаутов, М. Вградена невеста..., с. 204 и цитираната там литература; Кулищ и ѝ, Ш., П. Петров и ѝ, Н., Пантели и ѝ. Цит. съч., с. 145.
- ¹³⁹ Георгиева, И. Цит. съч., с. 59.
- ¹⁴⁰ Селиванов, В. В. К вопросу о становлении образа человека в искусстве палеолита (мужчина и женщина). – В: Пластика и рисунок древных культур. Новосибирск, 1893, 14-22.
- ¹⁴¹ Пак там, 13-15, 17-18.
- ¹⁴² Обредът Герман се разглежда като късна модификация на култа към умирация и възкръсващ бог (Вж. Зелечук, В., С. Попович. Цит. съч., с. 200 сл.).
- ¹⁴³ Душите на мъртвите, според народната вяра, трябва да получават храна от живите им роднини. Затова през този период хората раздават редовно храна „за своите мъртви души“. Те вярват, че ако не раздадат храна на своите мъртъвци, „душите ядат на житото цвета“ и няма да има плодородие. (Теренен материал на авторката от с. Хвойна, Средните Родопи.)
- ¹⁴⁴ Николова, В. Обредното предене в българската народна култура. – Българска етнография, 1989, № 2, с. 12.
- ¹⁴⁵ Запазена е изолацията на момичетата по време на обучението им на изключително важната женска дейност предене. В Пловдивско до средата на нашия век младите момичета се учат тайно да предат, защото се вярва, че трябва така да се научат на това женско умение, че да могат да изпридат една къделя за един ден, за да не се случи нещо лошо на майките им. Съществува и забрана за дейности, които не са извършвани до женитбата. Така мома, която не е правила нищелки, не бива да започва тази работа за първи път след като се омъжи, защото ще умре мъжа ѝ и тя ще се омъжи повторно (Колева, Е. Тъкачеството в народните обичаи и вярвания на населението на Пловдивския край. – Във: Фолклорът и народните традиции в съвременната национална култура. С., 1976, 215-219). Посочените практики са тъждествени на тези при правене на подници.
- ¹⁴⁶ Ковачев, Й. Цит. съч., с. 71; Маринов, Д. Цит. съч. Т. 2, 660-661.
- ¹⁴⁷ Георгиева, И. Цит. съч., 79-85.
- ¹⁴⁸ Калоянов, А. Света гора в българския фолклор. – Във: Фолклорната традиция на Сливенския край. С., 1989, с. 52.
- ¹⁴⁹ Пак там. с. 52, 55-58; Георгиева, И. Цит. съч., 186-187.
- ¹⁵⁰ Маринов, Д. Цит. съч. Т. 2, с. 660.
- ¹⁵¹ Георгиева, И. Цит. съч., с. 73, 80.
- ¹⁵² Пак там, с. 84.
- ¹⁵³ Пак там.

- ¹⁵⁴ Б о н е в а, Т. Към типологията на обредите..., с. 23.
- ¹⁵⁵ Г е о р г и е в а, И. Цит. съч., 89-91.
- ¹⁵⁶ Б о ж е в, С. Народни умотворения от Демирхисарско. – Сб.НУ, 4, 1891, с. 111.
- ¹⁵⁷ К о в а ч е в, Й. Цит. съч., с. 70.
- ¹⁵⁸ М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 2, 660-661.
- ¹⁵⁹ Пак там, т. 1., с. 303.
- ¹⁶⁰ Пак там, т. 1., 660-661; Г е о р г и е в а, И. Цит. съч., с. 91.
- ¹⁶¹ К о в а ч е в, Й. Цит. съч., с. 70.
- ¹⁶² С т о и л к о в, Б. Народната култура на село Бусинци, Трънско. – Изв. Народн. етногр. Музей, 12, 1936, 140-142.
- ¹⁶³ М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, с. 302.
- ¹⁶⁴ Пак там, 303-303.
- ¹⁶⁵ Г е о р г и е в а, И. Цит. съч., с. 91.
- ¹⁶⁶ П р о п п, В. Я. Исторические корни волшебной сказки. М., 1946, с. 182; Б е н о в-с к а, М. Образите на халата и ламята в българското народно творчество. – В: Литературознание и фолклористика. Сб. в чест на 70-годишнината на акад. Петър Динеков. С., 1983, с. 389.
- ¹⁶⁷ П р о п п, В. Я. Цит. съч., с. 244.
- ¹⁶⁸ В е н е д и к о в, И. Медното гумно на прабългарите. С., 1983, 82-94; Мифы народов мира. Т. 2. М., 1982, с. 207.
- ¹⁶⁹ Д р и н о в, М. Цит. съч., 410-443; В е н д и к о в, И. Цит. съч., 82-84.
- ¹⁷⁰ С т о й к о в а, С. Цит. съч., с. 33.
- ¹⁷¹ Пак там, 32-33.
- ¹⁷² Пак там, с. 62.
- ¹⁷³ Ц и в ъ я н, Т. Дом в фольклорной модели мира (на материале балканских загаток). – В: Труды по знаковым системам. Т. 10, Тарту, 1978, с. 65.
- ¹⁷⁴ Пак там, с. 84.
- ¹⁷⁵ К о в а ч е в, И. Цит. съч., с. 53.
- ¹⁷⁶ М и к о в, В. Технология на керамичното производство..., 193-201; H o d g e s, H. Artifacts. An introduction to Early Materials and Technology. London, 1964, p. 67.
- ¹⁷⁷ M a u s s, M. Essay sur le don. Form et raison de l'échange dans Les sociétés archaïques. – Sociologie et Anthropologie. Paris, 1966, 145-284. Това е най-цялостното изследване на дара като най-архаична икономическа дейност.
- ¹⁷⁸ В а к а р е л с к и, Х. Български народни празници, с. 74.
- ¹⁷⁹ B a l f e t, H. Ethnographical observations in North Africa and Archaeological Interpretation: The Pottery of Magreb. – In: Ceramics and Man. New York, Werner Green Foundation, 1965, p. 169.
- ¹⁸⁰ Б о б р и н с к и й, А. Гончарство Восточной Европы. М., 1978, 26-27, 115.
- ¹⁸¹ Пак там.
- ¹⁸² П е щ е р е в а, Е. Гончарное производство Средней Азии. – Труды Института этнографии имени Милухо-Маклая, Новая серия. Т. 12. М.-Л., 1959, 24-40.
- ¹⁸³ B a l f e t, H. Цит. съч., 169-170.
- ¹⁸⁴ L e v i - S t r a u s s, C. The Jealous Potter. Chicago, 1988, 177-178.
- ¹⁸⁵ Б о б р и н с к и й, А. Цит. съч., 219.
- ¹⁸⁶ L e v i - S t r a u s s, C. The Jealous..., 24.
- ¹⁸⁷ Пак там, с. 24, 25.
- ¹⁸⁸ Пак там, с. 29, 33-34.
- ¹⁸⁹ Пак там, с. 22, 180-181.
- ¹⁹⁰ Пак там, с. 22, 29-30, 32, 180, 181, 183.
- ¹⁹¹ Пак там, с. 32.
- ¹⁹² Пак там, с. 27.
- ¹⁹³ П е щ е р е в а, Е. Цит. съч., с. 43, 116.
- ¹⁹⁴ Пак там, с. 20.
- ¹⁹⁵ Пак там, 117-118.
- ¹⁹⁶ Пак там, с. 9, 21, 119.

¹⁹⁷ Пак там, с. 21, 119, 120.

¹⁹⁸ Пак там, с. 212, 126, 324.

¹⁹⁹ Пак там, с. 93.

²⁰⁰ Пак там, с. 84, 93, 94.

²⁰¹ Пак там, 93-94.

²⁰² Пак там, 102-103.

²⁰³ Пак там, 102-104, 106.

²⁰⁴ Пак там, 118-119, 126-128.

²⁰⁵ Пак там, с. 43.

²⁰⁶ L e v i - S t r a u s s, C. The Jealous..., 178-179.

²⁰⁷ Пак там, с. 180.

²⁰⁸ E l i a d e, M. The forge and the Crucible..., р. 31, 144.

²⁰⁹ Вж за т. нар. „обыденные вещи“ вж. Б а й б у р и н, А. Жилище в обрядях..., 92-93.

²¹⁰ B o a s, F. Цит. съч., с. 192.

²¹¹ E l i a d e, M. The Forge and the Crucible..., р. 31.

²¹² Вж. за печенето като символично съединяване на частите на света у Т о п о р о в, В. В. Проблема функции кузнеца в свете семиотической теории культуры. – В: Материали всесоюзного симпозиума по вторичным моделирующим системам, 1/5/. Тарту, 1974, с. 87.

²¹³ Митовете за произхода на огъня за готвене, в които се описва борбата между хтонични и небесни митични същества вж.: L e v i - S t r a u s s, C. The Jealous..., 48-49.

Като хтонично женско същество, свързано с водата, халата (ламята) е символ на ненаситност. На Балканите са широкоизвестни легенди за ламята, която спира водата от извори и чешми и я пуска срещу човешки жертви. Такива хтонични женски същества, свързани с водата, са покровители на грънчарките в Северна и Южна Америка (Levi-Strauss, C. The Jealous..., 171).

²¹⁴ Вж. за това H e r s k o v i t z, M. Economic Anthropology. New York, 1953, 148-160.

²¹⁵ Други женски производства, свързани с изпичането на хляба, това са пешите за хляб. Жените ги изграждат групово, като прилагат много архаична технология. До първата половина на XX в. са запазени различни технологични способи за построяване на тези важни традиционни домашни (и махленски) съоръжения. Ето два различни начина на изграждане, регистрирани в Североизточна България (Добричко, Силистренско) през 40-те години на нашия век. Жените ограждат мястото на бъдещата печ с кирпичи, тухли и камъни. След това там поставят чиста измесена глина и я набиват в земята с дървени чукове. По краищата на основата набучват върбови клони, наречени „чергилà“, така че да се образува свод, най-висок в средата и затворен от страни. Този скелет жените покриват с рогозка и върху нея измазват пласт „тесто“, приготвено от глина и вода. Оставят глината да изсъхне и повтарят измазването втори път с още един дебел пласт, както първия път. Тази процедура се повтаря четири пъти. Когато приключат оформянето на свода, жените слагат под чергилото слама и вършина и ги подпалват. Паленето на пещта, докато не е изсъхнала глинената мазилка, трябва да се прави на умерен огън и да се внимава да не се напука свода. Тогава изгаря скелетът от клони и рогозката, използвани при изграждането на пещта. Друга техника за изграждане на пещи е чрез парчета от керемиди. Жените изравняват мястото, след което в основата се нареждат парчета от тухли и се замазват с глина. Скелетът на пещта се оформя от „обручи“ от липови или дъбови кори. По тях жените нареждат късчета от керемиди, така че да се образува „гевгир“. След това повърхността се измазва с глина. При първото опалване корите от дърветата изгарят. Трети технически способ е построяването на пещи без използването на скелет. За пълното сключване на свода жените си служат с голяма каменна плоча. (В а к а р е л с к и, Х. Етнографски материали от Североизточна България. – Народописен архив на Етнографския институт и музей, инв. № 783-II, св. VI, с. 56, 58, 168).

²¹⁶ B o a s, F. Цит. съч., с. 184.

²¹⁷ Ф р е й д е н б е р г, О. Цит. съч., с. 116.

²¹⁸ Според К. Леви-Строс в теорията за тоталния социален факт на Марсел Мос идеята

за тоталното е по-малко важна, отколкото специфичният начин, по който той я разбира: социалният факт е многопластов (слоест), съставен от множество свързани плоскости (Levi-Strauss, C. The Scope of Anthropology, Current Anthropology, New York, 7, № 2, april 1966, p. 113).

²¹⁹ К а р о в, Д. О развитии примитивных орудий. – В: Проблемы истории первобытного общества. М.-Л., 1960, с. 35.

²²⁰ М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, 202-205.

²²¹ Пак там, с. 199, 204-205.

²²² Пак там, с. 198, 207.

²²³ Пак там, с. 178, 179, 186-193, 220-225.

²²⁴ Регистрирана е вяра в свръхестествените възможности на ръжена. Според теренна информация от края на миналия век този железен уред може да оживее и да отвори къщата за болести и лоши духове. По тази причина е съществувала практиката ръженът да не се оставя прав до огнището през нощта (М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, 186-187).

²²⁵ К р ъ с т а н о в а, К. Обредното тъкане – една старинна практика у българите. – Българска етнография, 1991, № 4, с. 54.

²²⁶ Н и к о л о в а, В. Обредното предене в българската народна култура, Българска етнография, 1989, № 3, 3-15.

²²⁷ Християнските празници се свързват най-често със забраната за определена дейност, тъй като „светецът наказва този който работи“. В този смисъл трудовата дейност на човека нарушава хармонията с неговите християнски покровители – Бога и светците. Независимо че тази представа за хармонизирането взаимоотношенията на човека със свещеното е преобладаваща, прозират някои представи, които са по-архаични и в унисон с изложената теза за ролата на оръдията на труда и трудовата дейност като средство за създаване на хармония.

В етнографски материали, събрани от големия български етнограф Д. Маринов се отбелязва, че косата и вилата пазят човека и окосеното от него сено по време на работа на Горешляците (15, 16, и 17 юли), празници, на които българският селянин не работи на полето, за да предпази нивата си и селското землище от огън и пожари, тъй като тогава огънят пада от небето. Тези празници се свързват с тримата християнски светци Кирик, Юлита и Марина. (М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, 204-205).

Постъпила 25 юни 1993 г.